

В. В. Панашенко

**СОЦІАЛЬНА ЕЛІТА
ГЕТЬМАНЩИНИ**

(друга половина XVII—XVIII ст.)

Київ 1995

В.В.Панащенко

СОЦІАЛЬНА ЕЛІТА
ГЕТЬМАНЩИНИ

(друга половина XVII—XVIII ст.)

Київ 1995

ПАНАШЕНКО Віра Василівна —
к. і. н., старший науковий співробітник
Інституту історії України
НАН України

Автор вміщених матеріалів висловлює особисту думку,
що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії

Відповідальний редактор
член-кореспондент НАН України
Ф. П. Шевченко

Літературні редактори
В. І. Новицький, Л. О. Корнієнко

Оригінал-макет підготував
О. І. Мостяєв

Коректор
В. Н. Барташ

Набір підготувала
А. М. Селецька

ПЕРЕДМОВА

Одним з важливих політичних наслідків Визвольної війни українського народу середини XVII ст. проти польської шляхти було становлення й функціонування Української національної держави з притаманною їй республіканською демократичною формою влади. В Україні було ліквідовано польський державний апарат, а спадковий устрій козацького війська поширився на адміністративно-територіальне управління краєм. Розмежування між військовою, адміністративною, судовою та законодавчою гілками влади не існувало. Військові діячі, тобто гетьман та його найближче оточення — генеральна старшина й полковники — були водночас цивільними урядовцями. Держава, що утворилася, зумовила появу нової генерації соціальної еліти в суспільстві.

У даній праці зроблена спроба комплексного висвітлення питання про корінні зміни у структурі соціальної еліти Гетьманщини, зокрема козацької старшини і вищого православного духовенства. Показано процеси становлення і розвитку козацької старшини, прослідковується статус бунчукових, військових і значкових товаришів, аналізуються правові чинники їхнього привілейованого становища, розглядаються зміни в становищі вищого православного духовенства і монастирів. Праця насичена конкретними матеріалами із життя старшини, шляхти, духовенства, їх освіти, побуту, звичаїв тощо.

Розділ I

ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ГЕНЕРАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ЕЛІТИ У ГЕТЬМАНЩИНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

1. КОЗАЦЬКА СТАРШИНА

— У суспільному житті України середини XVII ст. істотну роль відігравало козацтво — напівпривілейований військовий клас-стан, який, за словами М. С. Грушевського, «претендував на право польського військовослужилого стану, тобто шляхти»¹. В його середовищі формувалася й зростала нова генерація соціальної еліти — козацька старшина.

Ще в роки Визвольної війни українського народу середини XVII ст. сформувалася привілейована група козацтва — так зване військо товариства. Це була перехідна ланка від козацьких низів до козацької старшини, своєрідний резерв, окремі представники якого займали урядові посади. Чітке розмежування між рядовим козацтвом і військовим товариством відбувалося ще за часів гетьманування Б. Хмельницького. Так, 1654 р. до складу посольства С. Богдановича-Зарудного і П. Тетері, направленого в Москву, входило 10 послів, 12 членів вищезгаданого товариства, 26 козаків, четверо міщан і два посланці від цехів м. Переяслава². Про соціальне розмежування між членами посольства свідчили скарги представників товариства на те, що їм внаслідок помилки писаря неправильно видають жалування — «дано потому же, как и казаком, и не так, как товаришем»³. В посольстві 1661 р. вже були старші козаки⁴, а в скарзі полтавських козаків, надісланій гетьману І. Брюховецькому, на свавілля воеводи Я. Хитрово, йшлося про утиски менших товаришів і товаришів заслужених чи «нарочитых»⁵. Отже, за соціальним становищем товариство стояло вище рядових козаків, а в його середовищі виділявся прошарок значних і старших. «Епітети “старшего, меньшего” постійно супроводжували слово “товариство”, — зазначала О. Я. Єфименко. — “Старшое” станови-

ли переважно багаті, енергійні, освічені, досвідчені люди; із них вибирали посадових осіб, уряд»⁶.

В «Малороссийском родословнике» В. Л. Модзалевського вказувалося, що значна частина козацького товариства в другій половині XVII ст. вживала такі терміни для визначення чину: «військовий товариш», «знатний військовий товариш», «значний військовий товариш», «товариш сотні», «значний товариш сотні», «значний товариш полку», «значковий військовий товариш», «значний і заслужоний військовий товариш», «славетний і значний військовий товариш» тощо. Як правило, це була привілейована частина козацтва, яка за соціальним статусом наближалася до полкової старшини і справляла вагомий вплив на становище в тому чи іншому полку. Поступово терміни «військовий товариш» і «значний військовий товариш» набули юридичного статусу, що зміцнювало політичні та правові позиції цієї категорії козацтва.

Саме представники військового товариства могли претендувати на провідні посади у військово-адміністративних органах влади, оскільки їм належали ключові позиції в економічному й політичному житті суспільства. Вони поступово прибирали права й привілеї шляхти, вважали себе соціальною елітою і запровадили термін — козацька старшина.

Одразу після об'єднання України з Росією Б. Хмельницький звернувся до російського царя Олексія Михайловича з проханням підтвердити права й привілеї українського народу, зокрема козацької старшини. «Изволь нам права, привилеи, свободы и все добра отческие и праотческие, з веков князев благочестивых и от королев наданные, утвердить и своими грамотами государскими укрепить навеки»⁷ — писав він у березні 1654 р. Царський уряд задовольнив ці прохання козацької старшини. У його грамоті від 27 березня 1654 р. читаємо: «Вельли им быть под нашею ц. в. высокою рукою по прежним их правам и привилегиям, каковы им даны от королей польских и великих князей литовских; и тех их прав и вольностей не нарушать ничем не велели, и судится им от своих старшин по своим прежним правам»⁸.

«Починаючи від Б. Хмельницького, — зазначав М. С. Грушевський, — і кінчаючи останнім українським демагогом Петриком (кінець XVII ст.), українська інтелігенція взагалі і козацька старшина зокрема не уявляли собі суспільного ладу без станових привілеїв, без підданих і панів, і їхня гідність зневажалась лише

тим, що панами були поляки, люди чужої народності і віри; або тим, що претендували на панство люди худородні, не заслужені»⁹.

Формування соціальної групи старшини відбувалося насамперед за рахунок представників козацького товариства, які займали вищі посади у війську, здобуті за особисті заслуги.

Так, в Андрусівській сотні Миргородського полку був реєстровий козак Апостол (1649). У другій половині XVII ст. серед козацької старшини виділявся Апостол Павло Єфремович — хомутецький сотник (1658), гадяцький полковник (1659), наказний гетьман (1659), миргородський і гадяцький полковник. Його сини — Данило і Петро — також займали високі урядові посади: Данило — миргородський полковник (1682—1727), гетьман (1727—1734), Петро — лубенський полковник (1728—1757). Посаду миргородського полковника займав Апостол Павло Данилович (1727—1736)¹⁰.

Старшинський рід формувався з нащадків реєстрового козака Корсунського полку Олександра Берла: Іван Берло — полковник піхотний (1669), сотник мглинський (1671—1672); інший Іван Берло — сотник вороньківський (1678, 1696—1705), суддя полковий переяславський (1706—1711), знатний військовий товариш (1712—1715); Василь Іванович — сотник вороньківський (1715—1721); Данило Іванович — «под знаком бунчуковим застаючий»; Іван Васильович — сотник вороньківський (1718—1730), бунчуковий товариш (з 1737 р.); Володимир Данилович — возний Воронківської сотні (1767—1773), полковий писар тощо¹¹.

Із реєстрових козаків походив також відомий старшинський рід Безбородьків. Так, у реєстрах (1649 р.) Чигиринського полку вказані козаки Безбородьки — Гаврило та Іван (Жаботинська сотня), Безбородченко Лукаш (Олов'ятинська сотня); Корсунського полку — Безбородько Матвій (Гавриленкова сотня); Переяславського полку — Безбородько Андрій (Яготинська сотня)¹². Нашадки цих козаків поповнили лави козацької старшини, а в наступному, XVIII ст. займали високі військові та урядові посади, стали великими українськими поміщиками.

Реєстрові козаки Черкаського полку Васько і Михайло Гамалії також були засновниками старшинського роду. Михайло Гамалія був черкаським полковником (1662), його брат Яків (швагер П. Дорошенка, тобто брат його дружини) — паволоцьким полковником (1674). Й сини та онуки Михайла Гамалії займали високі урядові посади: Григорій Михайлович — сотник пирятин-

ський (1663), полковник лубенський (1665, 1666, 1668—1670), полковник паволоцький (1672—1673), генеральний осавул (1674), наказний гетьман (1674); Андрій Михайлович — сотник лохвицький (1679—1687), генеральний осавул (1689—1694); Михайло Андрійович — сотник лохвицький (1688—1693), генеральний бунчужний (1701—1703); Антон Андрійович — генеральний осавул (1708). У XVIII ст. серед нащадків роду Гамаліїв були: генеральний суддя, бунчукові, військові і значкові товариші, сотники, порутчики, капрала, лейтенанти, капітани тощо¹³.

Рід Горленків походив від реєстрових козаків Прилуцької сотні Яцька та Лазара Горленків. Лазар Горленко згодом став прилуцьким полковником (1659, 1661—1668, 1672—1677, 1680—1687), полковим прилуцьким суддею (1659, 1678, 1680), у 1665 р. йому був пожалований дворянський чин. Його син — Дмитро Лазарович — також став прилуцьким полковником (1692—1708), виконував обов'язки наказного гетьмана (1705). У XVIII ст. їх нащадки поповнили ряди генеральної старшини, полковників, бунчукових товаришів, командуючих російської армії тощо¹⁴.

Типовий шлях із козаків у старшину пройшли брати Забіли — реєстрові козаки Петро і Костянтин Михайловичі. Ще в роки Визвольної війни Петро Забіла був призначений наказним полковником (1649), а згодом обраний борзнянським сотником (1654—1661), полковником (1654, 1655), генеральним суддею (1663—1669), генеральним обозним (1669—1687), у 1665 р. пожалований у дворяни. Костянтин Забіла займав посаду борзнянського городового отамана (1664, 1680, 1683). Сини Петра Забіли — Іван, Тарас, Степан і Василь — розпочали військову службу рядовими. Перший з них загинув під Чигирином (1678), Тарас Забіла згодом зайняв посаду борзнянського сотника (1669—1672). В документах він характеризувався як «урожений славетне, его милость, житель борзенский». Борзнянськими сотниками стали також два інші сини Петра Забіли: Степан (1674—1677) — «славетне урожений пан» і Василь (1680, 1683). Степан Забіла згодом займав посаду генерального хорунжого (1678—1683), брав участь у Кримських походах 1687, 1689 рр. як ніжинський полковник. Нашадки із наступних поколінь роду Забіл, як правило, були сотниками, отаманами, хорунжими, осавулами, генеральними і полковими суддями, канцеляристами, городничими тощо¹⁵.

Козацько-старшинський рід Лизогубів заснували реєстрові козаки Іван Кіндратович — із Росченкової сотні Канівського полку та Яків Кіндратович — із Глем'янівської сотні Переяслав-

ського полку. Невдовзі Іван Лизогуб — канівський сотник (1658), а потім — полковник канівський (1659) та уманський (1659—1661), полковник (страчений за наказом гетьмана Ю. Хмельницького). Яків Лизогуб, будучи канівським полковником (1666—1669), повторно одержав грамоту на дворянство (1667). Він підтримував гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка, в результаті чого став генеральним осавулом (1669—1674) і призначався наказним гетьманом (1670, 1673). У 1674 р. поповнив ряди старшини Лівобережної України, де невдовзі зайняв посаду чернігівського полковника (1687—1698). Під час здобуття Азова (1696) був наказним гетьманом. Нашадків Лизогубів зустрічаємо серед генеральної і полкової старшини, бунчукових та військових товаришів тощо¹⁶.

З реєстрових козаків походили також старшинські родини Булавок, Буцьких, Вакуленків (Вакуловичів), Волевачів, Грабянок, Дворецьких, Єсимонтовських, Жученків (Жуків), Заруцьких, Золотаренків, Лагоди, Миклашевських, Лісницьких, Молявок, Ракушок-Романовських, Стороженків, Сулим та ін.

Як відомо, могутня хвиля Визвольної війни середини XVII ст. знищила магнатсько-шляхетське панування в Україні, ліквідувала його економічні, політичні й правові підвалини — велику земельність, шляхетські сейми й сеймики, шляхетську судову систему. Шляхта втратила своє раніше визнане панівне становище в суспільстві й, відповідно, особливі права та привілеї. Шляхтичі, які залишалися в Україні, були змушені пристосовуватися до нових умов, коли їхнє політичне, економічне й правове становище залежало здебільшого від ставлення до Війська Запорозького.

В Лівобережній Україні залишилося небагато шляхтичів. Так, серед приведеного до присяги населення Переяслава, Ніжина і Чернігова у 1654 р. нараховується 188 шляхтичів¹⁷. У південних лівобережних полках шляхти взагалі не було, оскільки ці землі до Визвольної війни середини XVII ст. належали великим магнатам, які повтікали в Польщу. Зокрема, на Чернігівщині і Стародубщині залишилася лише незначна частина дрібної шляхти.

Єдиним шляхом шляхти для збереження свого соціального становища в новому суспільстві було її прихильне ставлення до Війська Запорозького, служба в гетьманській адміністрації та козацькому війську. Вступаючи до селянсько-козацького війська Б. Хмельницького, православна шляхта поповнювала ряди козацької старшини, відіграючи при цьому істотну роль у політичному житті краю та зберігаючи право на свої маєтності.

Одним з її представників був Іван Виговський. Рід Виговських походив із давніх бояр. Предки його мали прізвище Лучичі. Проживали вони на правах королівських слуг в Овручі. У 1541 р. бояри Лучичі одержали від короля Сигизмунда I підтвердження на земельне в одіння в селі Вигові, внаслідок чого їхнє прізвище трансформувалося на Лучичі-Виговські¹⁸. Вступивши до війська Б. Хмельницького, Виговські одразу одержали керівні посади, тобто статус козацької старшини. Так, Іван Виговський став генеральним писарем, брат його — Данило — бихівським полковником (одружився на дочці Б. Хмельницького — Катерині). Костянтин Виговський згадується в документах як полковник туровський¹⁹. В ті роки сформувався окремий загін під командуванням Самуїла Виговського (Нагорненка-Виговського), який громив шляхетські маєтки²⁰.

До селянсько-козацького війська Б. Хмельницького вступив також шляхтич Микола Бакуринський, який загинув близько 1656 р. Його син Юрій у Чигирині вступив на службу до Б. Хмельницького, від якого одержав універсал на придбані батьком маєтності в Чернігівському полку (Велику Вісь, Осняки, Ріпки, Гусинку, Буянку, Слободку, острів Грабовський і 3 млини) із наказом, щоб війти і посполиті тих сіл віддавали йому підданське послушення²¹. Сини Юрія Бакуринського — Яків і Климент — одержали універсал гетьмана І. Мазепи на половину Ріпок з людьми. Перший з них був товаришем Чернігівського полку, згодом — військовим канцеляристом, роїським сотником (1716—1738); другий залишився військовим товаришем. Наступні нащадки бакуринського роду зберігали статус полкової старшини, будучи військовими і значковими товаришами, сотниками, полковими урядниками.

Борозна Іван та його сини — Яків, Дмитро, Осип і Володимир — були зем'янами Стародубського полку, володіли значними маєтностями, на які мали підтверджуючий лист мазирського старости Балтазара Стравинського та комісара Войтеха Глембоцького, а також підтвердження Владислава IV²². Осип вступив до козацько-селянського війська Б. Хмельницького. Син Осипа — Лаврентій одержав універсал Б. Хмельницького на села Горськ, Клюси, Куршоновичі, Жолведи, острови Тарасівський і Заджеверський, селище Медведове, пустош Бутовську, село Ярцево, селище Заничі, Бахаєвське, Тростянське, Рошининське, Роївське, села Гарцево з млином, Хоромне, пустош Борознину, а також «пляц» у м. Стародубі з суворим застереженням, щоб

ніхто із козаків і «вшелякое кондиції люде... оному в маєтностях его найменшой кривди і перенагабання чинити не важилсе»²³. Пізніше він мав підтверджуючі універсали на свої маєтності від гетьманів І.Виговського, І.Самойловича, І.Мазепи. Урядової посади в козацькому війську не займав, а мав лише чин військового товариша Стародубського полку (1673) і знатного товариша у Війську Запорозькому (1695).

Лаврентій Борозна подбав про соціальний статус своїх синів — Івана і Максима. Перший з них був зарахований знатним товаришем Стародубського полку (1709—1715), а згодом за розпорядженням О.І.Румянцева одержав посаду полкового сотника (1723—1725), виконував обов'язки наказного полковника (1722—1726). Максим Борозна за протекцією Г.І.Головкіна став сотником (1714—1722). Наступні покоління цього роду постійно залишалися в рядах козацької старшини бунчуковими, знатними військовими чи просто військовими товаришами. Іван Владиславович та Іван Іванович Борозни займали посаду генерального бунчужного²⁴.

Із шляхти походив старшинський рід Бутовичів. Засновник роду «шляхетно урожоний» Богдан Бутович одержав два привілеї від Яна-Казимира на маєтності. Його син Іван згадується в документах як військовий товариш (1675, 1676) та батуринський сотник (1677). Степан Іванович Бутович — «слуга его милости пана полковника черниговского и староста седневский (1689)» — займав сотенні і полкові уряди в Чернігівському полку, а потім був генеральним осавулом (1709—1717). Його нащадки переважно мали чини бунчукових, рідше — військових товаришів, а також військових канцеляристів. Серед них були священники, калужький асесор, суддя, корнет тощо²⁵.

Шляхтич Велецький Осип, як зазначалося в компуті Гадяцького полку 1731 р., «служовал в войску полском королевскому величеству полскому в чину полковничества и забит на баталии в войску Хмельницкого року 1651». Його син Василь, «пришедши с полских краев», вступив на службу до Війська Запорозького (1672) і здобув посаду військового канцеляриста (1689—1690). Службову кар'єру продовжив як гадяцький полковник (1705), а потім одержав чин знатного військового товариша (1711—1716), перебував під протекцією гетьмана. Сини Василя Велецького, здобувши освіту в Київській академії, вступили на військову службу. Іван та Володимир після служби в Генеральній військовій канцелярії військовими канцеляристами одержали

чин бунчукових товаришів (1741) «за служби деда и отца». Василь Васильович Велецький після служби військовим канцеляристом у Генеральній військовій канцелярії «за приключившимися ему немалыми внутренними и в голове болезнями» був звільнений у чині військового товариша (1757). Стан здоров'я останнього, однак, не завадив йому одержати й чин бунчукового товариша (1774—1786)²⁶. Нащадки цього роду також займали високі посади на військовій та адміністративній службі.

Старшинський рід Дуніних-Борковських заснував шляхтич, син люблінського земського писаря Каспер (Карпо) Дунін-Борковський. Його сини Василь і Юрій вступили на службу до Війська Запорозького. Василь Касперович займав посади вибельського (1668), а потім — полкового чернігівського (1669) сотника, чернігівського полковника (1672—1685), генерального обозного (1687—1702), Юрій Касперович одержав чин військового товариша (1669). Нащадки цього роду, як правило, здобували чини бунчукових товаришів, займали посади суддів тощо²⁷.

До старшинського стану ввійшли й нащадки шляхтичів Семена Болдаківського, Івана Велинського, Михайла Іскрицького, Сергія Криштафовича (Криштопенка), Михайла Мовчана, Івана Полетики, зем'ян Київського воєводства Давида і Василя Посудевських, Сави Посудевського-Внучко, зем'ян і синів боярських Івана і Осипа Рубців та ін²⁸. Деякі шляхтичі за службу у Війську Запорозькому одержали маєтки «прирожоним правом спадаючие». При цьому гетьманськими універсалами козакам, селянам, міському населенню і монастирям заборонялося надалі займати землі, які належали таким маєткам і наказувалося повернути все те, що раніше було захоплене. Успіхи у Війську Запорозькому або прихильність до нього давали їм право на збереження своїх спадкових маєтностей як нагороду за службу, на чому наголошувалося в гетьманських універсалах, починаючи з Б. Хмельницького, і де не згадується про шляхетство їх власників. Лише служба в козацькому війську давала можливість шляхтичам здобути статус козацької старшини.

Частина шляхти добивалася nobilitacji від королівського уряду Польщі в разі переходу на його сторону гетьмана, зокрема І. Виговського. Дещо пізніше здобули nobilitację у Польщі Забіли²⁹. Там же був nobilitований 1661 р. уманський полковник Іван Лизогуб. Брат останнього, канівський полковник Яків Лизогуб одержав 1667 р. жалувану грамоту на дворянство від московського царя³⁰. Шляхетське звання переяславському пол-

ковнику Р. Г. Дмитрашку було надане 1673 р. польським сеймом і королем³¹. Однак усі вони залишалися козаками, оскільки в Україні у той час приналежність до дворянського чи шляхетського стану не забезпечувала реальні права.

В Лівобережній Україні шляхта підлягала суду сотників, полковників, апелювала до гетьмана, як і основна маса населення. Шляхетські суди — земські і гродські — припинили своє існування.

Отже, незважаючи на офіційне підтвердження в Переяславських статтях 1654 р. прав шляхти на збереження її володінь і станових привілеїв, вона не змогла в нових історичних умовах відновити втрачене панівне становище в суспільстві і утримати статус окремого панівного стану. В Лівобережній Україні вона поповнювала ряди козацтва і справляла істотний вплив на формування нової генерації соціальної еліти — козацької старшини.

Крім козацького товариства і шляхтичів, до елітарної ланки суспільства середини XVII ст. тяжіли міські урядовці — війти, бурмистри, райці (радці), лавники, соцькі та ін. Вони підпорядковувалися козацькій старшині і прагнули будь-що здобути відповідний статус на військовій службі. Так, прилуцький городовий отаман Іван Яремович Ніс одержав чин військового товариша (1676) і перейшов на військову службу: обозний Прилуцького полку (1677, 1706), осавул (1685, 1687, 1692), полковий суддя (1695, 1697—1701, 1703), прилуцький полковник (1708—1714), генеральний суддя (другий) (1714—1715). Бурмистр ніжинського магістрату Тарас Аврамович Ненада влаштував свого сина Авакума на військову службу на правах старшини. Останній був ніжинським полковим сотником (1672), полковим осавулом (1678—1689), городовим отаманом (1697) і наказним полковником (1697). Сини Авакума — Йосип Тарасевич і Василь Володківський (взяв прізвище матері) залишалися в рядах козацької старшини: перший з них — ніжинський полковий осавул (1709), другий — військовий товариш (1738)³².

Михайло Григорович Огронович — син прилуцького бурмистра (згодом — війта) одержав чин значкового товариша і займав посади полкового судді (1709—1716), обозного (1717—1737) і наказного гетьмана (1722)³³.

До козацької старшини поступово потрапляли й вихідці із заможних міських обивателів. Так, старшинський рід Войцеховичів започаткував «приятель» чернігівського полковника Іван Войтехович. До вищого прошарку козацької старшини входили сини обивателя м. Красного Конотопського повіту Івана Григо-

ровича Голуба (Богатого): Захарій Голуб (Голубенко) одержав чин військового товариша (1667—1690), а Костянтин Голуб (Голубенко) — посаду генерального бунчужного (1678—1687). «Славетне урожоний» обиватель лубенський (1660—1668) Іван Кулябка започаткував відомий старшинський рід на Лубенщині³⁴.

В процесі формування соціальної групи козацької старшини вона поповнювалася і за рахунок духовенства. Так, син переяславського і гадяцького протопопа Григорія Філоновича Бутовича — Артамон служив канцеляристом у Генеральній військовій канцелярії (1672), а сини останнього були: Іван — полковником гадяцьким осавулом (1732), Григорій — прихильник І. Мазепи — перебував при П. Орлику у 1712 р.³⁵

З середовища духовенства вийшов гетьман Іван Самойлович, якого нерідко називали Поповичем. Його батько Самуїл був попом у м. Ходоркові Сквирського повіту, згодом — у м. Красний Колядин. Три брати гетьмана — Василь, Мартин і Тимофій — також мали сан священників у Лебедині та Ромнах³⁶.

Отже, магнатсько-шляхетську панівну верхівку замінила козацька старшина, яка формувалася з елітної частини козацтва, православної шляхти, міських урядовців, «славетне урожоних» обивателів та духовенства. «Старшина козацька, — писав М. С. Грушевський, — маючи в своїх руках владу — зайнявши з сього погляду місце шляхти, мала охоту іти її стежкою: володіти землями, закладати собі села, способити підданих»³⁷.

З перших років існування гетьманської влади старшина, як винагороду за участь у військових операціях, дипломатичну діяльність та активність в адміністративному врядуванні, одержувала млини або млинові кола. Одразу після об'єднання України з Росією представники урядової старшини вже не задовольнялися такою винагородою і почали здійснювати перші кроки для придбання маєтностей, шукаючи підтримки з боку російського царя. Так, генеральний писар І. Виговський одержав царську грамоту на Брацлавське воеводство, міста Ромни, Остер, Козелець, Бобрівцю, Трипілля, Стайки, села Город, Лісовичі, Ковшувате «со всякими доходи и угоди, к тому належачими»³⁸. Його брату Данилу — бихівському полковнику (зятю Б. Хмельницького), який володів Мотовилівкою, було надано ще Прилуки, Бориспіль, Баришівку, Воронков, Басань, Білогородку, Бишів, Рожево «с селы и со всякими доходи и со всеми угоди, к тому належачими». Третій брат Виговських — Костянтин, туровський полковник, став власником міст Козари і Кобижча³⁹. Їхній батько

Євстафій Ігнатович, колишній намісник київського воєводи Адама Кисля, також заручився царською грамотою на свої маєтності — м. Гоголів і двір у Києві⁴⁰.

Виконуючи посольську місію в Москві і передаючи царю прохання Б. Хмельницького, генеральний суддя С. Богданович Зарудний подбав про царську грамоту на м. Старий Млин з усіма належними землями і підданими, а П. Тетеря — на м. Смілу також із землями і підданими⁴¹. Видані їм грамоти датовані 27 березня 1654 р.

Беручи участь у воєнних діях проти польсько-литовського війська на території Білорусії і Смоленщини, І. Н. Золотаренко (рідна сестра останнього була третьою дружиною Б. Хмельницького) двічі побував на прийомі у царя Олексія Михайловича і подбав про маєтності для себе і брата Василя — ніжинського полковника. Зрештою І. Н. Золотаренко одержав царські грамоти на м. Батурич з селами та м. Глухів, а також на м. Борзну з присілками, а В. Н. Золотаренко — на с. Нові Млини з угіддями та на м. Мену з «приналежностями»⁴².

З чолобитними до царя Олексія Михайловича зверталися: ніжинський полковник В. Золотаренко з проханням надання жалуваних грамот на різні села осавулу Леонтію Буту та сотникам Роману Ракушці й Пилипу Уманцю «за их верную службу»⁴³; ніжинський полковий осавул Леонтій Бут — про надання йому грамоти на села Киселівку й Адамівку⁴⁴; глухівський сотник Пилип Уманець — з проханням закріпити за ним с. Гремяче⁴⁵; ніжинський сотник Роман Ракушка — про надання йому грамоти на с. Кистер, «завоеванное казаками у поляков»⁴⁶; чернігівський полковник Іоаникій Силич — з проханням пожалувати йому м. Любеч з селами⁴⁷; переяславський полковник Тимофій Цицюра — про підтвердження ніжинському міщанину Роману права на володіння млином, відібраним у нього Григорієм Гуляницьким⁴⁸, тощо.

Отже, в перші роки після вигнання з українських земель польських магнатів і шляхти та об'єднання України з Росією козацька старшина намагалася якомога швидше юридично оформити своє право на значну частину звільнених маєтностей. Таким чином з'явилася нова соціальна еліта. Однак піддані щойно придбаних маєтностей — активні учасники селянсько-козацького війська Б. Хмельницького — могли повернути свою зброю проти новоявлених панів. Тому останні не поспішали обнародувати одержані царські грамоти.

У 1657 р. в Посольському приказі П. Тетеря застерігав про маєтності І. Виговського, «чтоб царское величество ни про что, про то, чем их пожаловал, объявлять не велел, потому что про то и гетман Богдан Хмельницкий не ведал; а только-де про то в Войске сведают, что они, писарь с товарищи, упросили себе у царского величества такие великие маєтности — и их всех тотчас побьют»⁴⁹. І тут же подав свою чолобитну, в якій зазначалося, що «дана ему царским величеством жалованная грамота на местечко Смелую и та грамота была у него схоронена в земле, опасаясь разоренья, и попортилась; и чтоб ц. в. пожаловал, велел ему тоє грамоту переписать на хартеє; а в Войске де про то не явлено ж»⁵⁰.

На відміну від рядового козацтва, яке володіло земельними наділами без офіційного оформлення права на них, козацька старшина прагнула заручитися відповідними універсалами гетьмана чи полковника або царською грамотою. Гетьманське правління вживало заходів, спрямованих на зміцнення позицій старшини шляхом закріплення за нею колишніх володінь та надання їй земель, сіл і привілеїв на ранг. Особливо широко практикувалися такі акції під час Визвольної війни, про що свідчать універсали Б. Хмельницького 1655—1657 рр.: Павлу Хмельницькому — в користування села Бугаївку, Беркове, Масани і Борщагівку; Якиму Сомковичу — панські землі у Воронкові і Рогозові; любецькому сотнику Саві Унучці, Артему Красковському та іншим шляхтичам — підтвердження прав на їхні володіння за службу у Війську Запорозькому; Олефіру Радченку — закріплення за ним с. Постовбищи; Юрію Бакуринському — закріплення за ним сіл Велика Вісь, Осняки, Ріпки та ін.; Лаврентію Борозні — надання сіл у Стародубському полку; городовому отаману Петру Бутримовичу — підтвердження універсалу київського полковника Павла Хмельницького щодо надання йому землі; Богуславу Радзивілу — про заборону козакам завдання збитків у його маєтностях; Павлу Ярмултовському — закріплення за ним сіл Вербиці та Городове; дітям колишнього паволоцького полковника Івана Миньківського — повернення сіл Миньківці, Вербівки і Верхівні; Катерині Грязній — підтвердження володінь; Лукашу Носачовичу — закріплення за ним земель; шляхті Пінського повіту — підтвердження її прав⁵¹.

Ставлення Б. Хмельницького до шляхти сформульовано в його універсалі від 23 червня 1657 р.: «Поневаж Бог всемогущій наклонил шляхту до Війська Запорозького, ми Іх ласкаве

принявши, їх маєтностей і ґрунтов власних уживать, яко здавна уживали, дозволилисмо»⁵². Шляхті поверталися спадкові землі, ленні й довічні надання. Королівщини і землі, що раніше перебували у тимчасовому віданні шляхти, перейшли в розпорядження гетьмана.

Гетьман надавав привілеї та підтверджував права на володіння маєтностями як старшині, так і вихідцям з православної шляхти, як окремим особам, так і цілим групам (наприклад, пінській шляхті) за їх лояльне ставлення до нової влади, військову службу і послуги. Закріплюючи за окремими шляхтичами, які були на службі у Війську Запорозькому, їх маєтки, «прирожоним правом спадаєчі», гетьманська адміністрація водночас забронювала надалі селянам і козакам займати в них земельні ділянки і наказувала повернути все, що було захоплене до видання універсалу. Однак гетьманський уряд не визнавав за колишньою шляхтою якихось особливих прав на її попередні володіння, не робив різниці між окремими групами маєтків — старих панських та нових, наданих старшині, і залишав за собою право вносити зміни в їх розміри, надавати інші тощо.

Наступні гетьмани також надавали землю і підтверджували права на володіння маєтками старшини та міських урядовців. Так, гетьман Ю. Хмельницький своїм універсалом від 2 травня 1660 р. надав у володіння товаришу Київського полку Степану Жуку острів, що називався «Щытев фолварок» (поблизу містечка Остра)⁵³. Гетьман І. Брюховецький підтвердив універсалом від 12 січня 1666 р. право військового товариша Глухівського полку Марка Кимбаровича на с. Березу з млином та іншими угіддями, а також видав йому охоронний універсал⁵⁴; надав стародубському полковому обозному Гаврилу Ващенку с. Литовське з млином (універсал від 2 березня 1668 р.). Стародубівським міщанам і війтам гетьман підтвердив право на володіння двома млинами (універсал від 2 березня 1668 р.)⁵⁵.

Подібні акції значно активізував гетьман І. Самойлович: Стефану Тераківському надав маєток у с. Іванцовка (30 травня 1681 р.), Павлу Гудовичу — у володіння с. Іванченки⁵⁶. І т. п. За часів І. Самойловича козацька старшина сміливіше перетворювала людей, що проживали на їх землях, на своїх підданих.

Щедро роздавав землі та маєтки козацькій старшині, їхнім дружинам і вдовам, заслуженим козакам І. Мазепа, який, за висловом О. Єфименко, зробив найбільш вагомий внесок у розвиток станової поляризації тодішнього українського суспіль-

ства⁵⁷. Назвемо хоча б універсали І. Мазепи про надання товаришу Прилуцького полку Остапу Маценку — с. Дівичю (1689 р.); Григорію Гамалії — с. Хруле на р. Сулі (1690 р.); переяславському полковому судді Палкевичу — с. Лесняки (1690 р.); Павлу Гудовичу — дозвіл на будівництво хутора (1691 р.); Леонтію Полуботку — греблю на р. Білоусі в Чернігівському ключі (1695 р.); чернігівському полковому товаришу Івану Силичу — на землі в с. Тереховці (1700 р.); полковому стародубському писару Афанасію Покорському — с. Вистрикове (1703 р.); гадацькому полковнику Михайлу Бороховичу — містечка Лютеньки, Борки і Тарасівку (1696 р.); вдові прилуцького полковника Лазаря Горленка — Єфросинії — с. Ольшани і т. д.⁵⁸

Швидко зосереджувалися земельні володіння в руках козацької старшини на території Чернігівського, Стародубського і Ніжинського полків, дещо повільніше — в Прилуцькому та Переяславському. З 70-х років XVII ст. вони зростали в Лубенському, Миргородському, Київському полках⁵⁹.

Право надання маєтностей старшині використовували також полковники. Зокрема, у 1657 р. полковник В. Н. Золотаренко видав універсал І. Краснянському на спорудження млина на р. Реті під с. Подоловом, ніжинський полковник Артем Мартинович надав козацькій вдові Євдокії Іванівні млин на р. Реті тощо⁶⁰. Безконтрольно роздавав вільні полкові землі, дбаючи насамперед про особисте збагачення, стародубський полковник Петро Рославець. При підтримці гетьмана І. Скоропадського він почувався повноправним господарем краю і навіть виношував плани відокремлення Стародубщини від Гетьманщини, за що старшинський суд виніс йому смертний вирок, замінений гетьманом засланням у Сибір⁶¹.

У другій половині XVII ст. склалося кілька форм старшинського землеволодіння: рангове — пов'язане з певною урядовою посадою, «зуполне» — на правах земельної власності, яке надавалося на невизначений час; «до вспартя дому», «ку вспартю домови», «для wspomогання домових потреб», «на подпору дома», «для домових потреб» тощо, тобто для розширення старшинської землевласності⁶². Паралельно набував популярності процес купівлі (нерідко примусової) козацькою старшиною земель, млинів, цілих хуторів, «пляців» тощо. Мало місце також відверте захоплення великих земельних масивів.

Зростання земельної власності козацької старшини супроводжувалося поступовим підкоренням їй селянства. «Не вдово-

ляючися землями пустими, — писав М. С. Грушевський, — старшини випрошують від гетьмана, полковників, а то й від царського правительства землі заселені, на яких жили вільні селяне і господарили на своїх землях як на власних. Несподівано ці селяне з своїми землями опинялися в руках “пана” — старшини, і коли сьому панові удавалося дістати потвержене за якусь заслугу від царського правительства — западала клямка на віки: так як за польських часів соймове чи королівське надане віддавали землі й їх вольних осельників на власність польському шляхтичеві»⁶³.

В більшості гетьманських універсалів не вказувалося про послушенство селян старшині — власнику маєтку. Офіційно такі привілеї в той час надавалися тільки монастирям та представникам православної шляхти. Дрібна шляхта та козацька старшина, розуміючи настрої селян і козаків, не наважувалася ставити вимоги про послушенство. Народні маси вважали, що всі давні права панів щодо їх підданих назавжди ліквідовані. Усвідомлюючи неможливість відродити панське господарство, старшина тимчасово задовольнялася одержанням земельних наділів без вказівки в універсалах про послушенство селян. Однак обробляли землі нових панів саме вони. Офіційна позиція гетьманського управління щодо забезпечення послушенства селян старшині стала проявлятися за часів гетьманування Д. Многогрішного та І. Самойловича.

Зміцнення становища козацької старшини як елітарної соціальної групи в Україні знаходило вияв в проголошенні царським указом непорушності володіння маєтностями, а також наданні «заслуженій» старшині статусу дворянства. Царською грамотою 1665 р. український гетьман І. Брюховецький був «пожалуваний» в бояри, а генеральні старшини та полковники — в дворяни⁶⁴. Свої позиції серед російських феодалів І. Брюховецький зміцнив шлюбом (у 1665 р.) на княжні Д. Д. Долгорукій (дочці боярина і сестрі цариці)⁶⁵.

Можливості для клопотання про «пожалування» української старшини в дворянство значно зросли після підписання царським урядом і гетьманом Д. Многогрішним Глухівських статей 1669 р. Д. Многогрішний створив особливий прошарок гетьманських «дворян», які становили його свиту і виконували різні доручення. Це були здебільшого вихідці з Правобережної України, які добре володіли польською мовою і вміли нею писати, знали дворові звичаї вельможних магнатів, виділялися зовнішнім лиском.

Наближеною особою гетьмана Д. Многогрішного, його радником був один з таких «дворян» — Михайло Миклашевський, якого називали челядником. Згодом цей «урожоний пан, товарищ войскый и гражданин глуховский» став полковим осавулом (при гетьмані І. Самойловичі), а пізніше — генеральним хорунжим (1682), генеральним осавулом (1683—1686), стародубським полковником (при гетьмані І. Мазепі, 1689—1706). Водночас М. Миклашевський одержав великі маєтності, що включали села і слободи, надані гетьманами й пожалувані царем, а також скупив землі, млини, двори з «пляцями» в Глухові, рудні, гути, поташні та ін. Збагачуючись сам, М. Миклашевський щедро наділяв маєтностями й своїх найближчих родичів, насамперед зятів — А. Ю. Лизогуба та А. А. Гамалію⁶⁶.

Таким чином відбувалося даліше зміцнення соціальних позицій козацької старшини. Особливо зросла кількість «дворян» при гетьману І. Самойловичу, який для власного возвеличення оточив гетьманський двір молодими людьми із знатних на той час родин⁶⁷. Одним з них був І. В. Ломиковський — виходець з Волині, генеральний писар при Ханенку, знатний військовий товариш (1680), який входив до числа найзаможніших козацьких старшин. 18 серпня 1680 р. він одержав гетьманський універсал, яким йому надавалося «у власть и завѣдование с. Вишенки до ласки нашей войсковой, отколь маєт быти ему... всякая услуга и выгода». У цьому ж документі містився наказ вїту і всім людям вишенським, щоб вони «ему, пану Ломѣковскому, во всем, яко оказует звычай, отдавали послушенство и повинность».

Від гетьмана І. Мазепи І. Ломиковський одержав села Верби (Понорницької сотні), Парафіївку (Ічнянської сотні), Лави (Сосницької сотні) та м. Понорницю. 22 лютого 1702 р. здобуті маєтності закріпив царською грамотою. Згодом І. Мазепа надав йому с. Топаль (Стародубського полку), «малолюдное селцо Внуковичи для помочи и гаченя гребли тамо застаючої» (Топальської сотні). Він мав підданих у м. Бахмачі⁶⁸.

Свою земельну власність І. Ломиковський примножив шляхом купівлі двох «пляців» у Батурині (1679), землі в бахмацького жителя Мартина Юхименка (1681), «пляцу» з будинком і садком у переяславського полковника І. Лисенка (1691), «пляцу» в Батурині (1692), «пляцу» хуторного і поля у бахмацького осавула Якіма Басаня (1693), млина у шептаківського сотника Марка Тимофійовича (1696), двору і «пляцу» в Києві (1698)⁶⁹.

Зміцнення економічної могутності пана Ломиковського супроводжувалося його просуванням сходінками службової кар'єри: член Генерального військового суду (1688), генеральний хорунжий (1689—1691), стольник (1689—1702), генеральний осавул (1692—1707), генеральний обозний (1707—1708).

— Козацька старшина поступово дедалі більше впливала на життя тогочасного суспільства, закладаючи міцні підвалини власної економічної могутності, а також зосереджуючи у своїх руках політичну, адміністративну та судову владу. Нова еліта подбала й про узаконення своїх додаткових станових привілеїв, зокрема звільнення від податків та повинностей, окреме судівництво, закріплення послушенства селян та ін.

Старшині належала провідна роль у державотворчих процесах в Україні. Спадковий устрій козацького війська поширився на адміністративно-територіальне управління краєм. Розмежування між військовою, адміністративною, судовою та законодавчою владою не існувало. Військові діячі, тобто гетьман та його найближче оточення — генеральні старшини й полковники — були водночас світськими урядовцями.

Правителем України з часів Визвольної війни українського народу середини XVII ст. став головнокомандуючий козацьким військом — гетьман. Йому належала вища політична, адміністративна, фінансова та судова влада у визволеній від польсько-шляхетського панування Україні. Гетьман розпоряджався землями, що внаслідок Визвольної війни стали власністю Війська Запорозького і тривалий час перебували у віданні Військового скарбу, затверджував представників полкової і сотенної старшини, судові рішення і вироки. Гетьману підпорядковувалися міські управління, а в питаннях цивільного життя — й церква.

Разом з тим влада гетьмана в Україні не була абсолютною, бо значною мірою залежала від старшини, яка вбачала у ньому першого серед рівних. Право обрання його всім військом залишалось лише формально. Насправді гетьмана обирала старшина, точніше група старшин, які потім ставали його найближчим оточенням. У руках цієї старшини фактично зосереджувалось все управління краєм.

Залежність гетьмана від козацької старшини рельєфно проявилась за часів І. Виговського, який на виборах наголосив, що управлятиме Україною лише у взаємодії з Радою козацької старшини. Прихильник Б. Хмельницького — І. Виговський ще в роки генерального писарства об'єднав навколо себе старшину,

яка поділяла його політичні та ідеологічні погляди і сприяла здобуттю ним гетьманської булави. За гетьманування І. Виговського значно зміцнили свої позиції українська шляхта та найзаможніша частина козацької старшини. За часів гетьманування Ю. Хмельницького зросла роль козацьких полковників, зокрема прилуцького П. Дорошенка, ніжинського Г. Гуляницького та ін. Старшинське оточення І. Брюховецького, яке здебільшого походило із заможного козацтва, прагнуло якнайшвидше збагатитися й економічно зблизитися з могутньою лівобережною старшинсю. Гетьман Д. Многогрішний значною мірою опирався на духовенство та заможне міщанство північної частини Лівобережної України, що спричинило його розрив з верхівкою козацької старшини. З обранням на гетьманство І. Самойловича старшина зміцнила свої позиції, забезпечила збільшення розмірів свого землёволодіння та повинностей посполитих⁷⁰.

Найближче оточення гетьмана І. Мазепи становила шляхта, якій належали ключові позиції в житті Лівобережної України. До неї відносилися насамперед вихідці з Правобережної України — Ломиковський, Зеленський, Чечель, родичі І. Мазепи — Обидовський, Мокієвський, Трощинський, а також Орлик (за походженням грек), Кенігсек, Згура (грек). З лівобережної старшини сподвижниками І. Мазепи були Дм. Горленко, Дм. Максимович, Ант. Чуйкевич і М. Гамалія⁷¹.

І. Мазепа доклав багато зусиль для консолідації старшини в згуртовану спадково-привілейовану соціальну групу, підтримував її кріпосницькі устремління. «Якраз серед політичного затишшя і дояльної покірності старшини під регіментом Самойловича і Мазепи, — писав М. С. Грушевський, — закладалися міцні основи станових прав козацької старшини і поміщицького володіння на Україні, що розвивалися надалі паралельно з поступовою ліквідацією автономії і форм в'їборного козацького правління»⁷².

В другій половині XVII ст. генеральна старшина становила раду гетьмана, яка брала участь у вирішенні всіх важливих справ державного правління. Генеральна старшина, як зазначав Л. Окиншевич, відігравала роль гетьманських радників та виконавців його доручень⁷³. Найважливіші питання обговорювалися на з'їздах старшинської ради.

Такі ради скликали нерегулярно. За традицією старшина приїжджала до гетьманської резиденції на свята — Різдво, Новий рік, Великдень, Спас, Покрову і т. п. Тоді й відбувалися засідання

старшинських рад, на яких формувався уряд, робилися нові призначення, визначалася тактика козацького війська (оголошення війни чи укладення миру були прерогативами російського царя), розглядалися шляхи спілкування з московським урядом та участь у дипломатичних зносинах з сусідніми країнами тощо. До складу посольств, направлених до інших держав, завжди входила старшина, представник якої виконував обов'язки його керівника. Прерогативою старшинської ради було висування кандидатів на гетьманство.

Генеральна старшина не лише впливала на діяльність гетьмана, а й значною мірою обмежувала її, апелюючи при цьому до російського царя. Так, у серпні 1657 р. до російського уряду надійшла скарга старшини на Б.Хмельницького, в якій наголошувалося на необхідності змусити гетьмана рахуватися з її позицією. В 1672 р. старшина звинуватила Д.Многогрішного у зраді, усунула його від влади, а царський уряд підтримав її дії і відправив гетьмана на заслання до Сибіру.

Позиція козацької старшини, спрямована на обмеження влади гетьмана та забезпечення свого впливу на розв'язання державних справ, рельєфно проявилася за часів гетьманства І.Самойловича. «Вся старшина и все войско, чтоб ни от новообраного гетмана никакой неволи и жесточи... не терпѣли, и чтоб над ними войсковою старшиною никакой справедливости без совѣту всей старшини... не чинил», — зазначалося в Конотопських статтях 1672 р. Крім того, старшина порушувала питання перед царем, щоб новообраний гетьман «без указу великаго государя и без совѣту их, старшин, к посторонним монархом и к иным государем и ни к кому, а наипаче к Дорошенку, ни о чем не писал и с изустными своими ссылками ссылатся не дерзал»⁷⁴.

Зрештою старшина, незадоволена діями І.Самойловича, прагнула позбавити його гетьманської булави і скористалася для цього допомогою Москви. Звинувачений у невдалому завершенні Кримського походу 1687 р., він був заарештований і висланий до Сибіру, а гетьманом обрано І.Мазепу, якого підтримали царські урядовці, зокрема князь Голіцин.

Таким чином, протягом другої половини XVII ст. в Гетьманщині відбулися суттєві зміни в соціальній ієрархії еліти. Місце колишньої польсько-шляхетської католицької феодальної верхівки, знищеної в ході Визвольної війни українського народу середини XVII ст., посіла козацька старшина.

Ця нова соціальна еліта формувалася з представників козацького товариства, реєстрових козаків, православних шляхтичів (за службу в рядах селянсько-козацького війська чи їх послуги та лояльність до нової влади), міських урядовців та вихідців із середовища духовенства. Зайнявши ключові позиції в державі, генеральна та полкова старшина одразу почала зосереджувати у своїх руках величезні земельні володіння, що становили основу її економічної могутності. Найбільшими феодалами в Гетьманщині стали насамперед гетьмани та генеральна старшина. Відбувався процес консолідації нової генерації соціальної еліти шляхом успадкування одержаних маєтностей, адміністративних посад та через шлюби нащадків.

2. ВИЩЕ ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВЕНСТВО ТА МОНАСТИРІ

За часів польсько-шляхетського панування православні церкви і монастирі Лівобережної України зазнавали утисків з боку католицької та уніатської церков. Вони втратили здебільшого кращу частину маєтностей, що потрапили до магнатів та великої шляхти, уніатів та католиків за сповіданням.

У ході війни середини XVII ст. православна церква виступила на боці селянсько-козацького війська, виробила його ідейну платформу, проголосивши лозунг — «боротьба за віру православну». При цьому духовенство не втрачало надії зберегти наявні маєтності, повернути втрачені й придбати нові за рахунок конфіскованих у вигнаних повстанцями магнатів і шляхти.

Слід зазначити, що в перші роки Визвольної війни хвиля народного повстання не обминула й православні монастирі. Селяни, ототожнюючи вище духовенство з панівною верхівкою суспільства, відмовлялися від послушенства монастирям, захоплювали їх ліси, угіддя й поля, монастирські піддані вступали до повстанського війська. Відомо, що прилуцький Густинський монастир «своєвольць... разграбовали и ценцов округне мордовавши били, а иных в смерти побили»⁷⁵.

Знаючи про прихильне ставлення до православної церкви Б.Хмельницького та створеного ним військового управління, вище духовенство багатьох монастирів неодноразово зверталося до гетьмана з скаргами на дії повстанців та проханням про надання монастирям привілеїв, земельних угідь, лісів, млинів, пасік тощо.

Б. Хмельницький і його адміністрація, пам'ятаючи про те що православне духовенство переслідувала шляхетська влада, а також враховуючи, що частина його брала участь у Визвольній війні середини XVII ст., підтримували його клопотання і вживали відповідних рішучих заходів для зміцнення їх економічного і політичного іміджу. Після здобуття перших перемог над польсько-шляхетськими військами під Жовтими Водами (5—6 травня) і Корсунем у 16 травня 1648 р. Б. Хмельницький видав універсал про недоторканість володінь прилуцького Густинського монастиря. Тим же універсалом він наказав прилуцькому полковнику Івану Мельниченку всіх, хто наважувався «наступовать» на монастирське духовенство і «на добра их», нещадно наказувати⁷⁶. У липні того ж року гетьман ще двома універсалами підтвердив право Густинського монастиря на володіння землями, лісами, угіддями, заборонив записувати в козаки монастирських підданих і наказав прилуцькому сотнику і отаманові покарати учасників нападу на монастир⁷⁷. Загалом Б. Хмельницький видав 16 універсалів про охорону і збільшення володінь Густинського монастиря⁷⁸.

Прибувши в Київ наприкінці 1648 р., Б. Хмельницький двома універсалами зобов'язав селян сіл Вишеньки, Великих і Малих Дмитровичів та Підгорець віддавати послушенство Печерському Флорівському дівочому монастирю «ведлуг звичаю давнього». Водночас селянам вказаних сіл заборонялося вступати до селянсько-козацького війська. «Дасть бог на услугу войсковую без людей церковных охочих» — зазначалося в універсалі. Далі застерігалось, що в разі невиконання універсалу порушник «яко войсковий неприятел і зневажач листу нашого горлом караний будет», тобто страчений⁷⁹.

Подібні універсали одержали київський Пустинний Микільський монастир на «послушенство» жителів Максимівки, Городища (травень 1650 р., грудень 1651 р.) і Вереміївки (грудень 1651 р.); Максаківський монастир — на послушенство холмських, ядугинських, пральничанських, височанських, красноставських і максаківських селян (травень 1651 р.); київський Пустинний Микільський монастир — дозвіл на ловлю риби в Дніпрі (березень 1649 р.), виняткове право на перевезення човнами через р. Рось (серпень 1650 р.), на монастирську десятину, покотельщину та очкове від кожного ковалинського та дівичлинського козака, «который заживает кгрунту монастырского». Київському Братському монастирю гетьман передав великі маєтності, що раніше

належали домініканцям (січень 1651 р.). Гетьманськими універсалами надавалися два млинові кола у селі Валки прилуцькому Густинському монастирю (січень 1653 р.), село Чернин — Межигірському монастирю (грудень 1653 р.)⁸⁰.

Після 1654 р. спостерігався процес активної консолідації гетьманського уряду з вищим православним духовенством. З метою зміцнення економічного, політичного та правового становища останнього у травні 1654 р. Б. Хмельницький надіслав листи царю Олексію Михайловичу і патріарху Никону з проханням підтвердити права, привілеї і «все добра» Київської митрополії і митрополита Сильвестра Косова⁸¹. Протягом травня-липня того ж року в Москву було надіслано ще п'ять листів Б. Хмельницького з проханням підтвердити «права, привілеї, свободи і добра» київських монастирів — Михайлівського, Братського, Пустинного Микільського, Видубицького, Печерської лаври та ігуменів Феодосія Василевича, Інокентія Гізеля, Климентія Старушина та печерського архімандрита Іосифа Тризни⁸².

Права інших монастирів Б. Хмельницький підтвердив власними універсалами. Протягом 1654—1657 рр. з'явилася низка його універсалів про надання монастирям різних пільг і володінь: Козелецькому — земельні володіння, що раніше належали пані Завацькій; Максаківському — села Холми, Ядутин, Прачі, Високе, Красностав і Максаки; Ніжинському — містечко Мрин з навколишніми селами, дозвіл будувати млин на р. Сеймі у Нових Млинах; Мгарському (Лубни) — землі, раніше надані йому Раїною Вишневецькою, села Ольшани, Луки і Хітці, сіножаті лубенських бернардірів, а також про заборону завдавати збитки млинам монастиря; Батуринському — с. Хмелів; Густинському — землі, раніше надані йому княжатами Вишневецькими, село Полове, коло у вилківському млині, дозвіл брати мірку в шкурятинському млині, наказ боршнянським, валківським і полов'янським селянам гатити греблю монастиря; Михайлівському Золотоверхому (Київ) — федаківський млин під Трипіллям, ігумену — містечко Вигурівщину; Братському (Київ) — села Ксавери, Мухойди, Плисецьке, Чорногородку, Сарковичі, Обиходи і Базар, якими раніше володіли єзуїти і ксьондз Єлець, дозвіл збирати мед; Пустинному Микільському (Київ) — с. Павловиче (Копіївщину), право збудувати млин у с. Совин на р. Рось, Межигірському — містечко Вишгород з селами Петрівці і Мощани; Гадацькому — на охорону його земель; Крупицькому (батуринському) — села Спаське, Поле, Божок, Любитів, Заболотів, Озаричі, млин на р. Ромни під

Липовим; Кирилівському — про звільнення карпилівців і плоскорізців від сплати усіх повинностей, крім тих, що надходили монастиреві²³.

Недоторканність монастирських маєтностей захищала й місцева світська влада. Про це, зокрема, свідчили накази Б. Хмельницького черкаському полковнику (травень 1654 р.) про відмежування пасіки Печерського монастиря та повернення йому землі, «жебы ні в чом добрам монастирским не было ущербу»; київському полковнику (жовтень 1654 р.) про покарання свавільників, які виловлювали рибу в урочищах Видубицького монастиря; ніжинському наказному полковнику (жовтень 1654 р.), щоб той не втручався і не чинив перешкоди у володіннях Максаківського монастиря, щоб сам був «помочником», а «селяне всі послушними іноком тамошним были»²⁴.

Загальну картину підтверджених і нових земель монастирів ілюструє таблиця, складена І. П. Крип'якевичем²⁵:

Монастирі	Землі		
	затверджені	нові	всього
Київський Флорівський	—	3	3
" Микільський Пустинний	8	—	8
" Богоявленський Братський	—	14	14
" Михайлівський Золотеврхий	1	3	4
" Михайлівський жіночий	—	2	2
" Видубицький	—	—	4
" Печерський	1	—	1
" Печерський жіночий	1	—	1
" Межигірський	1	4	5
Батуринський	6	2	8
Гадяцький	1	—	1
Густинський	2	3	5
Ірдинський	—	4	4
Макошинський	1	1	2
Максаківський	6	—	6
Мгарський	2	5	7
Ніжинський	—	7	7
Всього	34	48	82

Як зазначав І. П. Крип'якевич, цей список неповний. Відсутні дані про земельну власність чернігівських монастирів та білого

духовенства Київської митрополії, згадується лише один маєток Печерського монастиря, який ще до 1648 р. володів кількома десятками сіл. Але в цілому відродження і розширення монастирських маєтностей справляло суттєвий вплив на зростання всього феодального землеволодіння в Лівобережній Україні.

З допомогою гетьманського правління позиції православного духовенства зміцнювались. Вище духовенство швидко збагачувалося, активно включалося у суспільно-політичне життя краю і завжди знаходило захист і підтримку з боку світської влади.

Показовою для того часу є постать відомого церковного діяча Лазара Барановича (1620—1693). У 1657 р. він одержав грамоту митрополита Сильвестра Косова на чернігівське єпископство. Гетьман Богдан Хмельницький і генеральний писар І. Виговський підкріпили цю грамоту універсалами. 8 березня 1657 р. в Яссах сочавський митрополит Гедеон висвятив Л. Барановича чернігівським і новгород-сіверським єпископом⁸⁶. Зі свого боку, для захисту від посягань козацької старшини Б. Хмельницький видав йому універсал (травень 1657 р.) на володіння маєтностями, наголошуючи, щоб ними він «спокойно владіл, люде зас по тих селах мешкаючие, в отдаванню повинностей звичайных аби спротивними не были»⁸⁷. У 1660 р. Л. Баранович одержав підтверджуючий універсал (21 січня) гетьмана Ю. Хмельницького та царську грамоту (28 лютого), в якій, зокрема, зазначалося: «Быти ему (Л. Барановичу) на епископии по-прежнему и доходами всякими, которыми напред сего владел, ему теми доходами владѣти во всем против прежнего»⁸⁸. Згодом йому були надані підтвердження гетьманом Д. Многогрішним (1669 р.) та царем Федором Олексійовичем (1676 р.).

Для зміцнення економічних і церковно-ієрархічних позицій Л. Барановича київський митрополит Діонісій передав йому 1658 р. протопопії — глухівську, конотопську і борзнянську та визнав незалежність чернігівської єпископії від київських митрополитів. Таким чином, Л. Баранович мав широкі права, перебуваючи в номінальній залежності лише від константинопольського патріарха. Ієромонахи-посланці Л. Барановича просили російського царя, щоб той «пожалував милостинню» на купівлю в Чернігові дворового маєтку для єпископа.

У 1666 р. чернігівський єпископ Л. Баранович одержав сан архієпископа. Під грамотою про проведення чернігівської єпископії в архієпископію поставили підписи три патріархи: антиохійський, олександрійський і московський.

Чернігівський і новгород-сіверський архієпископ був представником найзаможнішого духовенства. Як писав відомий дослідник життя і діяльності Л. Барановича — М. Ф. Сумцов, «архієпископ Лазарь не был свободен от сребролюбия»⁸⁹. Він постійно дбав про особисте збагачення, неодноразово вступав у конфлікти з світськими і духовними особами за маєтності. Так, у 1669 р. мешканці м. Ніжина скаржилися царю на Л. Барановича, який привласнив два села й лісок, що раніше королівською, а потім царською грамотами були закріплені за містом⁹⁰. У жовтні 1670 р. архієпископ повіторив подібний вчинок: відняв с. Шатрище у міського писаря та «наступав» на с. Плоське, що належало вїту⁹¹.

Здобуті маєтності (села, сінокоси, озера, млини, двори тощо) Л. Баранович закріплював за собою гетьманськими універсалами. Зокрема, гетьман П. Дорошенко своїм універсалом від червня 1668 р. «пожалував» Л. Барановичу двір Брюховецького⁹². Від гетьмана І. Самойловича архієпископ одержав універсали (липень 1673 р., червень 1675 р.) на маєтності в сотнях Стародубського і Ніжинського полків, а також на села Воловецьке і Степанівку з млином, Ушню і Кладковці⁹³. Гетьман І. Мазепа надав Л. Барановичу два універсали (12 лютого 1689 р.): на володіння перевозом через р. Десну та дозвіл на будівництво гуті в Новгород-Сіверському ключі⁹⁴. Архієпископ володів будами, внаслідок чого мав понад 200 діжок поташу щороку⁹⁵. Від російського царя Л. Баранович часто одержував цінні подарунки. Багатства Л. Барановича примножували феодально залежні посполиті, монастирські піддані та втікачі від російських поміщиків. Так, у скарзі царю російських поміщиків і дворян (від 13 травня 1672 р.) на українських старшин і вище духовенство, які приймали втікачів з Росії, зазначалося, що на землях, підпорядкованих Л. Барановичу в Новгород-Сіверському і Чернігівському повітах, поселилося «камарницьких бѣглых драгунов и наших бѣглых людей и крестьян, и иных прихожих людей больше 5 тыс.»⁹⁶.

Гетьману І. Самойловичу неодноразово надходили скарги козаків на Л. Барановича, однак, як правило, вони не мали негативних наслідків для архієпископа.

Гетьманське правління утримувало в своїх руках політичну владу над духовенством. Так, у червні 1655 р. Б. Хмельницький загвердив Феодосія Сафоновича, на той час намісника Братського монастиря, ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря, зазначивши в універсалі: «абы всѣ маєтності монастирские в

своєм завідуванню м'яль⁹⁷. У березні 1684 р. гетьман І. Самойлович затвердив ігуменом того ж, Михайлівського монастиря Сильвестра Головчина⁹⁸.

Зростання могутності православних монастирів і перетворення їх на великих феодалів відбувалося й при наступних гетьманах. Яскравою ілюстрацією цього зростання може стати лубенський Мгарський Преображенський монастир, заснований у 1619 р. коштом Раїни Могилянки княжни Вишневецької та її сина Ієремії Михайла Корибута⁹⁹. Завдяки підтверджуючому універсалу Б. Хмельницького від 18 квітня 1655 р. та царській грамоті від 31 травня 1658 р. на маєтності він значно зміцнив економічне й правове становище.

В другій половині XVII ст. Мгарський монастир розширився територіально шляхом купівлі й захоплення селянських та козацьких земель, а також узаконив непорушність володіння маєтностями рядом гетьманських універсалів: Б. Хмельницького (29.VI.1656) — на села Луку і Хитці; І. Виговського (29.IX.1658) — на с. В'язовок; Ю. Хмельницького (I.XI.1659) — на села Луку, Хитці, В'язовок і Ольшанку; І. Брюховецького (12.VII.1664) — на села Луку, Хитці і Тишки; Д. Многогрішного (8.I. і 18.I.1670) — на млини вовчанські і с. В'язовок; І. Самойловича (I.VII.1672) — на села Луку, Хитці, В'язовок, Ольшанку, Піски й Перевіз; І. Мазепи (9.XII.1687 і 23.II.1695) — на села Луку, Хитці, В'язовок, Ольшанку, Піски, Мгар та право на поселення людей під Ковжижею. Крім того, монастирю надавалися підтверджуючі універсали гетьманами Правобережної України — П. Тетерею (2I.XII.1662) та Петром Дорошенком (28.VI.1668), а також царські грамоти (3.VIII.1655 і 29.III.1689)¹⁰⁰.

Загалом у другій половині XVII ст. в Лівобережній Україні і в Києві було близько 30 монастирів, які володіли кількома сотнями сіл¹⁰¹.

Економічна, адміністративна й судова влада в монастирях зосереджувалася в руках вищого духовенства — архієпископа, єпископа, архімандрита, ігумена, попів, протопопів, дияконів, які становили суттєву ланку соціальної еліти суспільства і виділялися серед широких верств населення.

Традиції привілейованого становища в суспільстві поширювалися і на церкви та священнослужителів. При цьому найголовнішим був відповідний духовний сан, підкріплений економічно. Землеволодіння білого духовенства підтримувалося гетьманами та козацькою старшиною. Так, гетьман Д. Мно-

гогрішний підтвердив 1669 р. право священника Касперовича на млин на р.Снові, а також на с.Курне і лопатинський млин¹⁰². Іван Мазепа видав фундуш (1688 р.) священнику Іоанну Стефановичу на будівництво млина на р.Нестерці, універсал воронезькому священнику Лазаревичу також на будівництво млина на р.Шостці поблизу с.Локоток (1688 р.) та борзнянському священнику Василію на підтвердження купівлі ним греблі і старого млина на р.Лоші (1699 р.)¹⁰³.

Добробут місцевих священнослужителів, насамперед розмір їх землеволодіння, значною мірою залежали від ставлення до них полковників. Це яскраво простежується на прикладі Стародубського полку. Так, полковник Петро Рославець видав фундуш (1675 р.) священнику Іоанну Стефановичу на зайняття греблі на р.Кистерці¹⁰⁴, полковник Коровка-Вольський Григорій Карпович підтвердив своїм універсалом (1679 р.) купівлю священником Макарієм частини млина на р.Уші в с.Шумерівці¹⁰⁵, Михайло Миклашевський (також стародубський полковник) підтвердив 1690 р. право священника Никифора Михайловича на володіння млином на р.Сечні, між селами Анушиним і Часташковим¹⁰⁶.

Зростання земельної власності священників відбувалося в основному за рахунок купівлі ними нив, млинів, садиб, сінокосів тощо у місцевих жителів. Зокрема, любецький священник Григорій Пронкович купив землю і двір у чернігівського жителя Семена Сокоцького (1682 р.), сешківський — Никифор Михайлович — млин на р.Сечні в Стародубському ключі (1689 р.); стародубський — Пахоменко — ліс у козака Яцька Ушинського (1679 р.); Іоан — землю у козака на р.Кистерці; березовський — Микола — ниву у жителя Якова Евсеєвича (1698 р.); глухівський — Серапонт Євстафійович — ниву біля сварковської дороги у жительки Пріськи Олексині (1694 р.), грунський священник Покровської церкви — ліс і садибу у міщанина І.Михайленка (1700 р.) тощо¹⁰⁷.

Однак більшість місцевих священників мала невеликі маєтності — ниву, млин, сіножать, зрідка лісок тощо.

Становлення і зростання соціальної еліти світського та духовного походження зумовлювалося станом незамкненістю, що дозволяло перехід з одного стану в інший. Так, козак Глухівської сотні Олексій Богданович Заруцький, згодом — військовий товариш (1667 р.), глухівський городовий отаман (1661) став протопопом новгород-сіверським, гадяцький писар Степан Мокрієвич перейшов на службу священником переяславської

соборної Успенської церкви (1677 р.)¹⁰⁸. «Шляхетне уроженого» Богдана Бутовича син Іван був військовим товаришем і сотником батуринським. Син останнього Григорій став попом, а Степан — сотником седніським (1697—1698), значним товаришем Чернігівського полку (1700), чернігівським полковим осавулом (1702—1708), генеральним осавулом (1709—1717), мав значні маєтності, одержав гетьманські універсали і царську грамоту на право володіння ними¹⁰⁹.

З родини Тараса Бутовича священником був Філон Тарасович. Син останнього Григорій став переяславським і гадяцьким протопопом (1651—1675). А син Григорія — Артамон розпочав кар'єру канцеляристом у Генеральній військовій канцелярії (1672), потім став попом у Гадячі (1680), а згодом — протопопом зінківським і опошнянським, одержав гетьманські універсали на два села¹¹⁰.

Поєднання духовної і світської служби простежується також на прикладі родини Добронизьких. Федір Добронизький був реєстровим козаком Уманського полку (1649). В середині XVII ст. в м. Домонтові жив священник Василь Добронизький. Його син Самуїл також був священником переяславської церкви Спаса Преображення (1675—1701). А син Самуїла — Павло розпочав службу військовим канцеляристом, одержав чин військового товариша (1690), а з 1701 р. став замість батька священником у переяславській церкві Спаса Преображення. Другий син Самуїла — Стефан — був священником у Домонтові, а третій — Федір — значним військовим товаришем Стародубського полку (1703—1704)¹¹¹.

Поєднання духовних і старшинських посад було властиве і вищому ешелону влади в Україні. Яскравим прикладом може служити рід Домонтовичів. Іван Михайлович Домонтович спочатку був слабинським сотником (1659) Чернігівського полку, городовим отаманом (1668), а потім понад 10 років — генеральним суддею (1669—1681), мав великі маєтності, на які одержав кілька гетьманських універсалів і царську грамоту. Його син Павло став чернігівським попом (1688—1693), потім — чернігівським пресвітером (1709—1712). Також мав чималі маєтності, на право володіння якими одержав кілька гетьманських універсалів¹¹².

Рідний брат гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка був ігуменом Чигиринського монастиря після його відбудови в другій половині XVII ст.¹¹³ Рідна сестра полтавського полковника Федора Івановича Жученка (Жука) була ігуменею Будищанського дівочого монастиря (1679)¹¹⁴. Син стародубського

полковника Петра Рославця — Семен (в монашестві — Самуїл) був попом однієї із почепівських церков, а згодом — засновником Почепського монастиря, в якому став ігуменом (1678—1691)¹⁵.

Загалом вище духовенство й монастирі не лише збереглися, а й пристосувалися до нових умов і впевнено піднімалися до рівня соціальної еліти. Гетьмани Б. Хмельницький, І. Виговський, Ю. Хмельницький, Д. Многогрішний, І. Брюховецький, І. Самойлович, І. Мазепа видали безліч універсалів монастирям на підтвердження давніх і придбаних володінь монастирів, про надання їм містечок, сіл, хуторів, земельних угідь, лісів, сінокосів, озер, перевозів, про дозвіл на спорудження млинів, гребель, з наказами монастирським підданям безвідмовно відбувати послушення, із забороною козакам і селянам займати монастирські землі, рубати монастирський ліс, про звільнення монастирів від військових постойв та військових податків і т.п. Володіння монастирів примножувалися також за рахунок купівлі ними у козаків, селян і міських жителів землі, сінокосів, млинів, дворів, «пляців» тощо. Істотним чинником зростання їх багатств були також дарчі від населення сіл і міст.

У середині XVII ст. очолював ієрархію православної церкви в Україні митрополит київський і всея Русі (тобто у віданні якого перебувала вся руська церква на українських землях). Він підпорядковувався константинопольському патріарху, хоч влада останнього для українського духовенства була номінальною і обмежувалася посвятою обраного українською громадою митрополита. Реально в той час українське православне духовенство мало повне самоуправління і значні права та привілеї.

Православна церква Росії в ті роки підпорядковувалася московському патріарху (патріархія утворена в 1589 р.), який знаходився під зверхністю російських царів.

Після 1654 р. українські ієрархи прагнули залишитися номінально залежними від константинопольського патріарха, а не потрапляти під жорстке управління московської патріархії, очолюваної тоді Никоном. Тому українське духовенство на чолі з митрополитом Сильвестром Косовим не присягало на вірність російському царю у 1654 р.

На пропозицію царських представників прийняти посвяту від московського патріарха С. Косов відповів, що гетьман «посылал бить челом государю и поддался ему со всем войском, а я со своим собором бить челом, чтобы быть под его великого государя рукою, не посылал; живу я с духовными людьми сам

по себе, ни под чьею властью»¹¹⁶. Згодом за його дорученням посольство І. Гізеля просило царя Олексія Михайловича підтвердити статті про збереження прав і привілеїв українського духовенства, визнання підданства останнього константинопольському патріарху, а також права архієреїв на духовні посади до смерті, незалежність духовного суду. Така ж умова, — «чтоб митрополиту киевскому и малорусскому духовенству остаться под властью константинопольского патриарха» — зафіксована у договірних статтях Юрія Хмельницького (1659)¹¹⁷.

Однак московський патріарх і російські царі не відмовлялися від наміру підпорядкувати собі Київську митрополію. У 1661 р., не визнаючи влади кївського митрополита Дионісія Балабана, який підтримав гетьмана І. Виговського, царський уряд призначив керуючого митрополією (до обрання нового митрополита) єпископа Мефодія. Останнього не визнавали західні єпископи і константинопольський патріарх.

Тогочасні політичні події в Україні позначилися і на церковних справах. Після смерті митрополита Д. Балабана (1663 р.) на його місце прагнули поставити свого представника різні політичні течії. Тому майже водночас церковними справами в Україні відали три митрополити: Йосип Нелюбович-Тукальський (під покровительством Петра Дорошенка, одержав від константинопольського патріарха підтверджуючу грамоту)¹¹⁸, Антоній Вінницький (його влада поширювалася на території підпорядковані Польщі) і Мефодій — в Лівобережній Україні при підтримці московського уряду і гетьмана І. Брюховецького. З 1670 р. замість Мефодія справами митрополії в Лівобережній Україні відав чернігівський архієпископ Лазар Баранович.

Представники вищої ієрархії українського духовенства активно включились і в політичне життя країни. Як правило, вони були присутні на старшинських радах, благословляли новообраних гетьманів, підтримували безпосередні контакти з російськими урядовцями та вищим духовенством Москви.

Зі свого боку, царський уряд виявляв зацікавленість до українського вищого духовенства, прагнучи мати серед нього своїх прибічників. Якщо за часів Б. Хмельницького російський уряд звертався до гетьмана з проханням переконувати духовенство в необхідності визнання верховної влади російського царя в Україні, то в часи І. Виговського він розглядав українських духовних ієрархів як посередників між ним і гетьманським правлінням в справі збереження своїх позицій в Україні.

Найчастіше таку роль виконували чернігівський архієпископ Лазар Баранович, ніжинський протопоп Максим Флімонович, якого московський патріарх Пітірим висвятив у сан єпископа мстиславського й оршанського під іменем Мефодій¹¹⁹, ніжинський та ічнянський протопоп Симеон Адамович. Активним політичним діячем того часу був також архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель, який передавав у Москву відомості про становище в Польщі, про події в Правобережній Україні¹²⁰.

Політична роль та активність вищого духовенства протягом другої половини XVII ст. були нерівномірними. Так, коли гетьман І. Брюховецький став втручатися у справи духовенства, звинувачував багатьох його представників у зрадницькій діяльності, захопив ряд маєтностей вищого духовенства, не забороняв козакам займати інші його маєтки, І. Гізель просив російського царя захистити духовенство від «насилий, поклепов и досад»¹²¹, наполягаючи, щоб права останнього були недоторканими і маєтків церковних ніхто не розоряв.

Найактивнішою стала політична діяльність вищого духовенства в роки гетьманування Д. Многогрішного. Спочатку значний вплив на гетьмана мав Л. Баранович. Згодом його відтіснив ніжинський протопоп С. Адамович, який виконував роль негласного радника гетьмана. Д. Многогрішний довіряв духовним особам порушувати клопотання перед російськими урядовцями у всіх більш-менш важливих справах. Л. Баранович та І. Гізель займалися збиранням «въстей» закордонних, насамперед з Польщі і Туреччини.

Політична активність українського вищого духовенства за гетьманування Д. Многогрішного сприяла більш широкому втручання царського уряду в справи православної церкви в Україні. В ті роки майже всі вищі духовні особи Лівобережної України підтримували безпосередні контакти з московським патріархом і схилилися до прийняття від нього благословення, тобто підготовували ґрунт для офіційного підпорядкування йому Київської митрополії.

Позбавивши гетьманської булави Д. Многогрішного, генеральна старшина заручилася підтримкою Л. Барановича і С. Адамовича з метою виправдати свій вчинок перед царським урядом. Однак залучати архієпископа у свої політичні справи генеральна старшина не бажала і постаралася одразу усунути його від участі в підготовці до обрання нового гетьмана. Незважаючи на те що за розпорядженням царського уряду генеральна рада для

обрання нового гетьмана мала розпочатися в присутності Л. Барановича, старшина не дочекалася приїзду архієпископа. Лише наступного дня (17 червня 1672 р.) Л. Баранович з архімандритом М. Лежайським прибув на раду в Козацьку Діброву. На ній були присутні також С. Адамович, І. Галятівський, З. Тишкевич.

Перші два роки після обрання гетьманом І. Самойловича його радником залишався С. Адамович. Зміцнивши свої позиції, І. Самойлович свідомо порвав з духовенством. Архієпископу Л. Барановичу він категорично заборонив проводити політичну діяльність та підтримувати безпосередні зносини з царськими урядовцями, С. Адамовича відправив на заслання до Сибіру, контролював дії інших представників вищого духовенства, насамперед І. Гізеля, а також суттєво обмежив втручання духовних осіб у військові справи.

Гетьман І. Самойлович відіграв чи не головну роль у справі підпорядкування Київської митрополії московському патріарху. З цього питання він особисто вів тривалі переговори з царським урядом, на посаду київського митрополита висував і всіляко підтримував кандидатуру колишнього луцького єпископа Гедеона Святополка-Четвертинського, який заздалегідь погоджувався прийняти посвяту від московського патріарха (тобто визнати владу останнього над Київською митрополією).

29 червня 1685 р. у Києві відбувся елекційний духовний собор, на який з'їхалися виборні представники духовенства і мирян, більшість яких становили світські особи. Гетьмана представляла козацька старшина на чолі з генеральним осавулом І. Мазепою. Представники чернігівської єпархії й особисто Л. Баранович на собор не прибули. За таких обставин київським митрополитом було обрано ставленника гетьмана Гедеона Святополка-Четвертинського¹²².

Українське вище духовенство не погоджувалося з підпорядкуванням Київської митрополії московському патріарху. Печерський архімандрит Варлаам Ясинський очолив частину духовенства, яке протестувало проти такого підпорядкування. В складених ними і поданих І. Самойловичу статтях висловлювалося невдоволення позицією гетьмана, наголошувалося на неправомірності визнання Гедеоном Святополком-Четвертинським влади московського патріарха над Київською митрополією, оскільки скликаний собор мав повноваження лише на обрання київського митрополита, а питання про підпорядкування митрополії московському патріарху повинно було вирішувати все

українське духовенство. така позиція українського духовенства обґрунтовувалася можливістю втрати київським митрополитом своїх прав і привілеїв — позбавленням титулу «митрополит всея Русі», ліквідацією його виборності, запровадженням порядку апеляції духовних осіб у судових справах до московського патріарха, втратою друкарні і тощо, тобто зрівнянням його в правах з іншими московськими митрополитами¹²³.

Новий київський митрополит Гедеон Святополк-Четвертинський, повідомляючи російському царю і московському патріарху Іоакиму про своє обрання, писав про згоду покласти на «волю Божію, царей и патріарха»¹²⁴.

8 листопада 1685 р. у Москві в Успенському соборі відбулася урочиста церемонія посвяти Гедеона Святополка-Четвертинського київським митрополитом. Перед цим він поклявся підпорядковуватися московському патріарху¹²⁵.

Згідно з царською грамотою від 15 грудня 1685 р. за київським митрополитом зберігалися всі права його попередників: вільне управління митрополією, невтручання з боку московського патріарха в судові справи митрополії. Як і раніше, митрополиту підпорядковувалися всі архімандрії, ігуменства, братства, монастирі, а також церкви, що були у його віданні. За київським духовенством зберігалось традиційне право обирати митрополита, підсудності лише йому, а також збереження всіх особливостей побуту («прав и вольностей обыкльх»). Водночас титул митрополита позбавлявся визначення «всея Русі», а залишилося лише «митрополит киевский, галицкий, Малыя России»¹²⁶. Право зносин з православним духовенством у межах Речі Посполитої зберігалось за митрополитом лише з відома гетьмана.

При від'їзді Гедеона Святополка-Четвертинського з Москви він одержав від російських царів подарунки: карету з шістьма кіньми, коштовне церковне вбрання та дзбани.

Наприкінці 1686 р. в Москву надійшла письмова відповідь константинопольського патріарха про його згоду на підпорядкування Київської митрополії московському патріарху¹²⁷.

За визнання протекторату московського патріарха над Київською митрополією новообраному митрополиту підпорядковувалися: чернігівська архієпископія з усіма її монастирями і архімандріями (елецькою і новгород-сіверською), а також Києво-Печерська лавра, яка протягом кількох століть мала ставропігію, тобто знаходилась у віданні лише патріарха. Таким чином, митрополит Гедеон Святополк-Четвертинський став головним

архіпастирем не лише київської єпархії-митрополії, а й всієї Лівобережної України. Київська митрополія визнавалася первоначальною в Російській державі.

У трактаті про «Вічний мир» між Росією і Польщею (1686 р.) було зафіксовано право православних жителів Речі Посполитої на вільне віросповідання, а також київського митрополита як вищого архіпастира всієї православної церкви цієї країни. Таким чином, офіційно визнавалася закордонна частина київської митрополії, а також посередницька роль київського митрополита у зносинах між російськими і польськими урядовцями в духовній сфері.

Отже, незважаючи на підпорядкування Київської митрополії московському патріарху, вона офіційно залишалася на особливому становищі, оскільки за нею зберігалися традиційні права й привілеї. Однак вища церковна влада Росії часто ігнорувала їх і ставилася до неї як і до інших рядових російських єпархій. Вже у квітні 1688 р. була надана патріарша грамота Києво-Печерській лаврі на ставропигію, тобто її незалежність і пряме підпорядкування московському патріарху. У 1710 р. право патріаршої, а згодом синодальної ставропигії одержав Межигірський монастир¹²⁸. Звільнення вказаних монастирів від впливу київського митрополита було не чим іншим як обмеженням давніх його прав.

Відбувалося й істотне обмеження території Київської митрополії. У червні 1688 р. за клопотанням Л. Барановича чернігівська архієпископія була вилучена із відання київського митрополита і оголошена першонаочною серед російських архієпископій¹²⁹.

Водночас посилювалася залежність керівництва Київської митрополії від гетьманської влади. Так після смерті московського патріарха Іоакима (1690 р.) на вселенській собор у Москву для виборів нового патріарха мав прибути київський митрополит. Однак гетьман І. Мазепа (який ще не знав про хворобу останнього) висловив послу від російських царів дяку Борису Михайловичу про недоцільність «побуждать» київського митрополита до участі в цьому соборі. Після смерті Г. Святополка-Четвертинського І. Мазепа направив офіційне повідомлення про це царю (23 квітня 1690 р.) і водночас звернувся з проханням дозволити українському духовенству спільно з представниками народу обрати нового митрополита. Він же підтримав на цю посаду кандидатуру архімандрита Києво-Печерської лаври Варлаама Ясинського¹³⁰.

1—2 червня 1692 р. в Софії Київській відбувся елекційний собор по виборах нового митрополита. На ньому були присутні, за свідченням гетьмана, «із мирского чина особы генеральныи и полковники со многими войсковыми и мещанскими людьми»¹³¹. З чотирьох претендентів (чернігівський архієпископ Лазар Баранович, архімандрити Києво-Печерської лаври Варлаам Ясинський, чернігівський елеський Феодосій Углицький і новгород-сіверський спаський Михайло Лежайський) митрополитом був обраний Варлаам Ясинський.

16 червня 1690 р. І.Мазепа надіслав російським царям лист, в якому детально описав елекцію київського митрополита. 31 серпня того ж року в московському Успенському соборі патріарх Адріан урочисто посвятив Варлаама Ясинського в сан митрополита.

Надалі політична активність українського вищого духовенства значно зменшилася. Майже припинились його політичні контакти з російськими урядовцями¹³². Політична діяльність в Україні стала прерогативою козацької старшини та російських урядовців. Так, на старшинській раді в Коломаку (1687 р.), де замість І.Самойловича гетьманом обрали І.Мазепу, представників вищого духовенства не було.

Отже, в другій половині XVII ст. в українському суспільстві відбулися істотні зміни, зумовлені наслідками Визвольної війни. Відносна соціальна рівність, що склалася в ході війни (кожен міг вступити до Війська Запорозького і користуватися козацькими правами, поза військом людина була вільною, а замість військової служби виконувала інші повинності) поступово нівелювалася. На вищій щабель суспільного розвитку безупинно піднімалася соціальна еліта, що формувалася із козацького товариства, шляхти, заможних міщан і вищого духовенства. Набуваючи політичної і соціальної ваги, займаючи ключові позиції в державотворчих процесах, прагнучи поширити свій вплив на суспільство, новосформована еліта домагалась для себе старих привілеїв, поступово обмежувала права народних мас насамперед відновленням послушенства селян новим панам. Таким чином поглиблювався поділ українського суспільства на пануючих і підневільних.

Розділ II

ЗМІНИ В СОЦІАЛЬНОМУ СТАНОВИЩІ ЕЛІТИ ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII СТ.

1. ЗМІЦНЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ МОГУТНОСТІ УРЯДОВЦІВ

Структура соціальної еліти Гетьманщини XVIII ст. зумовлювалася її соціально-економічним та суспільно-політичним становищем. Ключові позиції в ній належали верхівці українського козацтва — гетьманам і генеральній старшині, полковникам і полковій старшині, сотникам і сотенній старшині.

В зміцненні соціально-економічного становища старшини Лівобережної України велику роль відігравала наявність в її руках керма військової та адміністративно-політичної влади й економічної бази — маєтків, млинів, винокурень, худоби тощо. Це давало старшині значний прибуток у формі різних поборів.

Основним джерелом прибутків соціальної еліти Лівобережної України XVIII ст. було землеволодіння і товарна продукція із землі насамперед зерно та продукти його переробки (спирт, горілка), а в зв'язку з цим величезна кількість млинів і винокурень. Іншим джерелом збагачення стала торгівля продукцією землеробства і скотарства. Крім того, соціально-економічні умови господарювання населення краю, з перевагою натуральних повинностей, від яких звільнялася козацька старшина, також давали можливість примножувати прибутки останньої.

З кінця XVII — початку XVIII ст., коли продовжувався процес формування великого землеволодіння козацької старшини, гетьмани, яким належала військова, політична, адміністративна, фінансова й судова влада в Лівобережній Україні, стали найбільшими землеволодільцями. Про розміри гетьманських володінь яскраво свідчать статистичні дані¹.

Назва полку	Кількість дворів посполитих			
	І. Мазепи	І. Скоропадського	Д. Апостола	К. Розумовського
Ніжинський	3585	4340	442	1857
Київський	422	697	258	—
Переяславський	1239	899	1438	991
Гадяцький	4241	4055	3242	860
Стародубський	8629	8385	3522	5395
Прилуцький	297	779	—	467
Полтавський	—	111	111	—
Чернігівський	1244	306	—	58
Лубенський	—	310	90	—
Всього	19657	19882	9103	9628

Значну кількість гетьманських володінь становили рангові маєтності — заселені землі, що перебували у розпорядженні війська і надавалися старшині замість «жалування» на військовий уряд. Так, на ранг гетьмана І. Скоропадського відносилися: дві волості — Шептаківська (Стародубського полку) і Чехівська (Переяславського полку), два староства в Конотопській сотні (Ніжинського полку), чотири «дворці» — Санбурзький (Прилуцького полку), Обмачівський (Батуриної сотні), Бакланський (Стародубського полку), Переволочанський (Полтавського), а також один замок — Гадяцький². У вічне і спадкове володіння він одержав 1718 р. м.Короп з селами, присілками, слободами, млинами, лісами і всіма угіддями, великий гетьманський двір у Чернігові, ряд сіл у Чернігівському і Лубенському полках, греблю на р.Снові, замський будинок на Бобровиці (поблизу Чернігова)³. Значну частину рангових маєтностей І. Скоропадський привласни а згодом одержав підтверджуючі царські грамоти, на спадкове володіння ними його дружиною та дітьми.

Д. Апостол, ще будучи миргородським полковником (1682—1727), мав 14 сіл, 5 млинів, 2 слободи. Як гетьман він одержав 1730 р. Гадяцький ключ, а також 4167 дворів посполитих, на утримання лікаря і аптеки — по 600 крб. щорічно⁴.

Рангові маєтності гетьмана К. Розумовського включали міста Батурин, Ямпіль і Почеп з повітами, Гадяцький замок з навколишніми селами, Чехівську, Бихівську і Шептаківську волості, Бакланський «дворец», перевіз Переволочанський, ряд

сіл, хуторів і млинів⁵. Ставши гетьманом Лівобережної України, він жив переважно у Петербурзі. Тим часом генеральна старшина дбала не стільки про зміцнення економічного й політичного становища України, скільки про власне збагачення і розширення своїх привілеїв.

К. Розумовський також докладав зусиль для збільшення своїх прибутків, що перевищували 100 тис. крб. на рік. Велику увагу він приділяв упорядкуванню глухівської, а потім батуринської резиденцій. Перша, за свідченням князя Васильчикова, була «мініатюрною копією двору петербурзького». На утримання батуринського двору щорічно витрачалось понад 60 тис. крб.⁶

До аристократичної верхівки козацької старшини належали й нащадки гетьманів та їх найближчі родичі — дружини, брати, сини, дочки, зяті, невістки, сестри, свати та ін. Так, оточення І. Скоропадського становили:

<u>Іван Ілліч</u> — гетьман	<u>Василь Ілліч</u> — чернігівський полковник.	<u>Павло Ілліч</u> — бунчуковий товариш
Дружина:	Зяті:	Зяті:
Маркович Н.М. — дочка Марка Аврамовича, родоначальника Марковичів	Кочубей Ф.В. — бунчуковий товариш	Посудевський Ф.Р. — бунчуковий товариш
Зяті:	Забіла І.І. — хорунжий Генеральної військової артилерії	<u>Тимофій Павлович</u> —
Лизогуб С.Ю. — бунчуковий товариш	<u>Михайло Васильович</u> — бунчуковий товариш	бунчуковий товариш
Толстой П.П. —	Дружини:	Дружина:
граф, ніжинський полковник	1 Четвертинська У.Ю. — княжна, онука гетьмана І.Самойловича	Сулима Г.Ф. — дочка бунчукового товариша
	2. Апостол П.Д. — дочка гетьмана	Зяті:
	3. Ширай М.С. — дочка бунчукового товариша	Симоновський Д.І. — колезький асесор
	<u>Іван Васильович</u> — бунчуковий товариш	Кулябка В.І. — сержант у відставці
	Дружини:	
	1. Забіла — сестра бунчукового товариша	
	2. Войцехович О.С. — дочка ресента ГВК	

В своїй діяльності гетьмани спиралися на козацьку старшину, загальну структуру якої у XVIII ст. окреслила комісія по кодифікації прав, склавши таблицю ступенів старшинської служби: **Ступеневий порядок чинів козацької старшини?**

Ступінь чинів	Військового правління	Артилерійського правління	Статського правління	Охочекомонних полків
1	2	3	4	5
1.	1. Генеральний обозний			
2.			2. Генеральний суддя (2) 3. Генеральний підскарбій	
3.	5. Генеральний осавул (2) 6. Генеральний хорунжий 7. Генеральний бунчужний		4. Генеральний писар	
4.	8. Полковники			
5.	9. Бунчукові товариші	10. Осавул генеральної артилерії 13. Обозні полкові	11. Писар генерального суду 14. Старший канцелярист генеральної канцелярії	12. Полковники
6.		15. Хорунжий генеральної артилерії	16. Полкові судді	17. Обозні
7.	19. Полкові осавули 20. Полкові хорунжі		18. Полкові писарі 21. Перекладач генеральної канцелярії	
8.	22. Сотники	24. Писар генеральної артилерії 27. Отаман генеральної артилерії	25. Військові канцеляристи	23. Полкові писарі 26. Полкові осавули 28. Полкові хорунжі
9.	29. Значкові товариші	30. Осавули генеральної артилерії	31. Отамани городові 33. Писарі полкових судів	32. Сотники, або ротмістри 34. Капітан жолдацький

1	2	3	4	5
10.	38. Сотенні осавули 40. Сотенні хорунжі	36. Писар полкової артилерії 39. Хорунжі полкової артилерії 41. Отамани полкової артилерії	35. Сотенні писарі 37. Полкові канцеляристи	42. Сотенні старшини кампанійські 43. Жолдаць- кий отаман
11.	44. Курінний отаман		45. Городничий 46. Отаман сільський	
12.	47. Козак виборний			48. Жолдак

До аристократичної верхівки української соціальної еліти XVIII ст. належали родини генеральної старшини, полковників і бунчукових товаришів.

Генеральна старшина, що складалася з дев'яти осіб — обозного, двох суддів, підскарбія, писаря, двох осавулів, хорунжого і бунчужного, проводила феодально-старшинську політику в різних галузях управління і становила верхівку адміністративного апарату, а також входила до ради при гетьмані.

Посади генеральної старшини формально вважалися виборними. В дійсності протягом XVIII ст., як правило, висування окремих предствників старшини на ту чи іншу посаду провадилося у вузькому колі старшинської верхівки. Остаточно ці питання вирішувалися гетьманом і царським урядом. Такий порядок обрання генеральної старшини (обозного, судді та осавула) офіційно зафіксований у царській грамоті від 28 березня 1721 р. Генеральна старшина підпорядковувалася безпосередньо гетьману чи Малоросійській колегії. В народі генеральну старшину називали вельможними панами.

Як правило, старшина одержувала на свій уряд рангові маєтності, що були основою її економічного панування в тогочасному суспільстві. Царський уряд указом від 1 лютого 1732 р. зробив спробу узаконити кількість дворів посполитих, визначених на ранги генеральної старшини, зокрема: обозному — 400 дворів, суддям і підскарбію — по 300, писарю, осавулам, хорунжому і бунчужному — по 200, писарю судовому — 30, на військову й судову канцелярію — 100, трьом російським суддям

— по 50 дворів⁸. Однак у наступні роки в рангових володіннях генеральної старшини відбувалися істотні зміни.

Земельні володіння генеральної старшини непомірно зростали за рахунок захоплення та скуповування за заниженими цінами козацьких і селянських земель. Так, у генеральному слідстві про маєтності Чернігівського полку (1729—1730 рр.) зазначалося, що генеральному обозному Я. Лизогубу належало 250 дворів посполитих (в тому числі 118 куплених і 142 «по дачи войскової»), генеральний осавул Федір Лисенко мав 145 дворів (зокрема 15 куплених)⁹. Матеріали ревізії 1764 р. свідчили, що генеральна старшина лише як рангові маєтності мала 1489 дворів (1970 хат) і 628 бездвірних хат, в яких проживало 7593 особи чоловічої статі¹⁰. За гетьмана К. Розумовського генеральна старшина одержувала ще й постійні оклади: генеральний обозний — 600 крб., генеральний суддя та генеральний підскарбій — по 500 крб., генеральний писар, осавули, хорунжий і бунчужний — по 400 крб.¹¹

Посполиті рангових маєтностей відбували службу і виконували повинності на користь старшини, що сприяло перетворенню військових урядовців у панів. Для особистого збагачення вони не цуралися всіляких зловживань своєю владою і становищем.

Так, величезні маєтності (оброблювані землі, сіножаті, угіддя, греблі, млини) мав генеральний обозний Я. Ю. Лизогуб, який залишався на цій посаді понад 20 років. За цей час він зумів підтримувати добрі відносини з правителями, які відали справами Лівобережної України (від смерті Д. Апостола до обрання гетьманом К. Розумовського). Дбаючи про збільшення своїх володінь шляхом подачі різних прохань, вимог, насильств, купівлі, обезземелення козаків, він оформив юридичне право на ці володіння, одержавши ряд відповідних гетьманських універсалів та царських грамот. У жовтні 1733 р. Я. Лизогуб одержав царську грамоту на спадкове дворянство, пожалуване ще його діду 1667 р.¹²

Багатства генеральної старшини значною мірою доповнювалися за рахунок цінних подарунків російського уряду — щорічних роздач царського «жалування» соболями, дорогими тканинами тощо.

Генеральна старшина не гребувала й одержанням хабарів. Вони, зокрема, дали можливість примножити свою власність генеральному судді І. Чарнишу. Особливим хистом при накопиченні багатств відзначався генеральний писар А. Я. Безбородько. За свідченням яготинського сотника Ф. Купчинського, він брав за уряд сотника по 70—100 крб., а щоб збільшити прибуток від

сотників, переконав П. О. Румянцева поділяти ряд сотень надвоє. З цією ж метою Безбородько збільшив кількість канцеляристів у Генеральній військовій канцелярії до 200 чол. (при гетьмані Д. Апостолі їх було лише 30), оскільки прийняті на службу також були змушені давати йому хабарі. Зокрема, від Кисилевського він одержав 6 срібних кубків і 2 каблучки, Г. Іваненка — коня із срібним рондом, Г. Туманського — срібний кухоль і дві кварти, Якова і Семена Копцевичів — 9 срібних кубків, Дуніна-Борковського — 15 настінних килимів тощо. Брав хабарі цей генеральний писар і з тих урядників, які переходили на вищу посаду. Так, А. Рубець дав йому 100 пудів меду і 10 діжок горілки, коли став стародубським суддею й одержав м. Мглин, а бунчуковий товариш А. Дунін-Борковський — цілий будинок і т. п.¹³

Український історик О. Єфименко влучно зазначала, що насильство, захоплення, омана, здирство, хабарництво — головний зміст того чарівного казана, в якому перекипала найбільш вдачлива частина козацтва (а вірніше козацької старшини), що перетворилася на благородне панство¹⁴.

В середині XVIII ст. за аналогією з російським дворянством, серед якого з часів Анни Іоанівни незалежно від посади чини набували значення почесних титулів, представники української старшини також прагнули одержати почесні чини генеральних урядів як винагороду за військову, політичну й адміністративну діяльність. Набула поширення практика пожалування «заслуженій» старшині в разі відставки рангу того чи іншого уряду. Так, генеральний підскарбій А. Маркович, виходячи у відставку за віком у 1740 р., одержав почесний ранг генерального обозного¹⁵. Поступово такі пожалування практикувалися дедалі частіше. Бунчуковий товариш І. І. Борозна при відставці у 1762 р. одержав почесний ранг генерального бунчужного¹⁶, бунчуковий товариш Я. А. Маркович — генерального підскарбія¹⁷, генеральний бунчужний О. Л. Закревський — генерального обозного¹⁸.

Наступним щаблем у старшинській ієрархії після генеральної старшини були полковники, яким належала військова, адміністративна й судова влада на території полку. Як державні діячі, полковники стали повновладними господарями полкової території. Їм підпорядковувалось все населення полку. Складовою частиною їх влади були також військові справи, фінансові функції, збір податків, роздача вільних земель, суд і судочинство, розквартирування російських військ, упорядкування шляхів тощо. Відбувався безупинний процес зосередження в руках

полковників всіх галузей управління, в т. ч. промислів, торгівлі тощо. Продаж і купівля землі на території полку проводилася лише з дозволу полковників¹⁹.

Для утримання полковників, як і генеральної старшини, виділялися рангові маєтності, зокрема у 1732 р. ніжинському — 346 дворів посполитих, гадяцькому — 335, полтавському — 320, чернігівському — 284, київському — 212, стародубському — 145²⁰.

У XVIII ст. право на призначення чи відставку полковників українських козацьких полків мали царські урядовці. Офіційно воно визнавалося з 1715 р., підтвержене Малоросійською колегією у 1726 р.²¹ Місцеві урядовці лише висували кандидатів на посаду полковника з наданням письмових свідчень про те, що вони — «люди добрые, заслуженные и в верности не подозрительные». Призначення їх стало прерогативою царського уряду.

Так, згідно з указом Сенату 1727 р. миргородським полковником було призначено Павла Апостола²². Пізніше призначення полковників (нерідко з числа російських чинів) оформлялося царським указом, що надсилався гетьману чи генеральній старшині. Так, син гетьмана Д. Апостола — Петро, який виховувався в Петербурзі під наглядом Д. Меншикова, царем Петром II у 1728 р. «пожалуваній» лубенським полковником з повелінням проживати в Москві. У 1730 р. П. Апостол відпущений з Москви і був лубенським полковником до 1757 р.²³

Указом Петра I від 1715 р. гадяцьким полковником призначений М. І. Милорадович (серб за походженням). Займав цей уряд до смерті у 1726 р. Прибувши в Гадяцький полк бідняком, М. Милорадович «учинился в полку самовластителем» і, поставивши за мету розбагатіти, невдовзі став одним із заможних феодалів. Він здобув значні земельні володіння на ранг, за зниженими цінами скуповував земельні наділи козаків і селян, змушував козаків полку як підданих відбувати послушенство, одержував великі прибутки від полкових урядів (наприклад, від полкового суду, на власний розсуд визначаючи розмір судових накладів), займався торгівлею, шинкуванням тощо²⁴.

Царським указом від 30 серпня 1730 р. стародубським полковником призначено Олександра Дурова²⁵. На клопотання графа Ф. Мініха царським указом сотника Ізюмського полку В. Капніста постановлено миргородським полковником²⁶. Близько 20 років (1753—1771) уряд ніжинського полковника займав племінник гетьмана П. І. Розумовський²⁷.

Полковники, призначені на посаду царськими урядниками, почувалися можновладними господарями на території полку і часто трималися незалежно від гетьманської влади. Так, у 1718 р. гетьман І. Скоропадський скаржився цареві: «Полковники, де Василий Танской и Гаврила Милорадович, в Украине имея маестности, живут ни под чьєю командою, самовольно, и того б ради об оных определить, под чьєю командою им быть, и кому их по челобитью на них в розных делах судить, а его, де, гетмана, они не слушают»²⁸.

Всі полковники були великими землевласниками. Належні їм рангові землі вони збільшували за рахунок приватновласницьких володінь (набутих шляхом гетьманського чи царського надання, самовільного захоплення, скуповування за заниженими цінами тощо). Вже в першій чверті XVIII ст. великими феодалами — землевласниками були полковники П. Полуботок у Чернігівському полку (1706—1723), Д. Апостол — у Миргородському (1683—1727), Д. Горленко — в Прилуцькому (1693—1708) та ін.²⁹ Значним джерелом прибутків були хабарі, за які вони призначали полкову старшину, звільняли міщан і селян від «ообщенародных сборов, поборов и повинностей», вирішували судові справи тощо.

У XVIII ст. досить широко практикувалася спадковість самого уряду полковника, коли звільнене місце посідав його син або онук, якому переходили і відповідні маєтності. Так, посаду прилуцького полковника займав Г. І. Галаган (1714—1739), а потім його син Г. Г. Галаган (1739—1763)³⁰. Свою діяльність на цій посаді Гнат Галаган розпочав із заміни полкового писаря. Інші полкові урядники скаржилися гетьману, що протягом трьох років новопризначений полковник не давав їм можливості виконувати службові обов'язки. Для безумовного підпорядкування полкової старшини Г. Галаган прагнув позбавити їх можливості використовувати прибутки, за рахунок яких вони жили. Підкоривши старшину, Г. Галаган докладав зусиль для примноження власного багатства, насамперед маєтностей. Крім маєтностей (806 дворів посполитих)³¹, він залишив сину Григорію значний на той час капітал — 6400 крб.³² Григорій Галаган також примножив батьківські маєтності і залишив своєму сину 4 тис. посполитих чоловічої статі³³.

Протягом кількох десятиріч полкова влада утримувалася в руках ряду найвпливовіших старшинських родів — Апостолів у Миргородському полку, Лизогубів — у Чернігівському, Горленків — у Прилуцькому тощо.

Зростання приватновласницьких володінь правлячої еліти (насамперед гетьманів, генеральної старшини і полковників) відбувалося в першу чергу за рахунок привласнення рангових маєтностей. Кожен з них прагнув перетворити рангові маєтності в спадкові і якщо мав зв'язки з царедворцями чи царськими правителями в Україні та з гетьманом, то це вдавалося. Вже в першій половині XVIII ст. приватновласницькі маєтності переважали над іншими формами володіння, що видно з таблиці, розташованої на с. 49.

В Стародубському полку було:

вільних військових 15 маєтностей з 168 дворами і 105 маєтностей, кількість дворів з яких не зазначена;

рангових — 39 маєтностей з 1731 двором (в т. ч. гетьманських 21 маєтність з 1096 двором);

приватновласницьких — 2 маєтності з 97 дворами.

Сюди не ввійшли відомості про маєтності Києво-Печерської лаври, Новгород-Сіверського і Чернігівського кафедрального монастирів, про відписні маєтності в Почепській, Бакланській і Шептаківській сотнях та про інші маєтності російських панів.

Наведені цифри красномовно свідчать, що приватновласницькі володіння становили абсолютну більшість порівняно з всіма іншими і про тенденцію переростання рангових володінь в особисту власність. Після 1729—1730 рр. всі суперечки про володіння маєтностями розглядалися на основі матеріалів генерального слідства. Всі маєтності, зазначені в них як приватновласницькі, залишалися такими і в майбутньому. Рангові маєтності з кожним роком зменшувалися.

До середини XVIII ст. основна частина вільних військових поселень була роздана в приватне володіння, а ті, що залишилися, новий гетьман К. Розумовський передавав своїм близьким родичам та представникам старшинської верхівки, як правило, в «вѣчное владѣніе». В 1764 р. кількість рангових маєтностей скоротилася порівняно з 1730 р. в 1,5 рази і становила на ранг генеральної старшини 1489 дворів і на ранг полковників, полкової і сотенної старшини — 2145 дворів (всього 3634 двори)³⁵.

Значну частину козацької старшини, що відала військовими й адміністративними справами полку та володіла селами, залежними селянами і різним майном, становили обозний, суддя, писар, осавул і хорунжий. При номінальній виборності полкової старшини на ці посади, як правило, гетьмани, царські урядовці, полковники призначали родичів впливових осіб старшинської адміністрації.

Розподіл маєтностей в полках за матеріалами генерального слідства про маєтності 1729—1730 рр.³⁴

Полки	Вільні військові		Магістратські		Рангові		Монастирські		Приватновласницькі		Всього	
	маєт-ки	двори	маєт-ки	двори	маєт-ки	двори	маєт-ки	двори	маєт-ки	двори	маєт-ки	двори
Чернігівський	10	750	6	103	20	561	70	2025	252	7242	358	10681
Київський	10	614	—	—	21	702	118*	4334	46	1316	195	6966
Ніжинський**	40***	—	10	—	45	—	60	—	88	—	243	—
Прилуцький	37****	1619	—	—	8	278	12	618	51	2995	108	5510
Переяславський	48	1203	7	336	11	153	30	1052	78	1386	174	4130
Гадяцький	—	—	—	—	34****	3377	5	215	36	2126	75	5718
Миргородський	56	8176	—	—	2	252	9	825	36	2935	103	12188
Полтавський	25	7669	—	—	7	850	8	575	36	1776	76	10870
Всього	226	20031	23	439	148	6173	312	9644	623	19776	1332	56063

* В 5 з цих маєтностей кількість дворів не вказана.

** В Ніжинському полку кількість дворів у маєтностях не вказана.

*** В тому числі 23 відписних маєтностей після кн. Меншикова і кн. Долгоруких.

**** В тому числі відписних на государино 6 маєтностей з 164 дворами.

***** В тому числі гетьманських 29 маєтностей 2673 дворами.

На місцях полкова старшина захищала інтереси козацької старшини і зміцнювала її феодальну власність на землю, здійснювала командування полком як військовою структурною одиницею, стежила за виконанням селянами феодальних повинностей, а також наказів і розпоряджень генеральної старшини і полковника.

Служба полкової старшини оплачувалася наданням рангових маєтностей чи відповідними коштами, що збиралися з козаків у всіх полках. Крім того, полкова старшина володіла значними маєтностями на правах особистої власності.

Діяльність полкової старшини безпосередньо контролював полковник, який нерідко самочинно призначав того чи іншого полкового урядовця. Так, прилуцький полковник Г. Галаган, посівши цю посаду, одразу призначив полковим писарем військового товариша Ф. Галенковського, який раніше служив у Генеральній військовій канцелярії і мав добру репутацію. Ф. Галенковський був полковим писарем стільки ж, як і Г. Галаган — полковником (25 років). Наступний полковник Гр. Галаган підвищив його до полкового обозного (1740 р.), яким той працював 15 років³⁶.

Відомі випадки, коли полковники усували старшину від управління полком, опираючись у своїй діяльності на особистих слуг. До таких відносилися гадяцький полковник М. Милорадович, лубенський полковник А. Маркович та ін.³⁷

Основна частина полкової старшини відігравала помітну роль в управлінні полком, завдяки чому примножувала свої багатства і становила суттєву ланку полкової еліти. До одержання уряду полкової старшини прагнула величезна кількість претендентів з числа військових та значкових товаришів, сотенної старшини, возних та ін.

В другій половині XVIII ст. подібно до генеральних чинів посади полкової старшини набули почесного рангу, що надавався при відставці. Так, значковий товариш Лубенського полку М. О. Гамалія при відставці «за глухотою и слепотою» одержав почесний ранг полкового хорунжого (1767), значковий товариш Чернігівського полку В. Я. Жданович — такий же ранг (1768), лубенський сотник К. І. Значок звільнений з цієї посади «по слабости здоровья и старости» з наданням йому чину полкового осавула (1764), почепівський возний Г. І. Карнович при відставці одержав ранг полкового хорунжого (1783), возний стародубської полкової сотні звільнений з цієї посади в чині полкового писаря

(1768), військовий товариш І. І. Костинецький при відставці одержав чин полкового осавула (1779)³⁸ і т. п.

Дрібнішою ланкою в структурі військового та адміністративно-територіального устрою Гетьманщини були сотні, кількість яких часто змінювалася в кожному полку. Відомо, що у 1774 р. існували 164 сотні³⁹.

Значна частина сотень, а отже і сотників, протягом тривалого часу відстоювала традицію виборності цих урядовців, а водночас — і певну залежність їх від виборщиків. Однак зосередження в руках сотників майже необмеженої влади на місцях, широка можливість використання її для власного збагачення приваблювали до такої посади багатьох вихідців з старшинської верхівки і навіть наближених до царського двору. Так, у 1709 р. прилуцьким полковим сотником був призначений син «славетного пана» Марка Аврамовича — Іван Маркович (батько гетьманши Скоропадської). За десять років врядування І. Маркович здобув великі маєтності. У 1719 р. він став полковим суддею (до 1724 р.). Його брат — знатний військовий товариш Ф. Маркович зайняв посаду прилуцького полкового сотника (1719—1724), на якій також примножив власні маєтності⁴⁰.

Нерідко посада сотника ставала спадковою. Понад 50 років уряд монастирищенського сотника Прилуцького полку займали три Романовичі — батько, син і онук (Іван, Петро і Михайло). За цей час вони зуміли придбати великі масиви землі і заселити їх підсусідками⁴¹. Майже півстоліття керували Ічнянською сотнею Стороженки — Андрій Іванович (1703—1715), Григорій Андрійович (1715—1737) і Андрій Григорович (1741—1752)⁴². Понад півсторіччя утримували срібнянський сотницький уряд Троцини. Трохим Васильович Троцина, виходець з козаків, одержав сотницький уряд (1688—1707) у Срібному завдяки своєму сину Антону, який був співаком в хорі при дворі царівни Софії. Згодом срібнянський сотницький уряд одержав сам Антон (1710—1729), а потім — його син Микола (1739—1755)⁴³. Понад 70 років посаду сенчанського сотника займали Криштовичі — Кирило (1710—1718, 1723—1726), Іван Кирилович (1727—1757), Тимофій Іванович (1757—1772), Пилип Тимофійович (1782)⁴⁴.

Сотників і сотенну старшину затверджував гетьман. З початку XVIII ст. посилювся контроль царизму за призначенням сотників. У 1715 р. царським указом запроваджено новий порядок «обрання» сотників: сотенна старшина рекомендувала трьох претендентів на цю посаду, а гетьман і царські урядовці

затверджували сотником одного з них⁴⁵. З 20-х років XVIII ст. спостерігалось зростання тенденції прямого призначення сотників. Одним з перших був призначений новомлинський сотник Григорій Шашкевич⁴⁶. Право призначення сотників зберігалось за гетьманом, генеральною військовою канцелярією і царськими урядовцями. Так, указом Сенату 1723 р. седнівським сотником Чернігівського полку призначено «сербской породы шляхтича» Дмитра Милютікова⁴⁷.

Після смерті гетьмана Д. Апостола правителі Лівобережної України ліквідували навіть формальні права виборності, які надавалися царським указом 1715 р. Призначення сотників в українські козацькі полки стало прерогативою генеральної старшини, полковників і царських урядовців без відома сотенної старшини, що оформлялося розпорядженнями правителів. Як зазначалося вище, таким правом особливо зловживав генеральний писар А. Безбородько, який за хабарі призначав сотниками здебільшого своїх канцеляристів.

Подібні призначення сотників стали загальноприйнятим явищем за часів гетьманування К. Розумовського та правління другої Малоросійської колегії. Зокрема, в 1765 р. сосницьким сотником призначено військового товариша Йосипа Шишку⁴⁸, конотопським сотником — військового канцеляриста Горлянку⁴⁹, 1767 р. ічнянським сотником — сина сотника Новицького, канівським сотником — значкового товариша Ілянова⁵⁰ і т. д.

В другій половині XVIII ст. чин сотника набув значення почесного рангу. Так, М. І. Бутович звільнений від служби в гадацькій полковій канцелярії з чином сотника (1772)⁵¹.

Нижчий і найбільш численний прошарок козацької еліти становила сотенна старшина — в кожній сотні осавул, писар і хорунжий. Сотенну старшину призначали полкові канцелярії⁵². Лише незначна кількість сотенної старшини володіла невеликими маєтностями. Як правило, вона одержувала грошову оплату, на яку збирали кошти з козаків, іноді й селян по 1—2 коп. на рік⁵³. Загальна сума оплати залежала здебільшого від кількості козаків. Частина сотенної старшини служила без оплати, але її звільняли від податків та військових постойв. До останніх відносились насамперед сотенні осавули, від яких залежало відрядження козаків у військові походи та на різні роботи і які з цього мали додатковий прибуток.

Козацька старшина нерідко займала посади отаманів, городничих, в'їтв, возних; бурмистрів, міських писарів. Одна і та ж

особа могла виконувати обов'язки сотенного і міського писаря, городского отамана й наказного сотника тощо. Так, у 1725 р. миргородський городовий отаман Василь Короленко був водночас наказним сотником; в Остапівській сотні Миргородського полку уряди отамана і наказного сотника займав Данило Іванович; у Ямпільській сотні Ніжинського полку обов'язки сотника виконував отаман Іван Верховець⁵⁴.

Загальна структура урядової старшини в Лівобережній Україні другої половини XVIII ст. виглядала таким чином:

гетьман	— 1
генеральна старшина	— 9
полковники	— 10
полкова старшина	— 50 (по 5 чол. в кожному полку)
сотники (на 1774 р.)	— 164
сотенна старшина	— 492 (по 3 чол. в кожній сотні).
Всього	— 726 чол.

Отже, верхівка козацької старшини — гетьман, генеральна старшина і полковники — складалася з 20 чол., середній проша-рок — полкова старшина і сотники (на 1774 р.) — з 214 чол., нижча ланка — сотенна старшина (також на 1774 р.) — з 492 чол.

Кількість козацької старшини істотно зростала за рахунок бунчукових, військових та значкових товаришів, а також абшитованої (тобто звільненої від служби) старшини. Так, у 1774 р. в Лубенському полку зафіксовано: на службі — бунчукових товаришів — 21, військових товаришів — 41, абшитованих — бунчукових товаришів — 12, військових товаришів — 21, полкових суддів — 5, писарів — 2, осавулів — 13, жорунжих — 5, сотників — 10, всього — 131 чол.⁵⁵

Найбільшу владу мали гетьмани, полковники і сотники. Як зазначав О. Лазаревський, ці три особи були головними можновладцями в Україні, кожен з них вважав себе першим паном на підвладній йому території: ясновельможний пан гетьман, вельможний пан полковник і пан сотник⁵⁶.

З початку XVIII ст. в руках російського дворянства в Україні стали зосереджуватися значні земельні володіння. Започаткували цю справу гетьман І. Скоропадський і один з найбагатших поміщиків Росії О. Д. Меншиков. Ставши гетьманом, І. Скоропадський надав 9 липня 1709 р. князю Меншикову дві волості: Ямпільську в Ніжинському полку і Почепську — в Стародубському з усіма поселеннями. Поблизу Почепи останній заснував фабрику по виробництву чорного полотна, на якій працювало

понад 220 російських та українських робітних людей⁵⁷. У 1726 р. від Катерини I Меншиков одержав у вічне і спадкове володіння м. Батурин (в якому було 1302 двори) і Гадяцький замок з усіма-містечками, селами і присілками, що раніше належали гетьману (в яких налічувалося 2705 дворів). На початку 1727 р. О. Д. Меншиков приписав до своїх володінь м. Короп і Шептаківську сотню в Стародубському полку⁵⁸. Загалом у другій половині 1727 р. в нього було конфісковано 4 міста, 187 сіл, 14 слобід і 1 волость⁵⁹.

Подібно до О. Д. Меншикова підканцлер П. Шафіров одержав від гетьмана І. Скоропадського містечко Понорницю, села Верби і Козолупівку в Чернігівському полку (які раніше належали Ломиковському).

Значні маєтності в Україні мав фельдмаршал граф Б. П. Шереметев. У лютому 1711 р. він одержав від гетьмана І. Скоропадського в «зуполную моць и в належитое владніе» містечко Смілу в Чигиринському полку. Однак після укладення Прутського миру 1711 р., за яким Правобережна Україна відійшла від Російської держави, Б. П. Шереметев замість втрачених маєтностей одержав села Ольшанку і Єрасівку, а дещо пізніше — й с. Змирянку в Лівобережній Україні⁶⁰.

Інший генерал російської армії служивий німець фон Вейсбах у 1718—1722 рр. одержав маєтності колишнього переяславського полковника І. Мировича та іншої полкової старшини — понад 500 дворів. Крім того, Вейсбах захопив колишнє володіння прилуцького полковника Г. Галагана рангове село Ряски, полкового обозного Мих. Огроновича — рангові села Мамаївку і Куклинці⁶¹.

Для утримання резидента при гетьмані І. Скоропадському стольнику Протасьєву надавалися три села Ніжинського полку (Литвиновичі, Стахорщина і Блестова). Згодом ці ж села перейшли до президента Малоросійської колегії С. Л. Вельямінова, а з відновленням гетьманства — резидента Ф. В. Наумова, призначеного до гетьмана Д. Апостола. Наумову добавили й четверте село — Середина Буда⁶². Маєтностями в Україні володіли також Г. Долгорукий, Г. І. Головкін та ін.

Поступово надання маєтностей в Україні російським урядовцям були більш чітко окреслені. Так, «главному великорусскому члену в правлении гетманского уряда» надавалося 532 двори, бригадиру і полковнику, трьом «великороссийским чинам» у Генеральному військовому суді, підскарбію — по 50 дворів, всього — 832 двори⁶³. Крім того, російським дворянам почали

дозволяти скуповувати землі в Україні, що раніше заборонялося царським указом 1727 р.⁶⁴ Однак уже з 1728 р. купівля і продаж маєтностей по всій Російській імперії, в тому числі як росіянам в Україні, так і українцям у Росії, дозволялося за умови не заселення українських сіл росіянами, а російських — українцями. Під час генерального слідства про маєтності 1729—1730 рр. на території Гетьманщини зареєстровано, що дійсний статський радник граф С. В. Рагузинський мав значні маєтності в Стародубському полку (в кількох селах — 431 двір підданих), майору у відставці Ю. Ф. Єропкіну в містах Лютеньки і Борки та кількох селах Гадяцького полку належало понад 330 дворів посполитих, поручик Антон Детерлін в двох селах Стародубського полку придбав 106 дворів⁶⁵. В Ніжинському полку маєтностями володіли генерал фон Бейсбах, ніжинський комендант Толбугін, відставний майор серб Банін, комендант глухівського гарнізону Б. Т. Скорняк-Писарєв, генерал-майор Шаховський, граф Г. І. Головкін⁶⁶. Всі вони закріплювали за собою одержані маєтності царськими грамотами і, не служачи у Війську Запорозькому, становили особливу категорію соціальної еліти в Лівобережній Україні. Як правило, вони не підпорядковувалися гетьману. Навпаки, представники цієї категорії еліти завдяки їх близькості до царського уряду мали право втручатися в гетьманське правління.

Таким чином, у Лівобережній Україні соціальну еліту козацької старшини й українського шляхетства доповнювало російське дворянство. В середині XVIII ст. маєтностями в Україні володіла значна частина російського дворянства, зокрема фельдмаршал Мініх, якому перейшли колишні меншиковські маєтності, генерал-лейтенант Штофельн, який царським указом 1741 р. одержав 200 дворів⁶⁷, князь Трубецькой, графи Толстие, полковник Кошкін, поручик Казимиров та ін.⁶⁸

Особливо щедро роздавала землі і селян у Лівобережній Україні Катерина II. Наприклад, за 18 місяців служби П. Заводський одержав 6 тис. селян в Україні (всього мав 31 тис.). Під час подорожі по Криму Катерина II «пожалувала» полковнику Попову містечко Решетилівку з 1800 підданими. За штатним розкладом 1796 р. генерал-губернаторам виділялося по 600 душ⁶⁹. Павло I у день своєї коронації (5 квітня 1797 р.) нагородив дворян маєтностями в Україні: таємний радник Стрекалов одержав 2580 душ підданих, генерал-лейтенант Бердяєв — 678, член головного поштового управління Судєнко — 597, український пошт-директор Милорадович — 414 душ тощо⁷⁰. «За одержанія

над неприятелем знаменитя победы» П. О. Румянцев одержав у спадкове володіння ряд сіл у Ніжинському, Стародубському, Переяславському і Прилуцькому полках⁷¹. Значні маєтності в Лівобережній Україні від гетьмана К. Розумовського «в вѣчное и потомственное владение» одержав граф Р. Л. Воронцов — три містечка Полтавського полку, (Нові Санжари, Білики і Кобеляки), в яких за ревізією 1756 р. налічувалося близько 300 дворів і бездвірних хат посполитих⁷².

Власниками маєтностей в Лівобережній Україні ставали й іноземні дворяни, насамперед вихідці з Сербії та Волощини. Так, Петро I наділив ним викликаного у 1703 р. в Росію серба С. В. Рагузинського (згодом — графа), сербського купця М. Милорадовича (пізніше гадяцького полковника), грека Василя Капніста (згодом — миргородського полковника)⁷³. Цей процес особливо набув поширення після невдалого Прутського походу 1711 р. В ньому Петра I підтримувала чимала кількість волохів, чорногорців, сербів, які змушені були емігрувати в Росію. Їхні втрати на бітьківщині царський уряд компенсував наданням земель, сіл, хуторів, а інколи й певними урядами в Лівобережній Україні.

Так, виходець із Герцеговини і Чорногорії Славуї Требинський одержав уряд іркліївського сотника і відповідне рангове село⁷⁴. Волоському боярину Саві Бану надано с. Калюжинці Прилуцького полку, яке раніше належало полковнику Д. Горленку, що втік разом з Мазепою і заволодів маєтками С. Бана на Волощині⁷⁵. Після від'їзду С. Бана на батьківщину це село перейшло до серба Г. Милорадовича. Полковник Волоського корпусу Семен Афендік прибув у Росію 1711 р. і на прохання фельдмаршала Б. П. Шереметева одержав гетьманський універсал на с. Калюжинці Переяславського полку, а також дозвіл полковника Томари «відбирати послушенство» від посполитих містечка Стара Басань. Син С. Афендіка — Степан одержав уряд бориспільського сотника Переяславського полку, володів 25 дворами в м. Борисполі і на ранг одержав с. Нестерівку⁷⁶.

Надаючи волоським і сербським вихідцям свої універсали, гетьман І. Скоропадський по суті лише виконував волю царя та інших російських урядовців і був фактично позбавлений права відбирати надані маєтності. Одержуючи таким чином урядові посади й маєтності, вихідці з Волощини й Сербії поповнювали лави козацької старшини, що зрештою сприяло не лише зростанню соціальної еліти, а й зміцненню особливого прошарку, по суті незалежного від гетьманської влади.

У XVIII ст. в Лівобережній Україні з'явилися поміщики грузинського походження. Зокрема, грузинські дворяни, що перебували на військовій службі в гусарській роті (утворена у 1738 р.) російської армії, одержали від царського уряду села в Україні. Грузинським князям надавали по 30 дворів і на кожного малолітнього сина — по 5 дворів, а дворянам — по 10 дворів. У той час в Лівобережній Україні поселилися грузинські князі Давидови, Орбеліани, Єристови, Цицанови, Баратови, Джавахови, Ратієви, дворяни Ратневи, Стефанови, Кахови та ін.⁷⁷ Загалом грузинські феодалі в дев'яти полках Гетьманщини мали у 1741 р. 4695 дворів, а в 1764 р. — понад 5000⁷⁸.

Таким чином, протягом XVIII ст. в Лівобережній Україні відбувався дальший процес станової консолідації соціальної еліти, що супроводжувався зміцненням позицій місцевих урядовців — козацької старшини, російських дворян та вихідців із Сербії, Волощини, Грузії тощо. Зосередження військової та адміністративно-політичної влади в руках представників цієї частини соціальної еліти відбувалося разом з розширенням їхніх рангових та приватновласницьких маєтностей, що, в свою чергу, зобов'язувало посполитих цих маєтностей відбувати службу і повинності на користь їх володільців, тобто сприяло перетворенню місцевих урядовців у панів. Землевласність місцевих урядовців служила основним джерелом їхніх прибутків і мірилом станової диференціації в середовищі соціальної еліти суспільства.

2. БУНЧУКОВІ, ВІЙСЬКОВІ ТА ЗНАЧКОВІ ТОВАРИШІ. ВІЙСЬКОВІ КАНЦЕЛЯРИСТИ

На початку XVIII ст. в Гетьманщині продовжувався процес формування різних категорій старшини. Її суспільна позиція, як уже зазначалося вище, не була однозначною, а великою мірою залежала від майнового цензу, тобто володіння більшими чи меншими маєтностями, набуття військових й адміністративних чинів, сімейних зв'язків з гетьманом, його оточенням та царськими урядовцями.

Крім урядової старшини, до гетьманського оточення входила значна кількість старшин, які не посідали будь-якого уряду. Це були здебільшого вихідці з вельможних родин, які всіляко прагнули відмежуватися від нижчої чиновної старшини і усвідомлювали потребу організуватись у відособлену ланку. Таке

розмежування було започатковане наприкінці XVII ст. і рельєфно проявилось за гетьманування І. Мазепи та І. Скоропадського.

Нова суспільна позиція верхівки козацької безурядової старшини зумовлювала появу нової, спільної для них назви, яка б вирізняла їх серед решти старшини і служила б ознакою їх елітарної єдності. Нею стала назва — бунчукові товариші, тобто старшина, що підпорядковувалася безпосередньо гетьману, перебувала під гетьманським знаком — бунчуком.

Чин бунчукових товаришів був запроваджений І. Мазепою з метою надання шляхетського лоску і пишності гетьманській резиденції. Перші бунчукові товариші — молодики із сімей генеральної старшини і полковників — у мирний час жили в своїх домівках, по чергово знаходилися біля гетьмана і виконували його доручення, а під час військових походів слідували за ним під командуванням генерального бунчужного. Як зазначав О. Шафонський, у той час бунчукові товариші за статусом вважалися нижче знатних військових або просто військових товаришів⁷⁹. Однак з часом, будучи наближеними до гетьмана особами, бунчукові товариші стали виділятися серед козацької старшини, що супроводжувалося наданням їм офіційного чину й привілеїв, прирівнених до генеральної старшини і полковників. Проживаючи на території будь-якого полку, бунчукові товариші не підпорядковувалися полковникам, а тим паче — сотникам.

Статус бунчукових товаришів офіційно фіксувався в компутах (списках), що велися в Генеральній військовій канцелярії чи Малоросійській колегії. З 30-х років XVIII ст. чин бунчукового товариша підтверджувався універсалом гетьмана або патентом Генеральної військової канцелярії чи Малоросійської колегії. Кількість їх рік у рік зростала.

Основним обов'язком бунчукових товаришів була військова служба. Під час військового походу з них формувався окремий загін під командуванням генерального бунчужного. Відомо, що в поході 1725 р. брали участь 70 бунчукових товаришів, у корпусі кн. Долгорукого, що йшов на Дербент (1726 р.), їх налічувалося 29⁸⁰. В Гілянський похід (1725—1727) виступило 35 бунчукових товаришів⁸¹. Їхнім головнокомандуючим у Низовому корпусі був А. Ф. Кандиба, а в Астрахані (1726) — бунчуковий товариш С. М. Миклашевський⁸².

За військову службу бунчукові товариші одержували відповідну винагороду. Як зазначав Г. Ф. Міллер, кожному з них на чин належало по 200 дворів⁸³. У 1729 р. визначено грошове

жалування генеральній і полковій старшині, в тому числі бунчуковим товаришам — по 60 крб. і по 2 пари соболів⁸⁴.

За військовим рангом статус бунчукових товаришів вважався першим після полковника. В разі потреби з числа бунчукових товаришів призначали наказних полковників, командуючих чималими військовими загонами. Так, для Гілянського походу було сформовано корпус з бунчукових і значкових товаришів, командування якими покладалося на бунчукового товариша А. Лизогуба. До керівництва корпусом входили також бунчукові товариші А. Кандиба і І. Тарасевич, суддя В. Кочубей, писар Я. Якубович, осавули Я. Гречаний і Я. Журахівський, хорунжий Ф. Сулима⁸⁵.

Нерідко бунчукові товариші ухилялися від участі у військових походах, за що несли відповідні покарання. Так, бунчукових товаришів, які не пішли в похід 1726 р., Колегія оштрафувала на 100 крб. кожного⁸⁶. Однак, використовуючи своє високе соціальне становище, вони знаходили шляхи для звільнення від небажаних військових походів. За свідченням Я. Марковича, у 1727 р. штабний лікар Бриль комісував 27 бунчукових товаришів, зокрема В. Кочубея, С. Бутовича, Я. Маркова, І. Борозну, Ф. Чуйкевича, П. Бутовича, В. Томару та ін., які за сенатським указом звільнялися від участі в поході⁸⁷.

В мирний час бунчукові товариші відповідали за прийом провіанту для армії, стан шляхів, роботу поштових станцій тощо. Їм також довіряли найбільш почесні доручення: супроводжувати гетьмана до Москви чи Петербурга, царських урядовців — по Україні та ін. Зокрема, в 1731 р. бунчуковий товариш Ф. Заборовський супроводжував архієрея київського, який виїхав з Кролевеця в Київ⁸⁸. Згодом бунчукових товаришів стали залучати до адміністративно-політичної діяльності. 17 січня 1736 р. правителі Генеральної військової канцелярії постановили, щоб при цій установі «для приключающихся посылки и других войсковых служб» знаходилось 13 бунчукових товаришів (поперемінно через кожних два місяці). Першим 13-ти бунчуковим товаришам був надісланий указ, щоб вони з відповідними харчовими припасами на два місяці прибули до Глухова не пізніше 26 січня⁸⁹. В разі відсутності полковника його обов'язки міг виконувати бунчуковий товариш, який водночас очолював полкову канцелярію. Нерідко бунчукові товариші засідали в полковому і навіть генеральному судах.

На службу під бунчук приймали також вихідців із заможних старшинських родин без надання офіційного чину бунчукового товариша. Така потреба виникала під час військового походу, а також за бажанням гетьмана. Так, у 1732 р. Д. В. Забіла був прийнятий під гетьманську протекцію, щоб служив під його бунчуком, а 1735 р. він одержав гетьманський універсал на чин бунчукового товариша. Того ж року гетьман Д. Апостол призначив на службу бунчуковим товаришем Г. В. Борозну, який брав участь у військових походах, а в грудні 1735 р. одержав універсал на чин бунчукового товариша⁹⁰. П. С. Миклашевський з 1739 р. служив бунчуковим товаришем, того ж року брав участь у Хотинському поході і тільки в грудні 1765 р. одержав універсал на відповідний чин⁹¹. В. В. Завадовський за вказівкою гетьмана Д. Апостола був на службі бунчуковим товаришем при генеральному обозному Я. Лизогубі (1733), при генерал-лейтенанті Ізмайлові (1734 р.), при генерал-майорі Біроні (1735) і лише в грудні 1735 р. одержав універсал від О. І. Шаховського і Генеральної військової канцелярії на чин⁹².

В середовищі бунчукових товаришів абсолютної рівності не існувало. Серед них виділялися знатні бунчукові товариші — Д. С. Бутович, І. А. Гудович, А. Ф. Кандиба, Я. А. Маркович та ін., а онук гетьмана М. Скоропадський був між іншими бунчуковими товаришами найперший⁹³. До речі, М. Скоропадський перебував на службі бунчуковим товаришем з 1715 р., а одержав універсал Генеральної військової канцелярії на чин бунчукового товариша лише 21 грудня 1735 р. Неоднозначність соціального становища бунчукових товаришів визнавав і царський уряд, який виділяв серед них «первостатейных» і «второстатейных» (1764 р.)⁹⁴.

Формування статусу бунчукових товаришів у Гетьманщині відбувалося з вдосконаленням структури панівного класу в Росії. З 20-х років XVIII ст. в ній була запроваджена система, за якою всі чини і посади розташовувалися в певному порядку. Це регламентувалося законом від 1722 р., відомим під назвою «Табели о рангах». Ним встановлювалося, що чини і звання представників панівного класу означали не номінальні ступені, а власне посади. Існував нерозривний зв'язок між чинами і посадами. З 30-х років XVIII ст. чини панівного класу Росії стали набувати значення почесних титулів, незалежних від посади.

Чинність «Табели о рангах» не поширювалася на соціальну еліту Гетьманщини. Однак її вплив позначився на зміцненні

статусу привілейованої верхівки козацької старшини, зокрема бунчукових товаришів. З другої половини XVIII ст. чин бунчукового товариша більш рельєфно набуває значення почесного титулу. Чин бунчукових товаришів надавався не лише за військову службу чи адміністративно-політичну діяльність, а й за належність до старшинської верхівки. Так, у 1764 р. Галецькі Петро і Яків Петровичі одержали чин бунчукових товаришів за службу їх діда й батька⁹⁵.

Чин бунчукового товариша як ознака підвищення по військовій службі надавався полковій старшині, сотникам, військовим товаришам, військовим канцеляристам тощо. Зокрема, чин бунчукового товариша одержали: почепський сотник І. І. Губчиць (1749), бакланський сотник М. В. Губчиць (1765), грунський сотник І. О. Милорадович (1747), стародубський городовий отаман та значковий товариш І. С. Лашкевич (1746)⁹⁶. «Ради старости и слабости здоровья» з чином бунчукового товариша звільнений у відставку військовий товариш Г. І. Костиницький⁹⁷.

При відставці чин бунчукового товариша одержали: Г. К. Долинський, М. В. Жданович (1784), С. І. Ілляшенко (1767), О. І. Кодинець (1782), Г. Ф. Кулябка (1732), Т. І. Левенець (1765), Макарії Андрій та Іван Дем'яновичі (1765, 1767), Семен Андрійович (1784) та ін.⁹⁸ При звільненні від військової служби бунчукові товариші одержували відповідний документ — абшит — і чазивались абшитованими бунчуковими товаришами.

Загалом, маючи титулярне звання та чин бунчукових товаришів, знаходила місце під сонцем величезна кількість старшини, яка не займала будь-яких військових чи адміністративних посад, але користувалася значними привілеями і відіграла суттєву роль у суспільному житті Гетьманщини. «Це була нова шляхта, — писав І. П. Крип'якевич, — яка охоче нав'язувала до традицій давньої шляхти і свої претензії, спирала на старе право, наприклад, на Литовський Статут»⁹⁹. До смерті за ними зберігалися привілеї панівної верхівки козацької старшини.

За економічним становищем бунчукові товариші поїдали вагоме місце в полку, рівнозначне полковникам. Нерідко маєтності перших на території полку були значно більшими порівняно з маєтностями генеральної старшини. Це можна ілюструвати на матеріалах генерального слідства про маєтності Чернігівського полку.

Рангові маєтності козацької старшини в Чернігівському полку. 1729—1730 рр.¹⁰⁰

Старшина та чини	Кількість дворів		
	на ранг	куплених	всього
гетьман Д. Апостол	229	—	229
генеральний обозний Яків Лизогуб	142	108	250
генеральний осавул Федір Лисенко	130	15	145
генеральний бунчужний Іван Борозна	20	—	20
чернігівський полковник	330	—	—
полковий суддя	28	—	—
2 полкових осавули	—	—	—
полковий обозний	—	—	—
бунчукові товариші:			
Полуботки Андрій і Яків	—	344	1609
Лизогуб Семен	—	196	1170
Борковський Андрій	—	—	401
Скоропадські Михайло й Іван	—	—	224

В «Генеральном следствии о маєтностях Черниговского полка. 1729—1730 гг.» наводяться прізвища 24 бунчукових товаришів. Всі вони володіли маєтностями — від кількох дворів до кількох сотень. Крім вищезгаданих, до числа більш заможних бунчукових товаришів відносились Іван Мокрієвич, Василь Полоницький, Дем'ян, Степан і Петро Бутовичі, Василь Дорошенко та ін.

Подібна картина характерна і для Стародубського полку, де на той час було 20 бунчукових товаришів. Там значними маєтностями володіли: Максим Корсак (мав 796 дворів посполитих), Андрій Миклашевський (455 дворів), Григорій Гамалія (200 дворів), Іван Миклашевський (218 дворів) та ін.¹⁰¹

В Лубенському полку було 16 бунчукових товаришів. Найзаможніші з них Іван і Яків Новицькі (володіли 413 дворами посполитих), Я. А. Маркович (103 двори), С. Милорадович (110 дворів)¹⁰².

В Гадяцькому полку вказано лише 3 бунчукові товариші, серед яких виділявся Федір Потребич-Гречаний (володів 142 дворами посполитих, які дісталися йому «за служби отца его»)¹⁰³.

Отже, основна частина приватновласницьких маєтностей у Лівобережній Україні (крім Гадяцького полку) належала бунчуковим товаришам.

Економічна могутність бунчукових товаришів підкріплювалась їхнім політичним становищем та сімейними зв'язками. Сімейні зв'язки між бунчуковими товаришами були одним з чинників зміцнення їхньої політичної ваги в суспільстві та примноження їхніх маєтностей. Яскравим прикладом може служити рід Лизогубів.

Лизогуби 104.

- Іван Кіндратович — полковник канівський (1659, 1662—1663), уманський (1659—1661)
- Яків Кіндратович — полковник канівський (1666—1669), чернігівський (1687—1698)
- Юхим Якович — генеральний бунчужний (1688—1690), генеральний хорунжий (1694—1698), полковник чернігівський (1698—1704).
Дружина — дочка Петра Дорошенка.
Зяті: Бутович С. І. — сотник седнівський.
Кандиба А. Ф. — сотник конотопський, генеральний суддя.
- Андрій Юхимович — полковник переяславський.
— сотник конотопський, знатний військовий товариш, бунчуковий товариш.
Дружина — Миклашевська П. М., дочка стародубського полковника.
- Яків Юхимович — знатний військовий товариш, генеральний бунчужний, генеральний обозний, таємний радник.
Дружина — Мирович Ф. І., дочка переяславського полковника.
- Семен Юхимович — знатний військовий товариш, бунчуковий товариш.
Дружина — Скоропадська І. І., дочка гетьмана.
- Антон Андрійович — бунчуковий товариш.
Зяті: Кулябка А. Ф. — бунчуковий товариш.
Стороженко Г. А. — бунчуковий товариш.
Валькевич П. В. — генеральний осавул.
Требинський Д. П. — бунчуковий товариш.
Жоравка Т. Л. — бунчуковий товариш.

- Іван Якович — бунчуковий товариш.
 Григорій Якович — бунчуковий товариш.
 Ілля Якович — бунчуковий товариш (у 1776 р. одержав чин полковника).
 Дружина — Рачинська Г. І., дочка смоленського дворянина.
 Зяті: Рубцов М. Г. — бунчуковий товариш.
 Покорський Д. А. — бунчуковий товариш.
 Солонина М. С. — остерський сотник.
 Дунін-Борковський — бунчуковий товариш.
- Борозна Л. В. — бунчуковий товариш.
 Іван Семенович — бунчуковий товариш.
 Семен Семенович — бунчуковий товариш.
 Дружина — Танська Г. В., дочка переяславського полковника.
- Василь Семенович — бунчуковий товариш.
 Дружина — Кочубей М. В., дочка полтавського полковника.
- Костянтин Семенович — бунчуковий товариш.
 Дружина — Новицька А. І., дочка бунчукового товариша.
- Петро Семенович — бунчуковий товариш.
 Зяті: Горленко А. А. — полтавський полковник.
 Сулима С. І.
 Афендік М. С. — вороньківський сотник.
 Стахович А. А. — бунчуковий товариш.
- Яків Іванович — бунчуковий товариш.
 Дружина — Сулима М. С., дочка переяславського полковника.
- Григорій Григорович — бунчуковий товариш.
 Іван Іванович — бунчуковий товариш.
 Василь Іванович — прапорщик.
 Дружина — Канєвцева М. Л., дочка капітана.
- Олексій Іванович — поручик.
 Іван Семенович — бунчуковий товариш.
 Петро Семенович — бунчуковий товариш.

Далі йдуть нащадки, більшість яких — військовослужбовці російської армії.

Характерним явищем у середовищі бунчукових товаришів був принцип феодальної родової спадковості. Крім Лизогубів, значна кількість бунчукових товаришів походила з роду Борозни, Бутовичів, Гамаліїв, Горленків, Губчиців, Домонтовичів, Забіл, Карпек, Кочубеїв, Кулябок, Марковичів, Миклашевських, Милорадовичів, Новицьких, Покорських, Раковичів, Рубців, Савичів, Сахновських, Скоропадських, Солонин та ін.

Про роль і місце бунчукових товаришів в елітарній частині козацької старшини свідчила церемонія проголошення гетьманом Д. Апостола. Попереду процесії гетьманські клейноди несли: царську грамоту на срібному блюді — секретар Напеев, булаву на подушці — правитель Левенець, бунчук — глухівський сотник Ф. Гречаний, значок — І. Гамалія, печатку на подушці — А. Миклашевський, за ними йшли бунчукові товариші і Генеральна канцелярія, а потім з міністром їхав Д. Апостол¹⁰⁵.

Кількісний склад бунчукових товаришів у Гетьманщині XVIII ст. не визначався. Так, у компуті 1729 р. (кілька списків) їх зафіксовано по 120—140 чол. Найбільше було в Ніжинському полку (48 чол.), Стародубському (24 чол.) та Чернігівському (21 чол.). У Полтавському, Переяславському та Гадяцькому полках — лише по 5—7 чол., а в Миргородському — зовсім не було¹⁰⁶. У генеральних слідствах про маєтності на території окремих полків у 1729—1730 рр. зафіксовано: в Лубенському — 16 бунчукових товаришів (володіли 1083 дворами), в Стародубському — 20 (володіли 2252 дворами), в Чернігівському — 24 (володіли 1083 дворами), в Гадяцькому — 3¹⁰⁷. Загальна кількість бунчукових товаришів у 1733 р. перевищувала 100 чол.¹⁰⁸ В описі Новгород-Сіверського намісництва 1779—1781 рр. названо 154 бунчукові товариші¹⁰⁹. В «Малороссийском родословнике» В. Л. Модзалевського (т.1—4) протягом XVIII ст. налічується понад 500 бунчукових товаришів. Якщо врахувати 5-й, неопублікований том цієї праці, то загальна кількість їх сягатиме понад 600 чол. Зосередивши в своїх руках величезні маєтності і підпорядкувавши більшість селян і рядових козаків, бунчукові товариші поряд з генеральною старшиною і полковниками перетворились на можновладних поміщиків.

З 1775 р. відбувалися суттєві зміни в офіційному статусі бунчукових товаришів. Ширше практикувався їх перехід на регулярну військову службу, що відкривало широкі можливості

для здобуття ними високих чинів російської армії. Крім того, створений в Лівобережній Україні новий адміністративний апарат відкривав можливості для їхнього переходу на цивільну службу, а отже, для здобуття табельних чинів, властивих російському дворянству.

Про можливість залучення бунчукових товаришів на цивільну службу свідчить відомість, складена у Стародубському полку (1775 р.). Згідно з нею конкретна картина виглядає таким чином¹¹⁰ (див. таблицю на с. 68—69).

Крім вищеназваних, на той час у Стародубському полку налічувалося 7 абшитованих бунчукових товаришів.

Загалом бунчукові товариші Гетьманщини XVIII ст. становили значну частину панівної верхівки козацької старшини і суттєво впливали на соціально-економічний і суспільно-політичний розвиток краю. Більшість з них були великими землевласниками, які наприкінці XVIII ст. перетворилися в поміщиків. Так, за підрахунками О. К. Касименка, наприкінці XVIII ст. в Лівобережній Україні було близько 130 великих поміщиків, які мали понад чверть мільйона кріпаків. Серед них: А. А. Полетика — 2685 душ, Г. О. Закревський — 2930, О. А. Савич — 2042, Я. Л. Бакуринський — 3000, П. Д. Стороженко — 3342, Забліи — 4400, П. М. Лукашевич — 4550, Жураковські — 4826, П. О. Свічка — 5000, М. Я. Маркович — 5258, Г. І. Галаган — 6000, М. В. Будлянський — 6612, Дуніни-Борковські — 7872, П. В. Завадовський — 11400, Оболонські — 12000, Милорадовичі — 13180, Родзянки — 16000, Кочубеї — 16200, Скоропадські — 25670, О. А. Безбородько — 31200¹¹¹.

Більшість з них мала чин бунчукових товаришів. Так, А. А. Полетика служив бунчуковим товаришем (1767—1784), а потім став роменським повітовим предводителем дворянства (1784, 1797—1798); Г. О. Закревський — бунчуковий товариш (з 1764 р.), згодом — підкоморій Батуринського повіту (з 1768), колезький асесор (1780), предводитель дворянства Київського намісництва (1784); П. І. Закревський — бунчуковий товариш (1771), далі колезький асесор (1780); І. С. Закревський — бунчуковий товариш (1780), потім асесор Новгород-Сіверської палати кримінального суду (1791); Свічка П. О. — бунчуковий товариш (1773), згодом пирятинський повітовий предводитель дворянства (1785) і т. д.¹¹²

Доморощені українські пани, на відміну від польського шляхетства з його гоноровим ставленням до торгівлі, примножували свої багатства прибутками за рахунок торговельних операцій та промислів. Володіння млинами, спорудження винокурень з яко-

мога більшою кількістю казанів, продаж горілки, виробництво товарної сільськогосподарської продукції (зокрема конопель), влаштування рудень (добування і обробка залізної руди), буд (поташних) і гут (скляних заводів), бортництво — все було підпорядковане збільшенню прибутків. Наприкінці XVIII ст. спостерігається процес формування місцевої української буржуазії.

Однією з сходинок на шляху до чину бунчукового товариша був статус військового товариша. Військові товариші виділилися з козацької маси ще за часів Б. Хмельницького. Їхня зверхність над козацтвом з роками зумовила відмежування в привілейовану панівну верхівку. Спочатку лави військових товаришів поповнювалися за рахунок генеральної старшини і відставних полковників, їхніх нащадків, заможної шляхти тощо.

На початку XVIII ст. відбулася чітка диференціація в середовищі військових товаришів, серед яких виділялися значні, а згодом — знатні військові товариші. Як правило, до них відносилися представники козацької старшини, які придбали маєтності та відігравали вагомий роль у суспільно-політичному житті, тобто ті, хто підготував економічні й політичні підвалини для свого панування.

Зверхність значних військових товаришів над рештою представників військового товариства рельєфно проявлялася в перше десятиріччя XVIII ст. Тоді особливо виділялися І. Ф. Єсимонтовський, І. М. Мовчан, П. Л. Полуботок, В. Л. Свічка, А. А. Гамалія, Ф. С. Добронизький, А. К. Карнович, П. М. Максимович, С. К. Мокрієвич, М. І. Рославець та ін. Ю. І. Рубець був значний і знаменитий військовий товариш, Пантелеймон Радич — значний і заслужений військовий товариш, І. А. Судієнко — славетний і значний військовий товариш тощо¹³.

Згодом більш поширеною стала назва «знатний військовий товариш». До таких відносилися, як правило, вихідці з аристократичного на той час роду. Зокрема, знатними військовими товаришами були: І. В. Борозна, Р. Ф. Борохович, Петро Булавка, брати Войцеховичі (сини Богдана) — Степан, Іван і Петро, І. І. Горленко, Ф. С. Гречаний, В. М. Громека, І. А. Дорошенко, А. І. Єсимонтовський, Забіли — Тиміш Константинович, Тарас Тарасович, Степан Степанович, Іван Іванович, І. І. Іскра, В. В. Кочубей, Лизогуби — Андрій Євдокимович, Яків Юхимович, Семен Юхимович, І. І. Ломиковський, він же — господар Гадяцького замку гетьмана Д. Апостола, Максимовичі — Антон Максимович, Степан Максимович, Марковичі — Федір Маркович, Яків Андрі-

Відомість відношення до статської служби, складена у Стародубському полку (1775 р.).

Бунчукові товариші	Попередній чин	З якого часу бунчуковий товариш	Має підданих душ	Відношення до статської служби
1. Миклашевський Іван	син військового товариша, військовий товариш (1733)	1757	640	колезький асесор
2. Борозна Григорій		на службу бунчуковим товаришем призначений гетьманом Д. Апостолом, одержав універсал 1735 р.	352	до цивільної служби за віком неспроможний, а на підвищення чину достойний
3. Корсак Засиль	з шляхетства смоленського	1760	1185	достойний
4. Немирович-Данченко Іван	на службі в ГВК (1745), військовий товариш (1752)	1766	603	достойний
5. Рубльов Василь	військовий канцелярист (1753), військовий товариш (1757)	1767	157	достойний
6. Савич Петро	канцелярист в ГВК (1747), військовий товариш (1750)	1767	157	достойний
7. Рубець Семен	військовий канцелярист (1750), військовий товариш (1760)	1767	39	достойний
8. Рубець Іван	військовий канцелярист (1749), військовий товариш (1760)	1766	80	достойний
9. Борозна Іван	син генерального бунчукового	1763	спільно з батьком, не розділений	достойний

10. Жоравка Антон	син бунчукового товариша з шляхетства, син бунчукового товариша	1746	1232	достойний
11. Романович Семен		1769	13	достойний
12. Рубець Михайло	канцелярист ГВК (1749), військовий товариш (1760)	1767	21	достойний
13. Губчиць Федір	канцелярист ГВК (1747)	1747	113	достойний
14. Велинський Григорій	канцелярист ГВК (1757), військовий товариш (1765)	1767	200	достойний
15. Гарновський Антон	ні з якого чину, з іновірціа, прийняв християнство	1754	має свій позов	
16. Покорський Іван	канцелярист ГВК (1754), військовий товариш (1763)	1766	410	достойний
17. Іскрицький А.	син земського судді і предводителю шляхетства	1761	300	достойний
18. Липень Михайло	канцелярист ГВК (1766)	1774	375	достойний
19. Стахович Іван	канцелярист ГВК (1756), військовий товариш (1765)	1775	52	достойний
20. Борозна Лаврентій	з шляхетства	1720	35	до цивільної служби за віком неспроможний
21. Миклашевський Іван Павлович	військовий товариш (1764)	1764	у володінні спільно з матір'ю і братами	достойний

йович, Миклашевські — Андрій Михайлович і Степан Михайлович, Рубці — Яків Михайлович, він же — знаменитий військовий товариш, Гнат Ілліч, Федір Якович, Семен Гнатович, Федір Григорович, С. В. Свічка, І. С. Силич, Д. Я. Солонина та ін.¹⁴

В першій чверті XVIII ст. із значних і знатних військових товаришів «обирали» генеральну старшину і полковників. Так, М. А. Гамалія був знатний військовий товариш, а потім займав посади генерального бунчужного (1701—1703), наказного полтавського полковника (1705), генерального хорунжого (1707), генерального осавула (1707—1709).

Із запровадженням звання і чину бунчукових товаришів більшість значних і знатних військових товаришів поповнила їх ряди.

Статус військових товаришів зберігався і надалі. В другій половині XVIII ст. він був майже обов'язковою сходинкою для службового зростання синів генеральної та полкової старшини і бунчукових товаришів. Більшість вихідців з таких сімей приймали на військову службу з наданням чину військового товариша. Нерідко звання або чин військового товариша надавалися як підвищення у службі, а також «за служби предков». Наприклад, 1780 р. значковий товариш Андрій Сахновський звернувся з клопотанням до Генеральної військової канцелярії про надання йому чина військового товариша «за служби предков»¹⁵. Згодом частина військових товаришів ставала бунчуковими товаришами.

Інша частина здобувала чин військових товаришів після тривалої служби значковими товаришами, військовими канцеляристами в Генеральній військовій канцелярії, канцелярії військового суду чи одній з полкових канцелярій. Для більшості з них статус військових товаришів залишався верхньою сходинкою військової служби. До останніх відносилися Бакуринські, Брежинські, Буцькі, Білецькі-Носенко, Добронизькі, Зарудні, Копцевичі, Коробки, Красовські, Лукашевичі, Маковські, Мовчани, Молявки, Парпури, Петрункевичі та ін.

Основним обов'язком військового товариша була військова служба. Насамперед їх залучали в походи. Так, у 1769 р. були складені списки військових товаришів — 100 чол., які мали виступити в похід в першу чергу, і 100 чол. — в другу¹⁶. Під час походів вони нерідко командували сотнями, супроводжували головну артилерію, відали артилерійською казною, боєприпасами тощо.

Військових товаришів залучали: до різних комісій — лічильних, слідчих, межових, порубіжних, по купівлі для армії коней

та волів, заготівлі провіанту та фуражу; в полкові канцелярії «в званні войсковых канцеляриств» та «полковых канцеляриств», для перекладу листів з польської та латинської мов; полковими комісарами — «в dopravке на обывателях недоимочных денег», індуктового збору, для нагляду за поштовими трактами, за будівництвом у Глухові та Батурині гетьманських резиденцій та виробничих споруд, за спорудженням фортець, по обліку гербового паперу, для нагляду за вільними військовими посполитими в Глухові та Кролевіці тощо.

Проживали військові товариші, як правило, на території полку, підпорядковувалися Генеральній військовій канцелярії або Малоросійській колегії.

Як зазначала Гадяцька полкова канцелярія у «доношені» в Малоросійську колегію, «немалое число жительствоющих войсковых товарищей, которые по большей части ни от Коллегии, ни откуда ни в какое дело употребляемы не бывают, а живут в домах праздно, не отправляя никакой службы»¹¹⁷. Однак залучати їх до несення військової служби для полкових потреб замість значкових товаришів не дозволялося.

Чин військового товариша надавався за рекомендацією полковників Генеральною військовою канцелярією або Малоросійською колегією. Так, у 1781 р. до Малоросійської колегії надійшли рапорти стародубського полковника Івана Завадовського про надання чину військового товариша як нагороду канцеляристу Якиму Сап'янику, сотенному отаману Михайлу Семеку, сотенному писарю Євсею Рудинському, сотенному отаману Опанасу Рубанівському¹¹⁸.

В другій половині XVIII ст. звання військового товариша надавалося також при відставці з військової служби. Зокрема, до Генеральної військової канцелярії надійшли «доношенія» військового канцеляриста Петра Телесницького, канцеляриста Малоросійської колегії Павла Литвиновського, значкових товаришів Степана Петрункевича (Стародубського полку), Пантелеймона Лободи та Івана Медшевського (Ніжинського полку), Павла Канівця (Прилуцького полку) з проханням про відставку в званні військового товариша¹¹⁹. При відставці звання військового товариша одержали: В. В. Велецький, В. Ф. Грембецький, Я. М. Жданович, С. Д. Забіла, І. Г. Зеленський, С. І. Іваненко, Г. С. Ілляшенко, П. П. Кописький, П. Г. Кузьменський, Р. Н. Гамалія, Ф. Т. Лишень, Я. І. Мартоє, Я. П. Мовчан, П. Г. Покорський, О. М. Полетика, П. І. Сахновський, Х. Т. Соломка та ін.¹²⁰

За економічним становищем між військовими товаришами існувало різке розмежування. Деякі з них мали більші маєтності, ніж бунчукові товариші, а частина — ніяких маєтностей. Так, з 27 військових товаришів у Стародубському полку (1775 р.) по 120 підданих чоловічої статі мали С. С. Єсимонтовський та Іван Случавський, 110 підданих — Петро Павловський, 70 підданих мав Петро Лашкевич, 30 — Петро Покорський, 25 — Олексій Єсимонтовський, від 4-х до 20 підданих мали 12 військових товаришів, а 8 — підданих не мали¹²¹.

Кількість військових товаришів, як і бунчукових, не була сталою. У послужних списках 1763 р. зафіксовано 238 військових товаришів, в тому числі в Стародубському полку 32, Ніжинському 34, Чернігівському 25, Київському 13, Переяславському 17, Прилуцькому 12, Лубенському 38, Миргородському 15, Полтавському 23, Гадяцькому 23¹²². В «Описі Новгородсіверського намісництва 1779—1781 рр.» (К., 1931) названо понад 200 військових товаришів. У «Малоросійском родословнике» В. Модзалевського протягом XVIII ст. їх згадується понад 500.

Перехідну ланку між заможним козацтвом і козацькою старшиною становили значкові товариші. Ці вихідці із сотенної старшини та виборних козаків перебували під малим полковим прапором (значком), були першими чиновниками в сотнях після сотника і носили прапор при полковнику. Статус значкового товариша, як правило, надавався дітям полкової і сотенної старшини, міських урядовців, духовенства, знатних козаків, в ряді випадків — вихідцям з сімей генеральної старшини, бунчукових та військових товаришів.

Показовим у даному випадку є особовий склад значкових товаришів Київського полку (1779 р.)¹²³ — див. табл. на с. 74—75.

Нерідко чин значкового товариша надавався при виході у відставку як нагорода за військову службу. Так, 1781 р. стародубський полковник Яків Завадовський подав рапорт до Малоросійській колегії про звільнення сотенного писаря Івана Пушкарьова, який служив з 1746 р. «добропорядочно с особливим прилежанием», з клопотанням присвоїти йому чин значкового товариша¹²⁴. При звільненні з посади звання значкового товариша одержали: канцелярист миргородської полкової лічильної комісії Малиновський, писар першої почепської сотні Ситников, козак Глухівської сотні Куш¹²⁵ тощо. При цьому кожен з них складав присягу на вірність російському імператору і одержував підтверджуючий документ — абшит.

Основним обов'язком значкових товаришів була військова служба, яку вони виконували на власний кошт. Як правило, значкових товаришів залучали до участі у військових походах. Так, Я. Маркович занотував, що з канцелярії надійшов указ про направлення у Гілянський похід значкових і бунчукових товаришів замість рядових козаків¹²⁶. За розпорядженням полкових канцелярій значкові товариші перебували також у внутрішніх та порубіжних «командированиях», різних комісіях, на форпостах тощо. Наприклад, у 1736 р. із наявного на службі 41 значкового товариша Полтавського полку до виконання ряду адміністративних та військових доручень залучено 31, а саме: полковими комісарами по збору коштів на полкових служителях 2, по збору порцій і рацій 2, по нагляду за вівчарнями 4, в Царичанці при комісії генерал-майора кн. Трубецького для різних доручень 10, при бунчуковому товаришу В. Завадовському для «помеществованія пісма» 1, в Кримському поході першого наряду 5, за полкового комісара при київській фортеці 1, командиром над 40 козаками у Воронежі 1, за командира над 50 козаками у фортеці св. Парасковії 1, відправлено з провіантом до Криму 1, наказними сотниками до Переяслава 3. Із решти 10 значкових товаришів, що залишалися в полку, 6 «определены к отдачи в магазейны провіанта», а 4 — були бідні і не могли виконувати службу¹²⁷.

З початку XVIII ст. кількість значкових товаришів чітко не визначалась, а залежала від волі полковників і спритності козацької старшини. Царським указом від 8 серпня 1734 р. вона у 10 полках мала не перевищувати 420 чол., а саме: в Ніжинському, Стародубському, Чернігівському, Лубенському, Полтавському і Переяславському полках по 50 чол., а в Київському, Миргородському, Прилуцькому і Гадяцькому — по 30¹²⁸. Водночас зазначалося, що значкових товаришів, як не ввійшли до цієї кількості (крім дітей полкової старшини та інших знатних людей), слід записати рядовими козаками і надалі без указу Генеральної військової канцелярії до значкових товаришів не включати.

Право надання чину значкових товаришів намагалися прибрати до своїх рук полковники. Однак зрештою воно перейшло до Генеральної військової канцелярії та Малоросійської колегії¹²⁹. «Произвождение» значкових товаришів на службу відбувалося за атестатами від полковників і полкових канцелярій

Особовий склад значкових товаришів Київського полку (1779 р.)

Ім'я та прізвище	Походження	Вступив на військову службу	Одержав чин значкового товариша	Має підданих
1. Яків Хенциньський	сми значкового товариша	1760	1761	—
2. Андрій Зорич	з виборних козаків	1771	1771	22 підсуддків
3. Роман Островський	сми сотника	1760	1767	6
4. Антон Чернушевич	сми значкового товариша	1757	1760	5
5. Павло Дерда	з козаків	1755	1771	1 підсуддок
6. Іван Панамаренко	сми значкового товариша	1769	1772	7 підсуддків
7. Яків Лук'янович	сми абшитованого значкового товариша	1769	1772	4 підсуддків
8. Сава Дем'яненко	з сотенних хорунжих	1764	1771	—
9. Степан Падун	з виборних козаків	1768	1773	6
10. Іван Загоровський	звання козачого	1760	1772	—
11. Олексій Харченко	з полкових кацлярств	1769	1773	—
12. Дмитро Злотковський	сми абшитованого значкового товариша	1772	1773	—
13. Іван Явон	сми курінного отамана	1760	1774	—
14. Федір Кропковський	чина не мав	—	1775	—

15. Яким Сердюков	син військового товариша	1769	1776	3
16. Антон Миславський	з полкових канцеляристів	1771	1774	—
17. Павло Вуяхівч	син священника	1769	1774	—
18. Павло Леонтович	з курінних отаманів	1768	1776	5
19. Олексій Шатський	з козаків	1760	1774	—
20. Сильвятий Пищик	з козаків	1760	1776	3 підсуєджен
21. Іван Кличинюга	з полкових канцеляристів	1766	1772	10
22. Федір Стеценко	з канцеляристів	1769	1776	—
23. Матвій Бурмицький	з підканцеляристів гродського суду	1769	1776	—
24. Петро Філяревич	з сотенних канцеляристів	1770	1776	—
25. Федір Богомудець	син військового товариша	1769	1777	—
26. Петро Богомудець	— " —	1776	1777	—
27. Прокіп Росинський	син сотенного отамана	1764	1777	—
28. Яким Таличенко	з сотенних хорунжих	1773	1778	—
29. Кирило Красний	син військового товариша	1763	1773	3
30. Осип Красний	— " —	1769	1773	4
31. Іван Радиславський	з полкових канцеляристів	1776	1778	105

згідно з визначеною кількістю. Списки значкових товаришів і сотенної старшини зберігалися в полкових канцеляріях.

Однак, не всі нащадки козацької старшини і духовенства прагнули до військової служби, а тому частина з них не бажала одержувати чин значкового товариша. Так, у Ніжинському полку визначеної (царським указом 1734 р.) кількості 50 значкових товаришів на 1752 р. не набиралось. В той же час старшинські діти — сини абшитованого полкового сотника Яків Тарасевич, покійного веркліївського сотника Прокіп і Йосип Адосовські, покійного крелевецького сотника Андронік, Яків та Євлампій Генварські, покійних значкових товаришів Федір Пороховський і Микита Стожок, покійного сердюцького писаря Афанасій Нестерович, покійного попа Конотопської сотні Федір Харкевич, крелевецького протопопа Іван Каленовський, брат крелевецького сотника Дем'ян Огієвський, конотопський відставний отаман Пінтелеймон Лобода та писар Іван Гремов «по одному том, щоб свободно без службы жить, званіє значкових товарищей не ищут». На підставі того, що всі вони володіли козацькими грунтами, гетьманське правління прийняло рішення — «написать в компут значковых товарищей и привесть их к тому званію к присяге» і відповідно залучати до військової служби¹³⁰.

Значна частина значкових товаришів володіла маєтностями. Такі дані наведені у генеральному слідстві про маєтності (1729—1731), зокрема в Лубенському, Стародубському, Чернігівському полках¹³¹.

Одним із перших шаблів військової служби козацької старшини була посада військового канцеляриста в Генеральній військовій канцелярії — вищій державній військово-адміністративній установі. Саме за посередництвом Генеральної військової канцелярії гетьман здійснював свою військову, цивільну й судову владу. В ній сходилися всі нитки безпосереднього правління Гетьманщиною та козацьким військом, остаточно розв'язувалися найрізноманітніші питання внутрішнього та зовнішньополітичного життя.

Штат канцелярії складався з старших канцеляристів, військових канцеляристів, канцеляристів та служителів, які називалися підписками, протоколістами, реєстраторами, копійстами, толмачами, повитчиками¹³². Як правило, на такі посади брали освічених юнаків (здебільшого після закінчення вищих класів Київської академії), які добре знали кілька мов, логіку, математику тощо. У канцелярії вони вдосконалювали свій фаховий рівень, набували практичні знання з юриспруденції, камеральних

наук, військової теорії, оскільки їм доводилося не лише вести діловодство, а й брати участь у вирішенні господарських, адміністративних, дипломатичних справ.

У 40-х рр. XVIII ст. бажаючі вступити на службу до Генеральної військової канцелярії писали «доношенія», в яких зазначали про освіту, звідки родом, попередню службу тощо. Тих, хто протягом певного часу проявив здібності та вміння, за атестацією, як правило, генерального писаря, приводили до присяги і присвоювали звання військового канцеляриста. Для атестації майбутні канцеляристи писали «сказку», в якій зазначалося, що вони «малороссіяне обстоятельныє», звідки родом, хто батьки і т. п.

З часів гетьмана Д. Апостола поширилася практика взяття під гетьманську протекцію бунчукових, військових, значкових товаришів та військових канцеляристів. Це давало їм ряд пільг, зокрема звільнення від полкової і міської служби, разових доручень, виконання допоміжних робіт для армії, сплати податків, розквартирування російських військових в їхніх дворах тощо. Так, у 1731 р. військовий канцелярист Іван Случановський звернувся до Д. Апостола з проханням прийняти його під гетьманську протекцію і видати «рейментарській абшит и защитительный указ». «Примуем оного в нашу протекцію и оборону», — зазначалося в універсалі Д. Апостола (від 20 серпня 1731 р.). Там же визначалась йому і військова служба — «отправовать при боку нашом» (тобто при гетьману). З того часу І. Случановський не підлягав владі полковника, полкової старшини, сотника та інших місцевих урядовців, а «если бы хто к нему ъмъл якову ю претенсію», той мав звертатися особисто до гетьмана¹³³. Того ж року під гетьманську протекцію були взяті військові канцеляристи Л. Булавка, А. Теодорович¹³⁴.

За визначенням В. Я. Ломиковського, військовий канцелярист — це *candidatus omnium dignitatum* (кандидат всіх достоїнств). Такий *candidatus* згодом міг одержати вищу посаду, зокрема — бунчукового чи військового товариша, полкового писаря, сотника тощо. Так, військовий канцелярист П. І. Кулябка був «обраний» сотником другої Лубенської сотні замість звільненого сотника Огроновича¹³⁵. Кандидат всіх достоїнств міг бути зранку військовим канцеляристом, а вже ввечері — полковником. Тому не дивно, що було багато бажаючих вступити на службу до Генеральної військової канцелярії та одержати звання військового канцеляриста.

Утримувалися військові канцеляристи також за рахунок рангових сіл. За ревізією 1764 р. військові канцеляристи мали 239 по-

сполитих, які за віком поділялися таким чином: за 60 років — 11, від 10 до 60 років — 129, дітей до 10 років — 99 чол.¹³⁶ У другій половині XVIII ст. на ранг старших канцеляристів виділялися невеликі села в Стародубському і Лубенському полках¹³⁷.

Кількість військових канцеляристів не була постійною. Протягом XVIII ст. спостерігається тенденція її зростання. Якщо в 1728 р., за даними І. Джиджори, було лише 25 службовців Генеральної військової канцелярії разом зі сторожами¹³⁸, то в 1742 р. — вже 179 чол.¹³⁹ Це вплинуло і на штатну структуру канцелярії, де вже працювали канцеляристи першого, другого і третього розрядів, а також нотаріуси, секретарі, архіваріус, бухгалтер. Як зазначалося вище, кількість військових канцеляристів різко зросла за часів генерального писаря А. Безбородька, який набирив бажуючих на ці посади за відповідну плату.

Сфера діяльності канцеляристів Генеральної військової канцелярії поширювалася й на інші установи та канцелярії. Їх надсилали в скарбову, похідні військові, полкові та сотенні канцелярії, комісії, для в'язнення потрібних відомостей та розгляду скарг по розмежуванню земель, в Москву для «перевода и свода книг правных» тощо. Так, у 1761 р. 19 канцеляристів Генеральної військової канцелярії перебували «в отлучке», а саме — в полкових і сотенних канцеляриях Полтавського, Гадяцького, Ніжинського та інших полків¹⁴⁰.

Військові канцеляристи могли відлучатися з Генеральної військової канцелярії в свої господарства на невизначений час. Напевно, такі «отпуска» досить затягувалися, про що свідчать численні «ордера» Генеральної військової канцелярії та «реверси» полкових канцелярій про негайне повернення військових канцеляристів до службових справ. Так, 22 червня 1754 р. з Генеральної військової канцелярії надійшов ордер до переяславської полкової канцелярії про те, щоб військових канцеляристів, «в домъ отлучившихся, в полку Переяславском жительствующих», а саме — І. Бахчевського, І. Думитрашка, І. Берлу, І. Гудовича вислати в Глухів «при нарочных немедленно». У травні 1756 р. такий ордер надійшов до стародубської полкової канцелярії — «обовязать реверсом» військових канцеляристів І. Косовича, А. Лашкевича, І. Миклашевича повернутися в Глухів у Генеральну військову канцелярію до службових справ, «дабы оные впредь в домах без всякой службы и исполненія должности отнюдь жить не могли»¹⁴¹.

Після кількох років служби у Генеральній військовій канцелярії чимала кількість військових канцеляристів одержувала чин військових товаришів. До таких відносилися: І. Р. Бобир, І. В. Борозна, І. Д. й Д. С. Бутовичі, В. В. Велецький, В. Г. й В. В. Волинські, П. Б. Войцехович, В. Г. Гамалія, І. П. Горленко, Я. Ф. Жоравка, С. Д. Забіла, І. К. Маркович¹⁴² та ін. Частина з них через деякий час досягла чину бунчукових товаришів.

Як правило, нащадки генеральної старшини, полковників, бунчукових товаришів, які розпочинали зі служби в Генеральній військовій канцелярії на посаді військового канцеляриста, одразу одержували чин бунчукового товариша: У 1767 р. одержали чин бунчукового товариша військові канцеляристи Василь Рославець, Федір Дублянський, Андрій Кулябка, Михайло Омелянович, Іван та Йосип Марковичі¹⁴³. Таким же чином бунчуковими товаришами стали: В. С. й Ф. Ф. Березовські, А. Ф. Галенковський, В. Г. Гамалія, В. І., Г. В. й Ф. Ф. Губчиці, Ф. О. Дмитрашко-Райча, І. А. Єсимонтовський, П. Г. Іскрицький, Я. К. Іскра, І. Г. та Ф. Г. Костинецькі, І. Т. й А. Т. Криштофовичі. С. І. й А. А. Лашкевичі, П. І. Ломиковський, П. С. Милорадович, П. І. й А. Я. Новицькі, Д. А., Г. А. й І. Д. Покорські, С. А. Ракович, Ф. І., М. П., В. Д. й П. Д. Романовичі, С. Д. й Г. А. Рубці, П. Ф. Савич та ін.¹⁴⁴

Ряд військових канцеляристів прагнув здобути сотницький уряд. І вони досягали мети знову ж таки за часів генерального писаря А. Безбородька, який роздавав сотницькі уряди без виборів, а «по единой своей страсти и со взятком»¹⁴⁵. Іноді військові канцеляристи добивалися успіхів і на виборах, на яких вирішальний голос належав сотенній старшині, також заздалегідь підкупленій.

Мали місце випадки, коли на службу в Генеральну військову канцелярію приймали осіб з числа елітарної старшини. Так, у 1753 р. до цієї установи прийняли канцеляристом і перекладачем з німецької, латинської і грецької мов бунчукового товариша Я. Горленка, який працював в ній понад 12 років. У серпні 1765 р. він знову став бунчуковим товаришем, а у 1773 р. — колезьким асесором¹⁴⁶.

Дещо іншим було становище канцеляристів першої і другої Малоросійських колегій. Вони одержували жалування грошима, а їхня служба вважалася цивільною. В канцелярії другої Малоросійської колегії працювало багато дітей різних старшин «для приобученія себе к гражданским порядкам»¹⁴⁷. «Но чтоб их по желаніям не вынущать к службе войсковой, на сие

ниоткуда постановлення нет», — зазначалося в поясненні членам Малоросійської колегії (1767 р.).

Того ж року канцелярист другої Малоросійської колегії порушив клопотання про надання йому військового чину. На протест прокурора Семенова, який наголошував, що в разі відставки навіть військовослужбовцям слід надавати статські чини, члени колегії наполягали, що при звільненні з служби надаються чини «в награждение кому по их заслугам и достоинству приличествует дают малороссийские чины, а особливо нижные, большею частью суть воинские»¹⁴⁸.

Таким чином, значною частиною соціальної еліти Гетьманщини була козацька старшина, яка протягом тривалого часу або й взагалі не посідала того чи іншого уряду, тобто офіційно не мала військової чи адміністративної влади. Її соціально-політичний статус визначався військовою службою, економічною базою (володіння маєтностями) та родинними зв'язками з місцевими урядовцями. Структурно ця частина козацької старшини поділялася на бунчукових, військових і значкових товаришів.

Протягом XVIII ст. чітко визначилася й суспільна позиція кожної ланки цієї структури. Верхній щабель займали бунчукові товариші, які відносилися до елітарної верхівки козацької старшини і суттєво впливали на соціально-економічний і суспільно-політичний розвиток краю. За статусом бунчукові товариші були першими після полковників.

Середню ланку становили військові товариші, які відбували військову службу; мали значні маєтності та вагу в суспільно-політичному житті, тобто володіли відповідними економічними й суспільно-політичними засадами для панування. За соціальним статусом військові товариші прирівнювалися до полкової старшини.

До нижчої ланки відносилися значкові товариші, до яких потрапляли здебільшого нащадки полкової і сотенної старшини, заможного козацтва, частково бунчукових і військових товаришів. За соціальним статусом значкові товариші були першими після сотників.

Одним з важливих щаблів на шляху соціального зростання козацької старшини була посада військового канцеляриста в Генеральній військовій канцелярії. Саме такі посади служили реальним трампліном для досягнення аристократичного прошарку суспільства.

3. ПРАВОВІ ЧИННИКИ ПРИВІЛЕЙОВАНОГО СТАНОВИЩА СТАРШИНИ І ШЛЯХТИ

Перетворення козацької старшини в панство відбувалося надзвичайно швидко. Дуже влучно цей процес охарактеризував Д. Міллер, який зазначав, що на кінець першого 50-річчя після Визвольної війни козацька старшина володіла маєтностями, користувалася правом на «належитое послушенство» підданих, обирала зі свого середовища урядників на всі посади, не платила податків і не виконувала повинностей. Її діти користувалися особливими перевагами на службі, а освіта давала їм можливість і зовнішнім виглядом перевтілюватись в особливий стан, різко відмінний від рядового козацтва і поспільства¹⁴⁹.

Термін «шляхетство» в Лівобережній Україні випав з повсякденного вжитку на кілька десятків років. Однак нове панство — козацька старшина — не лише не ліквідувало права й привілеї шляхти, а й значно розширювало їх. У суспільному житті Гетьманщини превалювала козацька старшина, яка фактично поставила себе на місце шляхти, поступово привласнюючи її права і привілеї і прагнучи одержати юридичне визнання з боку царського уряду.

Як зазначала О. Єфименко, гетьмани намагалися відтворити в своїх резиденціях обстановку польських магнатів, приймали на службу в своє оточення вихідців з-за Дніпра, цінуючи в них знання польських порядків, проникалися польськими соціальними ідеями, альфою і омегою яких був пан і холсп¹⁵⁰. У гетьманському оточенні була старшина, яка мала офіційне право на шляхетство, одержавши нобілітацію шляхом сеймової конституції за особливі заслуги перед Річчю Посполитою (Сулими, Тетеря, Іскрицький, В. Золотаренко, Сомко, Романенко та ін.), а також дворянство, пожалуване від російського царя.

Наприкінці XVII ст. Гетьманщина, на думку Д. Міллера, готова була перетворитися в маленьку Польщу, управління якою належало класу, наділеному тими ж привілеями, проти яких боролися народні маси¹⁵¹.

Отже, на хід формування соціальної еліти Гетьманщини — козацької старшини — суттєво впливали шляхетські традиції, права і привілеї. В перші десятиріччя після об'єднання України з Росією козацька старшина не сприймала особливостей внутрішнього устрою Росії, її не приваблював соціальний стан російського дворянства з його пожиттєвою військовою службою, обов'язки

якої, особливо з часів Петра I, значно зростали, а відповідальність за ухилення від неї суворо каралися (батогами в XVII ст., суворою муштрою з дитячих років у XVIII ст.).

У першій половині XVIII ст. в Гетьманщині знову з'являється термін «шляхта» («шляхетство»), що супроводжувалося прагненням козацької старшини офіційно закріпити за собою набуті права і привілеї.

Слід зазначити, що у першій половині XVIII ст. в Росії придворні й військові чини російського дворянства з часів Петра I також називалися шляхетством. Вперше цей термін як назва стану російського панства зустрічається в одному з царських указів 1712 р.¹⁵² До російського шляхетства входили різні прошарки служилих дворян, приказних людей, дітей боярських, патріарших та архієрейських, а також служилих іноземців. Петро I визначав роль шляхетства за його військовою службою, наголошуючи, що воно «ради служби благородно и от подлости отлично»¹⁵³.

Різниця між старшиною і рядовим козацтвом полягала насамперед у земельних відносинах. Рядові козаки мали батьківські чи надані їм землі і володіли ними без урядових документів, а обробляли їх самі або з допомогою наймитів. Козацька старшина одержувала від гетьманського чи царського уряду заселені землі, містечка, хутори, землі з правом на стягнення певної плати чи використання праці посполитих.

На правовому статусі козацької старшини позначилися насамперед відносини між гетьманом та царським урядом щодо земельної політики в Гетьманщині. Право надання земельної власності козацькій старшині зберігалось за гетьманами, починаючи від Б. Хмельницького. Водночас право надання маєтностей за умови несення військової служби на території Гетьманщини належало і царському уряду. В перші повоєнні роки цар Олексій Михайлович надавав маєтки лише козацькій старшині на прохання зацікавлених осіб.

У наступні роки гетьмани поступово прибрали до своїх рук справу роздавання маєтків за військову службу і нерідко сприймали відповідні царські грамоти як втручання російського уряду в їхню компетенцію. Зі свого боку, козацька старшина прагнула підтвердити власні права на маєтності більш стабільними документами, надаючи перевагу царським порівняно з універсалами гетьманів, влада яких у другій половині XVII ст. нерідко була слабкою. Як правило, царські грамоти підтвер-

джували права козацької старшини на маєтності, надані їй гетьманськими універсалами.

Такий порядок визнання наданих старшині маєтностей фіксувався в договірних статтях між царським урядом і новообраним гетьманом. Зокрема, в статтях 1669 р. під час обрання гетьмана Д. Многогрішного вказувалося, щоб «пожалованным дворянскою честию при таком пребывать и впредь по заслуге и по представлению гетмана и старшины тою ж честию, и кому гетман и старшина за услугу мельницу или деревню и универсалы свои дадут по челобитью их на оные грамотами жаловать»¹⁵⁴.

В свою чергу, гетьмани видавали старшині універсали на маєтності, враховуючи одержані нею царські грамоти. Так, у 1687 р. під час обрання гетьманом І. Мазепи в договірних статтях зафіксовано, що «кому даны будут государевы жалованные грамоты, и по тем жалованным грамотам деревнями и мельницами им владеть непременно, а гетману тех грамот у них не отымать. Так же, какіе жалованные грамоты будут даны старшине и знатным особам войсковым, и тем грамотам быть в своей же силе, и гетману тех грамот у них не отнимать же»¹⁵⁵.

Як слушно зауважував О. Грушевський, надання маєтків за службу царським урядом і гетьманським правлінням вносило до практики гетьманської влади деякі впливи російського права¹⁵⁶. Насамперед це виявлялося в розширенні селянського послушенства і перетворенні рангових земель і маєтностей у спадкові.

В гетьманських універсалах перших десятиріч не фіксувалося право старшини на селянське послушенство в наданих маєтностях. А в царських грамотах відповідно до норм російського права на забезпечення дворянства землею з використанням у примусовому порядку селянської праці такі ж умови володіння маєтностями надавалися і українській старшині. Царськими грамотами українським старшинам надавалися села «с крестьяны» і право «всякие доходы имеют, по чему с тех маєтностей наперед сего имivano» або «доходы всякие с пахотных мужиков». Цим пояснюється той факт, що наймогутніша старшина, яка придбала великі маєтності, закріплені за нею гетьманськими універсалами, прагнула закріпити їх ще й царськими грамотами.

Спочатку царський уряд проявляв певну стриманість щодо надання старшині грамот на маєтності, лише задовольняючи прохання місцевих урядовців, які зверталися до нього за власною ініціативою. А наприкінці XVII—у XVIII ст. російський уряд

роздавав маєтності в Гетьманщині вже не лише представникам козацької старшини, а й російським та іноземним дворянам.

Поступово надання маєтностей старшині з правом на використання послушенства селян фіксувалося і в гетьманських універсалах. Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. українська старшина практично перетворилася на землевласників, що мали право вимагати послушенство від селян.

Гетьманське правління прагнуло зберегти за собою прерогативу надання маєтностей за умов військової служби, а царські грамоти сприймало лише як підтвердження своїх універсалів. Однак представники місцевого управління дбали про безпосередні зв'язки з російським урядом і всупереч волі гетьмана прагнули отримати царські грамоти не лише як підтвердження наданих останнім маєтностей, а й одержати нові безпосередньо від монарха.

Практика паралельного надання маєтностей за службу царською і гетьманською владою зумовлювала вплив російського права на місцеве українське, що знайшов вияв в офіційному визнанні факту покріпачення селян.

Вплив російського дворянського права на зміцнення станових привілеїв української старшини проявився також у поступовому перетворенні наданих їй і захоплених нею маєтностей у спадкові. Гетьманські земельні надання носили характер тимчасового користування ними — на час військової служби старшини. Гетьмани прагнули зберегти за собою право заміняти або відбирати маєтки, надані старшині за військову службу. Це стосувалося і козацької старшини, що походила з колишньої шляхти. Безумовно, можна погодитися з думкою О. Грушевського про те, що немає підстав припускати, ніби гетьманський уряд визнавав за колишньою шляхтою якісь особливі права на її давні маєтки, робив різницю між окремими групами маєтків — давніх панських та нових, наданих старшині¹⁵⁷.

Тим часом у середовищі старшини під впливом традицій шляхетського землеволодіння зростала тенденція вважати своє володіння за безумовне з правом передачі його в спадщину нащадкам.

Однак вирішальне значення, очевидно, мали царські грамоти, якими надані маєтності переходили в спадщину дітям та іншим нащадкам. З часом такі маєтки стали називатися грамотними, а правовий статус володіння ними обмежував втручання гетьмана чи місцевих органів.

Козацька старшина і шляхта, яка одержувала земельні надання від гетьмана, мала право користуватися ними лише «до ласки військової». За гетьманським управлінням зберігалось право відбирати маєтки.

Разом з тим більшість маєтностей, одержаних за військової заслуги, залишалася нащадкам. При цьому вступало в дію не право спадковості, а знову ж таки право лише користування ними «до ласки військової» через підтвердження, випрошені нащадкам у кожного гетьмана. Першочерговим правом в таких випадках користувалися сини землеволодільця, здатні до військової служби, його зяті, а в разі смерті володільця маєтності залишалися його вдові з малими дітьми¹⁵⁸.

Істотним кроком на шляху узаконення передачі в спадщину тимчасових володінь стало генеральне слідство про маєтності на Лівобережній Україні 1729—1730 рр. На той час козацька старшина вже міцно зрослася з місцевою адміністративною, військовою та судовою владою, висувала своїх претендентів на урядові посади, що й зумовлювало право на спадкове закріплення маєтностей за нею шляхом підтвердження гетьманськими універсалами. Генеральне слідство про маєтності 1729—1730 рр. старшина використала для офіційного закріплення за володільцями та їх нащадками всіх наданих їм маєтностей, крім рангових. Її погляди на предмет успадкування земельних володінь відображені в документах генерального слідства, де зафіксовані маєтності з такими визначеннями: «наследственное владение», «за женою своєю по наследству от польской шляхты», «по предках их крепостное» тощо.

Визнання за старшиною спадщинних прав на маєтності було здійснене за її бажанням та з дозволу царського уряду і послужило основою для юридичного трактування старшинсько-шляхетської землевласності в наступні часи.

Суттєвим чинником привілейованого старшинсько-шляхетського землеволодіння було звільнення їх від сплати податків, що неодноразово зафіксовано в офіційних документах. Зокрема, під час обрання гетьмана І. Мазепи записано: «Старшине и знатных и заслуженых особ маєтностям ото всяких войсковых поборов быти свободным и ничего с них в скарб войсковый не имать»¹⁵⁹.

Зі свого боку, гетьманська влада та місцева адміністрація захищали старшинське землеволодіння від домагань місцевого селянства і козаків. Кожному, хто порушував гетьманський універсал про земельні надання старшині, загрожувала кара з боку самого гетьмана, а згодом і полковників.

Привілейоване землеволодіння козацької старшини не могло існувати без праці посполитих. Тому з перших повоєнних років старшинське землеволодіння було невіддільне від права на послушенство селян. Однак послушенство асоціювалося з поновленням підневільної селянської праці і викликало велике обурення селян і козаків, які самі обробляли свої землі. Тому в перших гетьманських універсалах про надання старшині маєтностей взагалі не згадується про послушенство селян. Старшина ще не наважувалася висувати свої станові домагання, не могла використати надані їй царські грамоти, в яких йшлося про селянське послушенство й спадковість наданих маєтків.

Однак з роками козацька старшина поступово відстояла своє право на послушенство посполитих. Першим кроком на цьому шляху стало запровадження привілейованого старшинського землеволодіння без зазначення про послушенство селян. Наступним — заборона селянам і козакам займати землі старшинських маєтностей, далі — вимога повернути володільцям те, що було захоплене до видання універсалу на той чи інший маєток. Далі відбувалося розширення старшинських маєтків шляхом відновлення давніх земельних меж, тобто колишньої спадщини на підставі старих документів, у результаті чого старшина відбирала у селян і козаків зайняті ними землі.

Зміцнивши своє привілейоване землеволодіння, козацька старшина поступово вводила натуральні та грошові побори, а також наказувала посполитим виконувати певний обсяг робіт на свою користь. Кількість таких поборів та обсяг робіт були різними і залежали від волі землеволодільця.

З кінця 60-х років XVII ст. в універсалах гетьмана Д. Многогрішного зустрічаються конкретні вказівки на право козацької старшини використовувати працю селян. Гетьманські універсали про надання сіл фіксували вимогу до селян виконувати «вшелякое послушенство», «належитое послушенство», «звычайное послушенство», «вшелякое послушенство звыклое ведлуг розказаня» тощо. Обсяг селянського послушенства не нормувався, а запроваджувався згідно з старовиною, тобто допускалася можливість вирішення цього питання по-різному в різних місцевостях. Таким чином, необмежене право на використання селянського послушенства зосереджувалося в руках старшин-землевласників.

Крім того, в цей час урядова старшина одержала право використовувати послушенство на користь місцевої адміністрації — полковників, сотників. До послул кожного з них призначали

по кілька селян з одного села. Таке послушення офіційно пов'язувалося із службовими обов'язками урядовця. Практично воно тісно перепліталось з бажанням урядовця-землевласника і використовувалося для господарських потреб¹⁶⁰.

Займаючи майже всі посади у військових, адміністративних та судових органах, старшина втручалася як у внутрішнє життя, так і в зовнішні відносини Гетьманщини.

Прерогативою козацької старшини була її участь у нарадах з гетьманом, тобто можливість впливати на прийняття відповідних рішень. У разі самовладного правління гетьмана старшина ставала в опозицію до нього. Зокрема, так було з гетьманом І. Самойловичем, якого генеральна старшина звинуватила в тому, що він «все один дѣлает, никого к думѣ не призывает»¹⁶¹.

Генеральній старшині належало виняткове право доповідати гетьману про стан державних справ. У договірних умовах 1710 р. зазначалося, що генеральні старшини «всякѣ sprawy войсковые, якіе до чієго чину и повинности будут належати, мѣют ясневельможному гетману доносити и декларации отбирати, а не слуги приватны домовыи, которых до жадных справ докладов и дѣл войсковых не отпраовати»¹⁶².

За генеральною старшиною зберігалось право участі в розробці законодавчих актів країни. Нерідко вона ставала ініціатором проведення законодавчих реформ, спрямованих на захист її власних інтересів. Так, у 1752 р. старшина порушила клопотання перед гетьманом про необхідність заборонити вільний перехід «підданих»¹⁶³.

Козацька старшина брала участь у діяльності органів міського управління — магістратів, ратуш, судів. З роками міські уряди підпорядковувалися старшині, яка поступово обмежувала функції міського управління і сферу його діяльності. Так, у 1769 р. полтавська полкова канцелярія звернулася до Малоросійської колегії з клопотанням про підпорядкування магістрату полковій канцелярії, щоб будь-які її вимоги він виконував «под опасением за неисполнение штрафа»¹⁶⁴.

Надалі у зв'язку з посиленням влади царизму в Гетьманщині права старшини в місцевому самоврядуванні суттєво обмежувалися. Вже через кілька років після об'єднання України з Росією в Переяславських статтях 1659 р. (договірних умовах під час обрання гетьманом Ю. Хмельницького) з'явилися додаткові пункти («сверх прежних статей»), в яких зафіксовано безумовне підпорядкування козацького війська на чолі з гетьманом царю,

обрання нового гетьмана лише з дозволу останнього, гетьманському правлінню заборонялося встановлювати дипломатичні відносини з іншими країнами, а гетьману — призначати полковників та генеральну старшину, зобов'язання гетьманського уряду ліквідувати козацькі полки на території Білорусії¹⁶⁵.

В останні десятиріччя XVII ст. козацькі ради (вищий законодавчий орган місцевого управління в Україні) склалися лише з представників козацької старшини. Повноваження цих рад зводилися до виборів гетьмана, кандидатура якого заздалегідь схвалювалася царським урядом. У XVIII ст. гетьмана, як правило, призначав царський уряд, а потім відбувалося його формальне «обрання».

Генеральна старшина також формально обиралася на військових радах або радах старшин. Як правило, її призначав гетьман. Згодом призначення генеральної старшини проводилася за згодою і під контролем царського уряду.

Формально виборними вважалися посади полковників. Насправді, з часів Б. Хмельницького полковників призначав гетьман. З кінця XVII ст. полковників призначали за згодою і з санкції царського уряду, хоча формально їх «обирали» на козацьких радах полку, на яких обов'язково були присутні представники гетьмана і козацької старшини. Відставка і призначення полковників найчастіше проводилися новообраними гетьманами.

Поступово призначення чи відставка полковників і полкової старшини зосереджувалися в руках царських урядовців. Офіційно таке право запроваджене у 1715 р., підтвержене Малоросійською колегією у 1726 р.¹⁶⁶ Місцева старшина лише висувала кандидатів на посаду з наданням письмових свідчень про те, що вони — «люди добрые, заслуженные и в верности не подозрительные». Малоросійська колегія та Генеральна військова канцелярія вибирали із запропонованих кандидатів «достойных» і повідомляли про них Сенату. Призначення їх на посаду стало прерогативою царського уряду. Згодом призначення полковників (нерідко з числа російських офіцерів) оформлялося царським указом, що надсилався до відома гетьману та генеральній старшині.

Виборність сотника, як і полковника, залишалася номінальною. Як правило, сотником призначали представників генеральної чи полкової старшини. З 1708 р. відомі випадки призначення сотників безпосередньо російськими урядовцями. А царським указом 1715 р. встановлювався новий порядок призначення сотників: сотенна старшина рекомендувала трьох претендентів на цю посаду, а гетьман і царські урядовці затверджували одного з них¹⁶⁷.

Пізніше призначення сотників в українські козацькі полки стало прерогативою царського уряду. Так, указом сенату 1723 р. седнівським сотником Чернігівського полку призначено «сербской породы шляхтича» Дмитра Милютікова¹⁶⁸. За часів правління другої Малоросійської колегії сосницьким сотником призначено військового товариша Йосипа Шишку, конотопським — військового товариша Горлянку, ічнянським — сина сотника Новицького, канівським — значкового товариша Улянова¹⁶⁹ і т. п.

Таким чином, з середини XVIII ст. ключові посади адміністративно-територіальних і військових органів займали представники старшини, призначені царським урядом або з його відома.

Тенденція обмеження прав козацької старшини в органах місцевого самоврядування продовжувалася. Царський уряд здійснив ряд заходів, спрямованих на обмеження влади гетьмана і козацької старшини: встановив контроль за наданням старшині земельних володінь та урядових посад, скасував внутрішнє мито між Україною і Росією, що позбавило гетьманське правління значних прибутків, вилучив з підпорядкування гетьману м. Київ. Українське населення міст підпорядковувалося юрисдикції Генеральної військової канцелярії, а всі інші жителі — Київській губернській канцелярії¹⁷⁰.

Одним з чинників автономного устрою Гетьманщини залишалося місцеве судочинство. Як правило, прерогативи козацької старшини в справах судочинства в Гетьманщині знаходили відображення в гетьманських договірних статтях.

Так, у статтях Б. Хмельницького до російського царя першим пунктом включено прохання про те, щоб цар «подтвердил права и вольности войсковые, как из веков бывало в Войске Запорожском, что своими правами суживались и вольности свои имели в добрах и судах, чтоб ни воевода, ни боярин, ни стольник в суда полковые не вступался, и от старших своих чтоб товариство сужены были»¹⁷¹. Цар підтвердив цю статтю.

В статтях гетьмана І. Брюховецького також наголошувалося на тому, щоб козаків судила і карала старшина, а саме — гетьман, судді, полковники, сотники, отамани «против прав и звычай стародавних войсковых», і щоб ні боярин, ні воевода, ні стольник, ні будь-хто інший з російських урядовців не втручався в судочинство над козаками¹⁷².

Прерогативи козацької старшини та дотримання звичаєвого права в справах судочинства у Гетьманщині підтверджувались і пізніше. Так, указом Сенату від 14 листопада 1744 р. наголо-

шувалося, щоб «в Малой России как старшины, так и казаки и прочие чины, по силе указов, должны во всем содержаны быть и судиться по малороссийским правам»¹⁷³.

Отже, гетьман і полковники, ліквідувавши колишні земські та гродські суди, привласнили всю судову владу. В Гетьманщині діяли: генеральний військовий суд, полкові, сотенні, міські, сільські, цехові, духовні, мирові суди, а також ярмарковий (фактично суд полковника) і третейський (при Генеральній військовій канцелярії)¹⁷⁴. Найвищим суддею був гетьман. У XVIII ст. вищою судовою установою в Гетьманщині була також Малоросійська колегія.

У той час в Україні діяла правова система, яка складалася з норм різного походження, що, траплялося, суперечили одна одній. Маються на увазі Литовський статут, книги магдебурзького права (Зерцало Саксонське, книги «Порядок» та ін.), а також традиційне звичаєве право. Крім того, на деякі норми адміністративного, фінансового, державного й кримінального права істотно вплинули загальноросійські порядки, введені в Гетьманщині численними царськими указами.

Недосконалість і невизначеність правової системи спричиняли неправомірні дії в судочинстві, що відбувалися здебільшого в інтересах еліти, зокрема козацької старшини. Не випадково, ліквідовуючи гетьманське правління у 1722 р., Петро I мотивував таке рішення зловживаннями козацької старшини, звинувативши її в утисках рядових козаків і селян¹⁷⁵.

Питання про необхідність впорядкування правового кодексу в Гетьманщині вперше постало з відновленням гетьманського уряду й обранням гетьманом Д. Апостола. У «Решительных пунктах» гетьману Д. Апостолу від 22 серпня 1728 р. першим пунктом підтверджувалися «стародавні права і вольности» українського народу, а також правові гарантії в судочинстві (щоб «малороссийского народа всякого званія люди судимы были по своим артикулам од своих людей»¹⁷⁶). Однак у той час було реформовано Генеральний суд, який складався з шести осіб — трьох старшин і трьох російських урядовців. Очолював його гетьман. І хоч цей суд мав вирішувати справи «по их малороссийским правам», як зазначалося в пунктах Д. Апостола, відкрилися ширші можливості для втілення в життя норм загальноросійського державного права.

Правові норми суспільного життя в Гетьманщині в той час базувалися на основі Литовського статуту, магдебурзького, саксонського і звичаєвого права. У зв'язку з реорганізацією Генерального суду виникла потреба у створенні зводу правових норм. Шляхом

кодифікації права й затвердження його царським урядом козацька старшина, шляхта й вище духовенство прагнули забезпечити своє привілейоване становище в суспільстві, юридичне обґрунтування й підтвердження власних потреб. Зі свого боку, царський уряд також був зацікавлений у систематизації норм права, що діяли в Україні, з метою наближення їх до загальноросійських.

Царським указом від 28 серпня 1728 р. була утворена спеціальна кодифікаційна комісія, перед якою ставилося завдання: «для пользы и правосудія народа малороссійского те права, по которым судится малороссійский народ, перевесть на малороссійский язык... для свода из тех трех прав в едином»¹⁷⁷. До складу цієї комісії ввійшли представники козацької старшини, вищого духовенства і міських урядовців: Величківський — протопоп полтавський, Галяховський — протопоп глухівський, С. Чуйкевич — бунчуковий товариш, В. Велецький — сотник Гадяцького полку, Черняхівський — писар полковий переяславський, Рошаківський, Кузьменський — значкові товариші Чернігівського полку, Буглевський — писар полковий полтавський, Кониський — писар Ніжинського магістрату, Ф. Силич — канівський бурмистр, Богдановський — отаман м. Ніжина, Д. Кутневський, С. Столповський — хорунжий полковий лубенський, Гервасій Савицький — монах Києво-Печерської лаври¹⁷⁸.

Впорядкування правового кодексу України розтягнулося на 15 років, протягом яких склад комісії неодноразово змінювався. У 1735 р. до неї входило 5 представників духовенства (Амвросій Дубневич — архімандрит київський, ректор і викладач богослов'я Київської академії, Гедеон Онисевич — ігумен Києво-Печерської лаври, Белінський — ігумен Макошинського чернігівського монастиря, Герман Прохорович — ігумен Михайлівського переяславського монастиря, Савицький — протопоп роменський) і 7 світських осіб (І. Борозна — генеральний суддя, В. Кочубей — полтавський полковник, С. Чуйкевич, С. Столповський, В. Думитрашко-Райча — бунчукові товариші, Г. Стороженко — сотник ічнянський, Нечай — бурмистр київського магістрату)¹⁷⁹. Крім того, для перекладу правних книг були залучені: Г. Кузьменський — бунчуковий товариш, Дробовецький, Лисаневич і П. Ласкевич — військові товариші, Ф. Ладонка — військовий канцелярист.

У 1738 р. комісію очолював генеральний обозний Я. Лизогуб, а до її складу входили: полковник П. Апостол, писар лубенський С. Столповський, бунчукові товариші П. Валькевич, Г. Кузьменський, С. Чуйкевич, сотник Г. Стороженко, військові товариші А. Дробовицький, В. Лисаневич, П. Ласкевич, Ладонка, 5 представ-

ників вищого духовенства (всього 18 чоловік)¹⁸⁰, а гакож військовий писар Лозиченко (Лозинський), від Київського магістрату Філевич.

Однак і цей склад комісії неодноразово змінювався. Остаточний зведений проект кодексу під назвою «Права, по котрым судится малоросийский народ» підписали: генеральний обозний Я. Лизогуб, генеральний хорунжий М. Ханенко, лубенський полковник П. Апостол, бунчукові товариші С. Чуйкевич, Я. Огронович, полкові писарі С. Савицький, С. Столповський, сотники С. Лукомський, В. Лисаневич, військовий товариш П. Ласкевич, канцелярист військовий П. Закровієцький і 5 представників вищого духовенства — ігумен Троїцького монастиря Т. Смаржевський, соборний старець Києво-Печерської лаври В. Старицький, переяславський ігумен С. Деревецький, ієромонах Никифор, протопоп київської єпархії Ф. Каленовський¹⁸¹.

Для складання кодексу комісія використала популярну на той час в Україні юридичну літературу: Статут Великого князівства Литовського, книгу «Зерцала Саксонського», або права саксонського і магдебурзького, в тій же книзі право цивільне магдебурзьке і право хелминське, «Книги Порядка», «Процес», або артикули, вибрані із прав цісарських, Статут платежів в судах права магдебурзького, додаток до книги «Порядок» і артикулів права магдебурзького, а також рукописні збірники законів, що діяли у XVIII ст. в Україні¹⁸².

У 1744 р. проект кодексу було передано на затвердження Сенату. Там він пролежав 12 років, а потім був повернутий на доопрацювання. У 1756 р. проект «Прав» передали К. Розумовському для перегляду і остаточного завершення його упорядкування. Нова комісія збиралася восени 1756-го і 1758-го рр. 1 лютого 1759 р. гетьман розпорядився скликати всіх генеральних старшин, полковників, 10 бунчукових товаришів та по два старшини від кожного полку для роботи над проектом «Прав». Його розділили на 5 частин і роздали членам комісії для перегляду. Однак цим удосконалення проекту «Прав» не завершилося.

В результаті проект «Прав, по котрым судится малоросийский народ» не набув офіційного статусу, оскільки втратив актуальність у зв'язку з створенням комісії для складання Нового Уложення. Проте він відображав існуючу в Гетьманщині XVIII ст. правову систему, що відстоювала інтереси соціальної еліти, зокрема старшини, її прагнення до монопольного панування над народними масами. Цей документ набув широкої популярності серед козацької старшини, оскільки включав положення Литовського статуту,

«Саксону» і «Порядку», вигідні еліті, юридично обґрунтував панівне становище в тогочасному суспільстві.

Інтереси козацької старшини, міщанської верхівки та вищого духовенства найбільш яскраво відображені у розділі «О волностах и свободах малороссийских»¹⁸³. У першому артикулі цього розділу описано порядок обрання «на великий чин малороссийский» з місцевих претендентів — «из людей заслужонных, годных, добрых и в верности не подозрительных» з обов'язковим складанням присяги на вірність царю. Іноземців, іновірців, новохрещених, а також «малороссийских посполитого звания людей» на будь-які військові чини не обирали. Серед існуючих на той час військових, адміністративних і судових чинів кожен повинен був знати своє місце і поважати вищий чин. З віком і взагалі безпідставно звільняти з посади заборонялось. І лише в разі неспроможності виконувати службові обов'язки дозволялося звільняти з посади за власним бажанням, а також «с подобающею честью или с повышением чина»¹⁸⁴.

Неторканість особи шляхтича чи старшини визначалася наступним артикулом вищеназваного розділу, яким суворо заборонялося таких осіб «правными доводами» не звинувачених заарештовувати. За вбивство шляхтича чи старшини посполитий обов'язково засуджувався до смертної кари.

Наступний, 3-й артикул гарантував непорушність старшинських і шляхетських земельних володінь і маєтків — куплених, захоплених і офіційно підтверджених царськими грамотами чи гетьманськими універсалами. Окремим артикулом регламентувалося їхнє право на заселення слобід на власних землях, а також на спорудження різних будівель, млинів, заводів тощо. Далі наголошувалося, що шляхтичів і старшину «в посполитые верстать и порабощать, також земель и других угодий их... отнимать никому не надлежит, но они при своих волностах, свободах и при именях ненарушно быть должны»¹⁸⁵. Водночас був створений артикул «О неприсвоении шляхетского или воинского звания волности, чести и имений людем посполитым»¹⁸⁶, де обґрунтовувалася станова замкнутість соціальної еліти.

Станові права козацької старшини, шляхти і вищого духовенства доповнювалися офіційно проголошеними привілеями. Так, всі ці верстви звільнялися від сплати індукти, мостового, перевозного і погребельного¹⁸⁷. Жалувані й вислужені маєтки козацької старшини залишалися їхнім нащадкам¹⁸⁸. Право на панування

козацької старшини, шляхти і вищого духовенства над селянами та наймитами зафіксоване в 22 артикулах розділу 27¹⁸⁹.

Загалом «Права, по котрым судится малороссийский народ» були типовим кодексом феодального суспільства, спрямованим на захист інтересів козацької старшини, шляхетства та вищого духовенства. Їх рукописні списки використовувалися в практичному судочинстві¹⁹⁰.

Однак царський уряд, не заперечуючи необхідності видання «Прав» як офіційного кодексу Гетьманщини, прагнув внести до них певні поправки і доповнення. Зі свого боку, українська старшина не погоджувалася на внесення до складеного проекту будь-яких змін. В результаті цей проект не набув офіційного статусу, оскільки з 1763 р. проведена судова реформа, якою запроваджено новий порядок судочинства в Гетьманщині.

Протягом тривалого часу кодифікації «Прав» у Гетьманщині були й інші спроби вдосконалення правових норм, зокрема у судочинстві. Гетьман Д. Апостол 13 липня 1730 р. підготував «Інструкцію судам», складену «в согласие и пример прежних прав и обыкновения»¹⁹¹. Основна увага в ній приділялася полковим судам.

Під час правління гетьманського уряду з ініціативи князя Шаховського складено «Процес приказный» (1734)¹⁹², джерелом для якого послужив Литовський статут, Порядок, окремі укази та інструкції російських урядовців, суд по формі. Різноманітність та неузгодженість правових норм, що діяли в Гетьманщині, зумовили появу й інших узагальнюючих праць. До таких відноситься «Екстракт з книги Статута прав малороссийских»¹⁹³.

Після відновлення гетьманства у 1750 р. виникла ідея визнання давніх правових звичаїв і запровадження в Гетьманщині статутівих шляхетських судів, які б захищали інтереси соціальної еліти. Для її втілення в життя бунчуковий товариш Ф. О. Чуйкевич підготував збірник правових норм під назвою «Суд и росправа в правах малороссийских» (1750—1758)¹⁹⁴, матеріали якого використовувалися при реорганізації Генерального суду в 1760 р.¹⁹⁵ До його складу ввійшли два генеральні судді і десять представників від полків — по одному від кожного. Обґрунтування доцільності запровадження статутівих судів знайшло відображення у судовій реформі 1760—1763 рр.

19 листопада 1763 р. видано універсал гетьмана К. Розумовського про запровадження земських, гродських і підкоморських судів у Гетьманщині: земські — у 18 містах, підкоморські — в усіх повітах, гродські — перейменовані полкові суди, які діяли в усіх

полкових містах. У гродських судах продовжували засідати полковники з полковими суддями та кількома старшинами, що займали ці посади довічно. Право вибору суддів надавалося світським і духовним землевласникам на території полку. Царським указом від 10 листопада 1764 р. земські судді прирівнювалися до бунчукових товаришів, підсудки — полкових обозних, писарі — до полкових осавулів¹⁹⁶.

Генеральний військовий суд було реорганізовано в найвищий судовий орган нагляду за місцевими судами, найвищу апеляційну інстанцію.

Надалі царський уряд намагався підпорядкувати Гетьманщину загальнодержавній системі російського абсолютизму. Такій політиці не відповідав інститут гетьманства. Скориставшись проханням гетьмана К. Розумовського про узаконення спадкоємності його посади, 10 листопада 1764 р. Катерина II остаточно ліквідувала гетьманство в Україні¹⁹⁷. Вся повнота влади зосередилася в руках щойно призначеного президента другої Малоросійської колегії генерал-губернатора П. О. Румянцева, який ліквідував органи місцевого самоврядування в Гетьманщині. Він був незалежний від Малоросійської колегії і підпорядковувався безпосередньо Сенату і особисто Катерині II.

Українська старшина втрачала прерогативи в місцевому управлінні. Так, до складу другої Малоросійської колегії входили: 4 російські урядовці і 4 українські старшини, прокурор (російський полковник), 2 секретарі (росіянин і українець) і канцелярські службовці. Члени колегії від української старшини, щоб «каждый место свое по чину и старшинству занимать мог», прирівнювалися в чинах до російських урядовців. Зокрема, генеральний обозний Кочубей одержав чин генерал-майора, генеральний писар Туманський — статського радника, генеральний осавул Жоравка та генеральний хорунжий Апостол — полковника¹⁹⁸.

Таким чином, еволюція правових норм козацької старшини була складною і неоднозначною. Протягом XVIII ст. були збережені, суттєво розширені і реалізовані права козацької старшини на землеволодіння, спадковість маєтностей, послушенство посполитих, що відкривало широкі можливості для перетворення її в стан феодалів-землевласників, а згодом — поміщиків-кріпосників.

Разом з тим козацька старшина втратила головне право — право на самоврядування. Скасувавши остаточно залишки української державності, її місцеві військові й адміністративно-територіальні органи, царський уряд ліквідував і козацьку

старшину як окремий суспільний стан, відкривши шлях для перетворення її в дворянство.

4. ЗМІНИ У СТАНОВИЩІ ДУХОВЕНСТВА І МОНАСТИРІВ

Чільне місце в середовищі соціальної еліти Гетьманщини XVIII ст. належало вищому духовенству та монастирям як релігійним громадам, церковно-господарським організаціям чернецтва. Духовні ієрархи української православної церкви користувалися широкими правами та суттєвими привілеями соціальної еліти.

На початку XVIII ст. в Лівобережній Україні існувала Київська митрополія і дві єпископії — Чернігівська і Переяславська (остання з 1698 р.). Чернігівські архієреї підпорядковувалися безпосередньо патріарху, а єпископ переяславський займав посаду вікарного при митрополиті, називався коад'ютором митрополії і підпорядковувався київському митрополиту¹⁹⁹.

В церковно-адміністративному відношенні Київська митрополія поділялася на протопопії, тобто округи, очолювані протопопами, і намісництва.

Київська митрополія в Лівобережній Україні²⁰⁰:

Установи	1722	1731	1743	1756	1770	1779	1785	1786	1790	1793	1797
Протопопії	20	—	21	22	25	—	17	9	—	—	12
Монастирі	34	—	45	45	—	—	36	14	—	—	—
Церкви	—	987	1110	1141	1248	968	639	—	688	702	1314

Закордонна частина Київської митрополії:

Віленське старшинство	— 10 монастирів
Слуцька архімандрія	— 7 —"
Білоруські монастирі	— 7 —"
Підляшські —"	— 6 —"
Поліські —"	— 6 —"

Із них 8—12 монастирів переведено в унію.

З 1785 р. інститут закордонних монастирів Київської митрополії припинив своє існування. У 1793 р. всі православні монастирі і церкви, приєднані до Росії з Польщі, були розподілені між 3-а новоутвореними єпархіями: Мінською, Брацлавською (Подільською) і Житомирською (Волинською).

Органи управління митрополії склалися з центральних і місцевих. До перших відносились архієрейська, або кафедральна, контора і консисторія, до других — митрополичий намісник, протопопи і духовні правління, окружні намісники, монастирські правління²⁰¹.

Всіма справами митрополичого управління відав кафедральний писар, він доповідав митрополиту, стежив за виконанням його розпоряджень. На посаду кафедрального писаря, як правило, призначали духовну особу після закінчення нею Київської академії. Кафедральний писар був членом консисторії, яка у XVIII ст. відала головним чином судовими справами²⁰². Тривалий час (1728—1737 рр.) цю посаду займав ієромонах Тимофій Щербацький, який згодом став київським митрополитом²⁰³.

Адміністративні функції в протопопіях здійснювало духовне управління, що складалося з намісника та 2-х—3-х священників. Протопопи, як правило, проживали в містах і обиралися духовенством та світською адміністрацією, а потім затверджувалися митрополитом. На їхнє утримання йшла частина прибутку (нарівні із священниками) з кожної парафії. Виконавча влада зосереджувалася в протопопських канцеляріях, до штату яких входили писар і 2—3 наказних служителі (посильний, сторож).

Більші округи, в основному закордонні, очолювали намісники митрополита.

До духовної адміністрації відносилося також почесне духовенство — хрестові намісники і хрестові протопопи, духовники, напутники, депутати (представники від духовенства у світських судах) та ін.

В другій половині XVIII ст. Київська митрополія поділялася також на 4 репартиації, або «повытъя», — Київську, Ніжинську, Лубенську і Полтавську.

Важливою структурною одиницею духовного управління були монастирі. На середину XVIII ст. в Київській митрополії (в Лівобережній Україні та Києві) налічувалося 46 монастирів (34 чоловічих і 12 жіночих), в яких проживало понад 1300 ченців і черниць (відповідно 729 і 592 чол.)²⁰⁴. До вищого монастирського духовенства відносилися: в чоловічих монастирях — 9 архімандритів, 11 ігуменів, 5 будівників, 21 намісник, 14 економів, 11 скарбників, до 200 ієромонахів, понад 100 ієродияконів і понад 30 службових і госпітальних ченців; в жіночих монастирях було 9 ігуменій, 10 намісниць, 7 скарбників і понад 500 черниць²⁰⁵. Кількість ченців в монастирях чітко не регламентувалася, до них приймали стільки

бажаючих, скільки могло розміститися в його помешканнях. Лише у 1786 р. були введені чітко визначені штати монастирів.

Територія кожного монастиря поділялася на парафії, що складалася з монастирських селян. Так, Києво-Софійський і Гамаліївський монастирі мали по 7 парафій, Батуринський — 6, київський Пустинно-Миколаївський, лубенський Мгарський, ніжинський Благовіщенський, Глухівський — по 4 і т. п.²⁰⁶ Тривалий час духовенство монастирських парафій не підпорядковувалося протопопським правлінням, а залишалося у віданні монастирів.

Вище управління монастирями належало митрополичій кафедрі. Управління справами кожного монастиря перебувало в руках його намісника — архімандрита чи ігумена. Перші з них управляли великими і багатими монастирями, а другі — рештою. Так, архімандрити були в Києво-Печерській лаврі, Пустинно-Миколаївському, Золотоверхо-Михайлівському, Братському монастирях, а також в Батуринському, Глухівському, Лубенському, Густинському, Петропавлівському.

Крім настоятеля (архімандрита й ігумена) до монастирського правління входили також намісник, духовник і старша братія — еклесіарх, уставщик, городничий, шафар і базарний. Ченці, які належали до старшої братії, становили духовний собор. У великих монастирях існувала також посада проповідника, на яку обирали освічених ченців, які попередньо пройшли практику в кафедральному монастирі. Нижчу ланку монастирської адміністрації становили: писар, трапезний, палатний, пасічник, гуменник, конюший, начальник млина та ін.

Соціальний склад бажаючих одержати сан ченців був неоднорідний. Згідно з царською резолюцією 29 грудня 1740 р. на доповідній Синоду про право вступу в сан ченця дозволялося постригати бажаючих осіб: 1) із священно- і церковнослужителів, 2) з різночинців, які мали паспорти на звільнення від своїх службових обов'язків, 3) з підлеглих старшині і шляхті робітних людей і селян, які мали «отпускные» за підписом їхнього володільця, де зазначалося, що вони відпущені для постригу, 4) із семінаристів, які закінчили своє навчання²⁰⁷. Бажаючі прийняти постриг не повинні були мати боргових зобов'язань та підозрюватися у скоєнні будь-якого злочину, а також мали відбути трирічну пробу («искус»), тобто відслужити в монастирі як послушник. Постриг послушників в сан ченця відбувався по досягненні ними 30-річного віку і залежав від волі митрополита, до якого зверталися настоятелі монастирів²⁰⁸.

Таким же чином відбувалася посвята на ієромонаха (ченця у сані священника) та ієродиякона (чернець у сані диякона).

Митрополит Тимофій Щербацький одержав указ із Синоду (ід 24 березня 1749 р.), яким заборонялося приймати до київських монастирів росіян без особливого на те височайшого дозволу²⁰⁹.

Загальна кількість ченців у монастирях Лівобережної України та Києва не була стабільною. На 1757 р. вона становила:

	Монастирі	Кількість ченців
Київські:	Софійський	115
	Пустинно-Миколаївський	50
	Золотоверхо-Михайлівський	63
	Братський	35
	Видубицький	30
	Кирилівський	21
	Петропавлівський	12
	Грецький	4
Жіночі:	Вознесенський	103
	Іорданський	136
	Богословський	84
Інші:	Густинський	35
	Мгарський лубенський	38
	Полтавський Хрестовоздвиженський	41
	Гамаліївський Харлампівський	31

В решті монастирів кількість ченців становила від 25-ти до 11—12 чол.²¹⁰

Згідно з царським указом від 10 квітня 1786 р. в Лівобережній і Слобідській Україні було проведено секуляризацію монастирських і церковних земель, що супроводжувалося скороченням і закриттям монастирів. Усього було закрито 46 монастирів²¹¹: по Київській губернії — 7 (в т. ч. київський Братський Богоявленський, Межигірський, Петропавлівсько-Подільський та ін.), Чернігівський — 11, Полтавський — 11, Харківський — 12, Донський — 2, Воронезький — 2. З діючих монастирів Києво-Печерська лавра за своїм статусом прирівнювалася до Троїце-Сергієвої лаври, а її архімандритом мав бути київський митрополит; чернігівський Борисоглібський та новгород-сіверський Спасо-Преображенський залишалися в статусі кафедральних. 24 монастирі поділялися на 3 класи²¹²:

1-й клас	2-й клас	3-й клас
1. Пустинно-Миколаївський київський (чол.)	1. Богословський Михайлівський київський (жін.)	1. Києво-Видубицький (чол.)
2. Золотоверхо-Михайлівський київський (чол.)	2. Катерининський грецький київський (чол.)	2. Голосіївський київський (чол.)
3. Фроловський Вознесенський київський (жін.)	3. Благовіщенський ніжинський (чол.)	3. Благовіщенський золотоніський (жін.)
4. Єлецкий Успенський чернігівський (чол.)	4. Вознесенський переяславський (чол.)	4. Богоявленський козелецький (жін.)
	5. Гамаліївський Пустинно-Харлампіївський (чол.)	5. Георгіївський козелецький (чол.)
	6. Петропавлівський глухівський (чол.)	6. Введенсько-Ніжинський (жін.)
	7. Преображенський Спаський мгарський (чол.)	7. Домницький Різвянський чернігівський (чол.)
	8. Троїцький Велико-Будищанський (жін.)	8. Крупицький Миколаївський батуринський (чол.)
	9. Хрестовоздвиженський полтавський (чол.)	9. Покровський Ладинський (жін.)
	10. Покровський училищний харківський (чол.)	
	11. Хорошев-Вознесенський харківський (жін.)	

Кількість священників та церковнослужителів, як правило, залежала від волі парафіян, які під час обрання зазначених осіб дотримувалися своїх давніх традицій. З 1743 р. існувала інструкція, згідно з якою штат духовенства при церквах мав складатися²¹³:

Церкви	Протопопи	Попи	Протодиякони	Диякони	Псаломщики (дяки)	Пономарі	Ключарі
Архієрейська	1	2	1	4	2	2	2
Соборна	1	2	—	2	2	2	—
Парафіяльна							
на 100—50 дворів	—	1	—	—	1	1	—
200—250 дв.	—	2	—	—	2	2	—
300 дв.	—	3	—	—	3	3	—

Однак у Київській єпархії нерідко в парафіях, які мали понад 100 дворів, було по 1 священику, а при меншій кількості дворів — по 2 і більше. При багатьох церквах у садибах церковників проживала чимала кількість духовенства, яке не входило до церковного штату. Однак вони користувалися церковними прибутками, нерідко привласнювали собі церковні землі. Під час ревізій таких осіб вилучали з духовного сану і причисляли до селян, зобов'язаних платити різні податки.

На середину XVIII ст. (1753 р.) кількість церков становила: в Київській єпархії — 1130, в Чернігівській — 514. Загальна кількість священиків по Київській єпархії у 1756 р. сягала 1690 чол., дяків — 175²⁴. Останні були лише в прибуткових церквах.

Більш детальні статистичні дані про кількість священиків і церковнослужителів по Київському намісництву за 1781-й та 1787-й рр. простежуються за його Описом²⁵.

Повітк	Священики і церковнослужителі	
	1781 р.	1787 р.
Київ	75	144
Київський повіт	230	143
Козелецький	153	201
Остерський	194	225
Переяславський	156	215
Золотоніський	160	243
Пирятинський	140	283
Лубенський	164	243
Миргородський	112	183
Хорольський	140	198
Городиський	150	187
Голтвянський	127	168
Всього	1717	2433

Отже, після секуляризації церковних і монастирських земель та закриття ряду монастирів чисельність священиків і церковнослужителів не лише не скоротилася, а навіть зроста.

Правове становище духовенства базувалося на давніх традиціях. Найвищими правами в церковній ієрархії православної української церкви користувався митрополит. Крім єпископських прав в межах своєї єпархії він одержував від патріарха право

посвяти вищого духовного керівництва, а також право нагляду над всіма єпископами.

З часу визнання влади московського патріарха над Київською єпархією останній підпорядковувались: Чернігівська єпархія (утворена у 1686 р.), Переяславська єпархія (з 1708 р.), а також Києво-Печерська лавра і Межигірський монастир²¹⁶, що надавало митрополиту право архіпастиря над всією православною церквою в Україні.

Однак уже в квітні 1688 р. надана патріарша грамота Києво-Печерській лаврі на ставропігію, тобто на її незалежність від митрополита і безпосереднє підпорядкування московському патріарху. В 1710 р. право патріаршої, а згодом синодальної ставропігії одержав Межигірський монастир²¹⁷. Звільнення вказаних монастирів від впливу київського ієрарха було ні чим іншим, як обмеженням давніх прав митрополита.

Водночас відбувалося істотне обмеження території Київської митрополії. В червні 1688 р. Чернігівська архієпископія на чолі з Л. Барановичем була вилучена з відання київського митрополита і проголошена першонаочною серед російських архієпископій²¹⁸. У 1733 р. на клопотання переяславського єпископа А. Берла Переяславська єпархія також вилучена з відання київського митрополита і підпорядкована Синоду²¹⁹. З того часу указом Синоду до титулу єпископів переяславських додано — бориспільські. У 1756—1757 рр. до тієї ж Переяславської єпархії були прилучені від Київської криловська і новомиргородська протопопії.

Правовий устрій православної церкви на українських землях базувався на засадах виборного самоуправління і діяв таким чином до церковної реформи, запровадженій Петром I. Згідно з давніми звичаями, представники духовенства і світської влади обирали кандидата на митрополичу кафедру. Так київськими митрополитами були обрані Гедеон Святополк кн. Четвертинський, Варлаам Ясинський, Іоасаф Кроковський²²⁰. Після їх обрання статус митрополита підтверджувався царськими грамотами, а потім відбувалася посвята московським патріархом²²¹.

За Петра I відбулися суттєві зміни в правовій системі православної церкви Російської імперії. У 1721 р. патріаршество відмінено, а для керівництва духовними справами в державі створено Синод. В основу діяльності останнього покладалася Духовний регламент, обов'язковий для всієї православної церкви. Синод очолював спочатку рязанський митрополит С. Яворський, а з 1722 р. — новгородський архієпископ Ф. Яновський.

Такі зміни відповідно позначилися на ієрархічній структурі Київської єпархії. Київський ієрарх, який здавна мав сан митрополита, був позбавлений цього сану. Київську єпархію очолював архієпископ Варлаам Ванатович (з 14 травня 1722 р.), і відтоді київський архієрейський трон титулувався архієпископією. Київська митрополича кафедра поступово була зрівняна із звичайними російськими єпархіями. І лише 25 жовтня 1742 р. з'явився царський указ Синоду про відновлення Київської митрополії. Новопризначений митрополит Тимофій Щербацький був посвячений на цей сан в Петербурзі в присутності цариці Єлизавети Петрівни 6 березня 1748 р.

Від часу заснування Синоду київські ієрархи поволі підпорядковувалися централізаторським тенденціям вищої церковної влади, яка прагнула до цілковитого обмеження місцевих особливостей українських єпархій та єпископій, в т. ч. і Київської митрополії. Призначення київського митрополита стало прерогативою царського уряду і Синоду. Так, у 1722 р. «избран по указу государеву св. Синодом и утвержден государем» київський архієпископ Варлаам Ванатович²²². З того часу наступні київські ієрархи займають свої посади лише за рекомендацією Синоду царським указом. Таким чином посіли керівну посаду Київської єпархії Рафаїл Заборовський, Тимофій Щербацький, Арсеній Могилянський та ін. Крім того, не дотримувався колишній принцип про обрання митрополитів з місцевого українського духовенства. Так, В. Ванатович був архімандритом Новгородського Тихвинського монастиря, Рафаїл Заборовський — з Псковської єпархії, Арсеній Могилянський — з Переяславської архієпископії та Троїце-Сергієвої архімандрії, Гавриїл Кременецький — з петербурзьких архієпископів, Самуїл Ростовський — з Ростовської архієпископії. Лише митрополит Тимофій Щербацький до призначення був киево-печерським архімандритом²²³.

Позбавлення права київського духовенства на обрання митрополита супроводжувалося поступовим обмеженням його самоуправління та незалежності. Вища загальноімперська світська і церковна влада поступово брала під свій контроль дії київських митрополитів.

До середини XVIII ст. прерогативою рядового духовенства та ченців залишалося обрання архімандритів та інших монастирських адміністраторів. В монастирях висували по два претенденти на посаду, одного з яких затверджував митрополит. З 1765 р. митрополит представляв двох кандидатів на управителя

монастирем до Синоду²²⁴. Згодом Синод привласнив собі право призначати архімандритом чи настоятелем того чи іншого монастиря особу на свій розсуд. З 1744 р. до Синоду перейшло право призначати в монастирі навіть ігуменів.

Найголовнішим серед всіх православних монастирів на українських землях був Києво-Печерський, заснований в XI ст. В 1115 р. грамотою вел. кн. Андрія Боголюбського його було вилучено з підпорядкування митрополиту*, перейменовано на лавру і проголошено ставропігією константинопольського патріарха²²⁵. Право ставропігії для Києво-Печерської лаври підтверджували пізніші східні патріархи — єрусалимський Паїсій у 1649 р., вселенський Парфеній у 1657 р., вселенський Іоанікій у 1659 р., олександрійський Паїсій і антіохійський Макарій у 1668 р.²²⁶ Ставропігійне самоуправління Києво-Печерська лавра зберігала до 1685 р., коли відбулося підпорядкування Київської митрополії московському патріарху.

Жалуваними грамотами — патріаршою і царською, даними митрополиту Гедеону, встановлювалася залежність Києво-Печерської лаври від київського митрополита як єпархіального архієрея. У 1688 р. на прохання митрополита Варлаама Ясинського Києво-Печерська лавра знову одержала статус ставропігії. Патріаршою (18 квітня) і царською (31 травня) грамотами Києво-Печерська лавра проголошувалася ставропігією царською і патріаршою, тобто під покровительством патріарха і царя вона могла користуватися внутрішнім самоуправлінням. Царською грамотою від 16 жовтня 1720 р. вона проголошувалася «первостатейною» між російськими архімандріями і підпорядковувалася Синоду.

Протягом XVIII ст. Києво-Печерська лавра, перебуваючи під захистом і покровительством вищої церковної і державної влади, управлялась архімандритом, якого обирали ченці в присутності митрополита і гетьмана або представників від них. Архімандрит управляв лаврою з допомогою і за участю духовного собору, що складався із 12 (іноді й більше) ченців.

З 11 архімандритів, які управляли Києво-Печерською лаврою протягом 1688—1786 рр., 6 були обрані із середовища лаврських ченців, причому 2 з них мали вищу освіту, були професорами Київської академії. Однак бувало й так, що під тиском місцевої церковної та світської влади ченці «обирали» архімандритом й сторонню особу. Яскравим прикладом такого «обрання» може

* Суміщення П. Могилюю посад київського митрополита (1632—1646 рр.) і архімандрита Печерського монастиря було винятком.

служити випадок, коли архімандритом Лаври обрано світську особу — полковника Михайла Васильовича Вуяхевича, який не мав спеціальної богословської освіти, ні духовного звання чи сану. Проти цього заперечував й московський патріарх. Проте митрополит і гетьман, заручившись згодою лаврських ченців, відстояли свого ставленика, який під іменем Мелетія управляв Лаврою протягом 1690—1697 рр.²²⁷

Новообрані архімандрити, як правило, затверджувалися царською та патріаршою грамотами і приймали посвяту в Москві чи Петербурзі. Разом з тим, був випадок, коли архімандрита Києво-Печерської лаври призначив царський уряд: це був Іосиф Оранський із случьких архімандритів. Він обіймав цю посаду протягом 1749—1751 рр.²²⁸

Загалом порядок внутрішнього самоуправління Києво-Печерської лаври існував до 1786 р. 10 квітня того ж року Катерина II київського митрополита Самуїла Миславського призначила настоятелем Лаври із званням священноархімандрита, а останній ставропігальний і виборний архімандрит Зосима Валькевич був відправлений в Голосіївську пушу з пенсією 1 тис. крб. на рік²²⁹. З того часу наступні київські митрополити були і настоятелями Києво-Печерської лаври, переведеної в стан звичайного єпархіального штатного монастиря.

Парафіальна церква на українських землях базувалася на виборних засадах і була незалежною від вищої влади. Такий принцип дотримувався до кінця XVII ст. І коли митрополит Варлаам Ясинський почав призначати священників, то це викликало протест з боку парафіян. Зокрема, київський вїйт І. Биковський звернувся з протестом до московського патріарха і добився відновлення традиційного права обрання парафіальних священників.

Призначення священника і оплата його служби залежали від громади кожної парафії, яка обирала на цю посаду відому для неї особу, укладала з нею договір і потім направляла своє рішення на підтвердження архієрею. Останній надавав грамоту, якою засвідчував, що обрана особа здатна бути священником, а в разі потреби відправляв його для навчання церковного богослужіння²³⁰.

Траплялося, що вибраний парафіянами священник не одержував затвердження з боку вищої духовної влади. Так, у 1731 р. парафіяни Микільської церкви м. Глухова обрали священником свого бурмистра Никифора Василевича. Однак Київська консисторія не затвердила той вибір, мотивуючи, що «по духовному испытанію изобрѣлося сумнительство»²³¹.

Громада визначала розмір винагороди для священика. Тариф оплати за треби повністю вносився в договір і був обов'язковим для священика по відношенню до парафіян з цієї громади. Щодо сторонніх осіб, які зверталися до нього, священик мав необмежені права.

Крім плати за треби, громада (козаки і посполиті) вирішувала також питання про забезпечення священика землею. Йому відводилися наділи орної землі, гай, луки, місце для двора, риболовний уступ тощо. Коли у XVIII ст. приходському духовенству доводилося давати пояснення про церковні землі, то в переважній більшості зазначалося, що ці землі надані церковному притчу громадою, козацьким товариством і посполитими мужами. Раз надана земля не відбиралася, а залишалася «на вѣчність» як церковна власність і переходила у володіння його наступнику.

При заміщенні вакантних посад в парафіяльних церквах згадувалося також право спадковості. Як правило, більшість священиків вважали зайняту ними парафію своєю власністю і прагнули передати її своїм дітям чи родичам. Проти такого порядку не заперечували й вищі церковні ієрархи, вважаючи дітей духовенства найбільш підготовленими кандидатами на церковні місця. В роки правління Єлизавети Петрівни Синод клопотався перед Сенатом про офіційне утвердження прерогативи осіб духовного походження на заміщення церковних посад²³². Претенденти на церковну службу мали бути грамотними і мати відповідний віковий ценз (30 років). Якщо кандидату не виповнилося 30 років, наймали вікарія²³³.

Разом з тим, спадкове право на парафії не могло бути безумовним. Лише за згодою парафіян священик міг зайняти цю посаду.

Від часу заснування Синоду та впровадження в церковне життя Духовного регламенту київські ієрархи почали поступово прибирати до своїх рук право вибору і призначення священиків. При цьому переслідувалася мета — підвищити освітній ценз місцевого духовенства. Такий порядок почали запроваджувати архієпископ Варлаам Ванатович та митрополит Рафаїл Заборовський. Однак проти цього виступала козацька старшина, на скаргу якої у 1735 р. вийшов указ про те, щоб українські архієреї «в городах и селах без согласия прихожан попов и диаконов насильно не насылали»²³⁴. Разом з тим, в той час діяв зафіксований кодифікаційною комісією порядок, яким заборонялося примати на церковні посади осіб козацького стану без відома й дозволу відповідної військової канцелярії (генеральної

чи полкової). Атестат на право зайняття церковної посади видавався лише звільненим від військової служби за станом здоров'я, а також особам, за яких військову службу відбували сини, брати чи інші родичі²³⁵.

Духовенство XVIII ст. не являло собою замкнутий стан. У його рядах налічувалася значна кількість вихідців з козацької старшини і шляхти. Частина їх вступала в духовний сан, уникаючи військової служби. Так, бунчуковий товариш Андрій Берло, не бажаючи разом з іншими йти в Гілянський похід (1725 р.), спішно прийняв сан попа переяславської Успенської церкви. Він володів батьківськими* військовими маєтностями, які так і залишилися за ним²³⁶. У 1731 р. він вже переяславський протопіп (по 1736 р.), купив частину млина під Переяславом на р. Трубіж, ставок з греблею біля с. Соснови.

Більш стрімкою була духовна кар'єра його старшого брата Андрія Івановича Берла, у чернецтві Арсенія. Одержавши освіту в Київській колегії та у Львові, він прийняв чернецтво в Києво-Печерській лаврі і став професором граматики в Київській академії. Дальше його просування по сходах духовної ієрархії не затримувалось: архідиякон Київської митрополії (з 1717 р.), ієромонах (з 1722 р.), архімандрит і настоятель Києво-Межигірського монастиря (1722—1729 рр.), єпископ Могилівський і Білоруський (1729—1733 рр.), єпископ переяславський (1733—1744 рр.). У 1738 р. у Переяславі він заснував семінарію²³⁷. Найближчі родичі обох Андріїв Берло — брати, чоловіки сестер — належали до козацької старшини. Серед них були бунчукові товариші, полкові сотники, канцелярист Генеральної військової канцелярії тощо.

Ряди вищого духовенства поповнили два вихідці із спадкового роду козацької старшини — Горленків. Це син і онук прилуцького полковника Дмитра Лазаровича Горленка. Перший з них — Пахомій Дмитрович — після закінчення Київської колегії постригся в ченці і був ієромонахом Києво-Печерської лаври (1709—1731)²³⁸. Іоаким Андрійович Горленко після закінчення Київської академії (1727) став ієродияконом київського Братського монастиря і викладачем Академії (1731), а згодом він — ієромонах і екзаменатор Київської архієпископії (1735), настоятель Мгарського лубенського монастиря (1737) намісник Троїце-Сергієвої лаври (1745), єпископ Білгородський і Обоянський (1748)²³⁹.

* Батько Іван Берло — сотник вороньківський (1678, 1696—1705), переяславський полковий суддя (1706—1711), знатний військовий товариш (1712—1715).

Найближчі родичі обох Горленків також належали до козацької старшини. Серед них були бунчукові товариші, полкові писарі, генеральний хорунжий і генеральний суддя, сотники тощо.

Більшість вихідців із середовища козацької старшини при переході в духовний сан надавали перевагу посаді священника чи церковнослужителя, тобто поповнювали ряди білого духовенства. Така посада зберігала за ними право на одруження, на власні маєтності, звільняла від військової служби. Так, Петро Федорович Борсук, син знатного військового товариша Стародубського полку, став священником в с. Хильчицах²⁴⁰. Прилуцький полковий канцелярист Лук'ян Світільський одружився на дочці священника (1731 р.) і став священником в с. Дмитрівка; син варвинського сотника Федора Тарновського у 1735 р. також прийняв сан священника в с. Дегтяри; Гнат Лисевич, переселившись у Лівобережну Україну із польської території, служив прилуцьким полковим писарем, а з 1710 р. став ічнянським протопопом²⁴¹ і т. д.

Мало священнослужителів вийшли з колишнього шляхетського, а потім старшинського роду Бутовичів, а саме: Григорій Іванович — священник в Городницькій сотні (1730); Василь Ілліч — військовий товариш, а потім священник зінківської Миколаївської церкви, з часом наслідував цю посаду його син Григорій; Федір Васильович — піп с. Тарасівки Зінківського повіту; Василь Григорович — диякон в Зінкові (1784) та ін.²⁴² Священником Святоспаської церкви в Козельці був виходець з роду Ханенків Іван Данилович²⁴³. Грунськими намісниками і священниками були нащадки зінківського полковника Василя Шимана (Шимановського)²⁴⁴.

Такий відтік вихідців із старшини в стан духовенства не відповідав інтересам царського уряду, який всіляко оберігав прошарок військовослужбовців і дбав про його зміцнення. Тому в пунктах кн. Шаховському (8 серпня 1734 р.) зазначалося, щоб «из малороссийской старшины и с казаков и их детей, без ате-статов полковничьих и старшины полковой ;: без позволенья Генеральной канцелярии, в дьяконы и попы не посвящать..., а кто, за тем указом, будет посвящен, а в службе казачей детей иметь не будет, у тех отбирать грунты и отдавать родственникам»²⁴⁵.

Водночас царський уряд всіляко заохочував вступ попівських дітей на військову службу. 1734 р. вийшов указ, щоб «поповских детей, кои пожелают е. и. в. отправлять службу, определять для отправления оной в значковые товарищи»²⁴⁶.

Економічне становище вищого духовенства і монастирів базувалося на величезних прибутках (з монастирських вотчин, земель, млинів, рибних ловів, рік, озер, сінокосів, мостів тощо), що добувалися працею належних їм селян і посполитих.

Протягом другої половини XVII—початку XVIII ст. темпи зростання монастирських маєтностей набули величезних масштабів. Монастирі надзвичайно швидко примножували свої земельні володіння і підпорядковували дедалі більшу кількість селян і посполитих. Таке бурхливе зростання монастирських господарств викликало занепокоєння навіть з боку козацької старшини і спричинило спробу гетьманської влади дещо загальмувати цей процес. Гетьман Д. Апостол домігся, що рішенням Верховної Таємної Ради від 28 серпня 1728 р. духовенству і монастирям заборонялося купувати і приймати в дар на помин душі земельні наділи й угіддя, а також збільшувати свої маєтності шляхом обміну наявних в їхньому володінні земель. Козакам та іншим світським особам заборонялося продавати, закладати, дарувати монастирям та духовенству землю, а «хто поза указом купить чи безкоштовно одержить, то відбирати безкоштовно ж»²⁴⁷. Таке обмеження придбання монастирями нових маєтностей дещо стримувало їх подальше розростання, але загалом процес їх збагачення не зупинило.

Згідно з генеральним слідством про маєтності 1729—1730 рр. за монастирями налічувалося²⁴⁸:

Монастирі	Сіл	Слобід	Хуторів	Дворів
Чернігівський полк				
Кафедральний архієпископський	5	1	1	242
Єлецький	5	—	—	461
Троїцький	8	11	—	542
П'ятницький (жін.)	8	—	—	156
Любецький	3	—	—	35
Домницький	2	—	—	100
Микільський Макошинський	1	2	—	58
Андроніцький	—	1	—	12
Сосницький Рувинський	1	—	—	23
Спаський Новгород-Сіверський	2	—	—	33
Микільський Рихлівський	2	—	—	75
Новгородський	1	—	—	20
Києво-Печерська лавра	10	—	—	389
Києво-Видубицький	2	—	—	18

Стародубський полк				
Миколаївський Каташинський	3	—	—	40
Погарський Різдянський	1	—	—	15
Печеницький (жін.)	1	—	—	27
Лубенський полк				
Батуринський Миколаївський Крупицький	1	—	—	40
Киево-Печерська лавра	5	—	—	412
Киево-Михайлівський Золотоверхий	1	—	—	20
Лубенський Прображенський	7	—	—	381
Переяславський Вознесенський	1	—	—	106
Гадяцький полк				
Гадяцький Красногорський Микільський	2	—	—	118
Пустинно-Скальський Спаський	1	—	—	77
Бистрицький (жін.)	1	—	—	25
Ніжинський полк				
Ніжинський Красноостровний	2	—	—	36
Ніжинський Благовіщенський	1	—	—	31
Киево-Софійський	2	—	—	61
Киево-Печерська лавра	1	1	—	—
Чернігівський кафедральний (маєтності в м. Мрині)	12	—	—	—
Єлецький чернігівський	1	—	—	—
Киево-Братський (маєтності в м. Івангород)	1	—	—	—
Микільський Крупицький батуринський	6	—	—	—
Максаківський	6	—	—	—
Новомлинський (жін.)	2	1	—	—
Новгородський	3	—	—	—
Глібовський чернігівський	1	—	—	—
Гамаліївський	3	—	—	—
Глухівський (жін.)	1	—	—	—
Петраківський	1	—	—	—
Петропавлівський	7	—	—	—
Архімандрит чернігівський Л. Баранович, а після нього чернігівська кафедра	2	—	—	—

Як бачимо, за своїм економічним потенціалом монастирі Лівобережної України були далеко не рівнозначними. Так, за класифікацією відомого українського дослідника П. Федоренка,

у другій половині XVIII ст. з 54 монастирів Київського, Новгород-Сіверського і Чернігівського намісництва щодо кількості наданих в них дворів посполитих загальна картина виглядає так:

1. До 50 дворів	— 18 монастирів
2. Від 50 до 400 дворів	— 24 —"
а) від 50 до 100 дворів	— 9 —"
б) від 100 до 200	— 7 —"
в) від 200 до 300	— 5 —"
г) від 300 до 400	— 3 —"
3. Від 400 до 2000 дворів	— 11 монастирів
а) від 400 до 500 дворів	— 4 —"
б) від 500 до 600	— 1 —"
в) від 600 до 800	— 2 —"
г) від 800 до 1000	— 2 —"
д) від 1000 до 2000	— 2 —"
4. Від 4000 до 5000 дворів	— 1 монастир ²⁴⁹ .

Перша група — дрібні монастирі, які існували за допомогою фундаторів, патронів і меценатів або багатих монастирів, до яких були приписані. Друга група — середні заможні монастирі. Третя — багаті. До останніх відносилися: київські Софійський, Видубицький, Пустинно-Миколаївський, Братський, а також Новгород-Сіверський, Гамаліївський, чернігівський Троїцький, чернігівський кафедральний та ін.

Секуляризація церковних і монастирських земель у 1768 р. застала монастирські господарства у повному розквіті. Зокрема, у чернігівському Єлецькому монастирі на 1786 р. кількість ченців становила 21 чол.²⁵⁰ Селян за ним рахувалося близько 2500 душ (в т. ч. 1256 чол. статі і 1169 осіб жін. статі)²⁵¹. На той час монастир володів численними угіддями: 147 ланів з оранкою на 1712 днів*, 56 сіножатей, з яких збирали щороку понад 2700 возів сіна. Орні землі частково здавалися в оренду, частково оброблялися монастирськими підданими. Значні прибутки монастир одержував від садів (21), городів (34), гаїв (28), лісів (8), дібров (7), озер (21), сажалок (3), мостів і гатей (13), паромних перевозів (4) тощо. Маєтності монастиря включали 8 шинків, 1 винокурню, 1 цегельний завод, 2 скотних двори, 1 конюшню, 24 амбари, 14 комор, 31 сарай, 10 клунь, 6 стодоль, 15 стаєн, 14 кошар і повіток, 45 водяних млинів, 24 льохи, 3 возовні та ін.²⁵²

* День дорівнював трьом уругам, що становило 3/4 десятини

Найбагатшою серед українських православних монастирів була Києво-Печерська лавра, яка володіла десятками тисяч селян, земельними просторами з обох боків Дніпра та незчисленними багатствами. Цей господарський велетень включав воскобійні, паперові заводи, рудні, поташні, гуті та інші промислові підприємства, не пов'язані з сільським господарством.

Загалом на 1786 р. за ченцями Київської єпархії та митрополічою кафедрою рахувалося 42086 осіб чол. статі селян та слуг в Київській губернії та 20396 — в Новгород-Сіверській, всього 62482 душі чол. статі²⁵³. Києво-Печерська лавра мала своїх підданих також в інших губерніях.

Прибутки духовенства склалися також з державного жалування, плати за треби (за вінчання, сповідання, хрещення, похорон, панахиди, службу на поминальних обідах тощо), руги (хлібом, зерном або грошима чи земельними угіддями, наданими громадою церкві чи духовній особі на її утримання), а також земельних володінь (спадкових, куплених тощо).

Державне жалування (до 1765 р.) виплачувалося лише кільком монастирям і церквам. Так, у першій чверті XVIII ст. Петро I під час складання «ружної книги» велів призначити киево-софійській братії на одяг і милостиню 100 крб. на рік, а також 100 пудів меду, 300 пудів солі, 200 четв. борошна. Згодом грошове жалування Києво-Софійському монастирю збільшено до 250 крб. на рік²⁵⁴. Державне жалування одержували також Пустинно-Миколаївський монастир (32 крб. 50 коп. на рік), Братський Богоявленський (15 крб.), Видубицький Михайлівський (7 крб. 50 коп.), Фролофський Вознесенський (100 крб. на 4 роки)²⁵⁵. і церкви Різдва Богородиці, Десятинна, Троїцька, Георгіївська, Покровська і ніжинська Богоявленська²⁵⁶.

Окремі представники вищого духовенства, які за віком чи станом здоров'я проживали в монастирях, на підставі указів Синоду одержували державну пенсію. Так, згідно з відомістю 1786 р. в Києво-Печерській лаврі налічувалося 6 таких осіб: Серафим, митрополит лакедемонський (одержував грошову пенсію 500 крб. на рік); серб архімандрит Спиридон Виткович (пенсія 150 крб. на рік і від лаври кружечного поділу 25 крб.); колишній архімандрит батуринського Крупицького Миколаївського монастиря Варсофоній утримувався за рахунок соборної частки; колишній архімандрит при константинопольському патріарху Серафиму Козьма Вестарис — за рахунок соборної частки нарівні з лаврським ієромонахом; колишній ієромонах

Троїце-Сергієвої лаври Інокентій одержував пенсію 150 крб. на рік; колишній придворний тафель-декер Лук'ян Королькевич утримувався за рахунок лаври²⁵⁷.

Постійний прибуток білого духовенства становили кошти від плати за треби. В селах вона обумовлювалася договором між церквою і громадою, а в містах кожен парафіянин платив за треби залежно від свого достатку по домовленості зі священником. Щороку в певний час на користь церкви збиралася руга, яка називалася ще й роковщиною. В парафіях, що знаходились у володіннях старшини і шляхти, руга видавалася здебільшого земельними наділами. Так, володілець с. Устимівки видав Олексієву ругу «вмѣсть с избой с пляцом, на коем ему Алексею и другую хату пристроить свободно было, землю и огород, пахатные поля орать на 85 день да плушковую лужу на сто коп съна»²⁵⁸. Згідно з указом 1722 р. спорудження нової церкви дозволялося при наданні місцевими правителями для її утримання необхідної кількості дворів, руги і приписної землі²⁵⁹. У 1778 р. указом Катерини II були запроваджені штати, згідно з якими кожна церква наділялася орною землею і луками, які назавжди залишалися за притчом і не переходили в спадок²⁶⁰.

Частина попів, протопопів і навіть ченців мала й своїх підданих, які відбували на них послушенство. Так, в Лубенському полку піп Павло Світ мав у своєму володінні 7 селянських дворів, протопіп Яків Орехівський — 72 двори, попи м. Лукомни Петро й Іван — 15 дворів, лохвицький протопіп Федір Імшенецький — 6 дворів²⁶¹. В Чернігівському полку протопопу с. Жоввинка належало 5 дворів, попу Гаврилу Єрофееву — 10 дворів посполитих в м. Любеч, попу любецької П'ятницької церкви — 5 дворів, ієромонахам чернігівського Троїцького монастиря — 51 двір²⁶². У Стародубському полку піп Андрій Заруцький володів 50 дво-рами, протопіп Федір Подгурський — 21²⁶³.

Прибутки митрополичої кафедри складалися з коштів, що збиралися з кожного двору, — так званих столових, мирових, солодових, вінечних. В середині XVIII ст. кожен двір сплачував по 2 коп. столових, 1 гріш мирових, півшеляга (полушка) солодових. Вінечний збір (збирався до 1765 р.) складався з оплати парафіянами дозволу на одруження (за перше одруження — по 24 коп., друге — 50 коп., третє — 60 коп.). Загалом щороку до митрополичої кафедри надходили 3 тис. крб. столових, солодових і мирових, 4700 крб. вінечних, близько 1470 крб. гаманцевих на закордонні монастирі, 450 крб. канцелярських, 100—200 крб.

штрафних, 500 крб. вакансових (митний збір за посвячення в духовний сан), 1000 крб. кондиціальних за грамоти (на спорудження та освячення нових церков тощо) — всього близько 12 тис. крб.²⁶⁴ Крім того, на митрополичу кафедру надходили прибутки з вотчин кафедрального Софійського монастиря та пожертвувань від інших монастирів. І навіть після відміни у 1765 р. вічного та деяких інших місцевих зборів прибутки митрополичої кафедри залишалися значними.

Українське духовенство постійно відстоювало свої права й привілеї і прагнуло закріпити їх юридично. Так, комісія по перекладу і зведенню правних книг, що працювала в 30—40-х рр. XVIII ст. з питань кодифікації українського права, до якої входили й представники від духовенства, в переліку суспільних прошарків, віднесених до шляхетства, зафіксувала й «духовного чина персони, такожде бльые священники и дияконы с своими потомками, по посвященніи их рожденными»²⁶⁵. Духовенство відстоювало своє правове становище нарівні з «чиновними шляхетного чина людьми», не вбачаючи різниці між собою і ними у виконанні службових обов'язків на користь держави. Посилаючись на те що шляхта користується певними правами за власну та своїх предків військову й цивільну службу, духовенство підкреслювало свою належність до шляхетства за церковну службу на користь держави.

Загалом в першій половині XVIII ст. вище духовенство православної церкви України утримувало свої позиції, поступово втрачаючи частину давніх прав і привілеїв. Православна церква й монастирі були тісно пов'язані із соціальною елітою тогочасного українського суспільства, зокрема козацькою старшиною, від якої постійно диставали економічну й адміністративну підтримку. Відбувся процес консолідації соціальної еліти Гетьманщини.

Водночас царський уряд та московський патріархат, здійснюючи політику державного абсолютизму, змицнювали свої позиції в Україні шляхом поступової ліквідації української державності, в тому числі й духовного самоврядування. З роками українське православне духовенство втрачало свої права у церковному самоврядуванні та політичному житті Гетьманщини, обмежувалися й інші привілеї. Здійснена 1786 р. секуляризація церковних і монастирських земель ліквідувала велике монастирське землеволодіння, підірвавши таким чином економічну підвалину монастирів і вищого духовенства, перетворивши сільських монастирських підданих на економічних селян.

Розділ III

ДВОРЯНСЬКА НОБІЛІТАЦІЯ ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ПРЕРОГАТИВИ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ І ВИЩОГО ДУХОВЕНСТВА

1. ПЕРЕТВОРЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ І ВИЩОГО ДУХОВЕНСТВА В ДВОРЯНСТВО

Старшинські клани, зосередивши у своїх руках владу і значні засоби виробництва, насамперед землю, поступово перетворювались у великих землевласників. З ними консолідувалися вельможні роди міщанського й духовного походження, представники яких часто набували патенти на різні військові посади й титулярні чини і потрапляли до прошарку старшини. Таким чином формувався новий привілейований стан, який став величатися шляхетським. Поступово складалася традиція спадкоємництва і зв'язків із довоєнною шляхтою, яка походила з різних польських шляхетських родів. При цьому набуло популярності одруження старшинських дітей із шляхетськими нащадками, хоч і зубожілими.

Започаткував цей процес ще гетьман І.Самойлович, який одружив своїх дітей (двох синів і дочку) з нащадками колишніх шляхтичів. Зміцненню такої тенденції сприяв і гетьман І.Мазепа — шляхтич за походженням. Наслідуючи традиції польських магнатів і шляхти, він оточив себе польськими шляхтичами та молодиками із старшинських родин, яких оголошував дворянами і дбав, щоб царський уряд офіційно надавав їм дворянство.

Слід зазначити, що в умовах тогочасної Російської імперії українська старшина не могла офіційно відновити шляхетство як окремий соціальний стан з його політичними правами. З іншого боку, її мало приваблював статус російських дворян, які з дитячих років відбували суворе військове навчання і на все життя упрягалися в армійську та державну службу. Реальні

права й привілеї української старшини були значно ширші від тих, що мало тогочасне російське дворянство.

Разом з тим правляча верхівка козацької старшини була не проти того, щоб одержати статус дворянина, але за умови збереження своїх національних і шляхетних прав. Дворянство забезпечувало їм рівність як з російською аристократією, так і з гербованими шляхтичами, можливість юридичного визнання спадковості набутих добра і маєтностей, володіння не лише підданими, а й кріпаками, виховання своїх дітей в привілейованих закордонних навчальних закладах тощо. Отже, старшина погоджувалася розширити свої на той час права й привілеї ще й правами російського дворянства, однак не беручи на себе його обов'язків.

Право козацької старшини на дворянство було обумовлене в Коломацьких статтях 1687 р. під час обрання І.Мазепи гетьманом. Зокрема, в пункті 4-му названих статей зазначалося: «Как наперед сего заслуженные пожалованы были честию дворянскою, чтоб они при том же чину и чести пребывали; а которые впредь заслужат, а гетман и старшина бити челом учнут, и чтоб ц. п. в. и тѣх тою же дворянскою честию изволили пожаловать»¹.

Роль козацької старшини в українському суспільстві та її привілеї значно зросли після гетьманства І.Мазепи. Полковники і сотники, призначені, як правило царським урядом (Милорадович, Галаган, Танський, Толстой, Жоравка та ін.) стали всевладними правителями на місцях. Безконтрольність їхньої діяльності та відмежування від рядового козацтва дали привід царському уряду стверджувати, що Малоросійська колегія утворена (1722 р.) для захисту народних мас від старшини. Однак вона не зачепила набутих старшиною маєтностей та інших привілеїв.

Протягом перших десятиріч XVIII ст. в Росії відбувався процес зміцнення дворянства як головної соціальної опори царизму. За економічним і суспільно-політичним становищем воно поділялося на придворну аристократію та дворян військової та державної служби. В той час почала вживатися й інша назва цієї частини панівного стану суспільства — шляхетство. Вперше цей термін як назва російського панівного стану зафіксований в одному з царських указів 1712 р.² Надалі в постановах та урядових актах він вживався до середини XVIII ст. «Табель о

рангах» (1722) визначав привілеї російського дворянства у державному управлінні та на військовій службі.

В перші десятиріччя XVIII ст. основна частина старшини, не виявляючи особливого прагнення до одержання статусу російського дворянства, почала порушувати клопотання лише про зрівняння їхніх службових посад з російськими табельними чинами. У 1733 р. гетьман Д. Апостол звернувся до царського уряду з проханням, в якому зафіксовані конкретні пропозиції щодо такого зрівняння, а саме:

гетьман] генерал
генеральний обозний] генерал-майор або бригадир
генеральні судді (2), підскарбій, писар, осавули (2), хорунжий, бунчужний, полковники (10)] полковники
бунчукові товариші] майори або капітани
полковники кампанійських і охотницьких полків, полкові обозні, судді, писарі, осавули, хорунжі] капітан-поручики
сотники полкові й городові] підпоручики або прапорщики
сотенна і міська старшина (хорунжий, осавул, писар, отаман)] вахтмістри ³ .

Того ж року царськими урядовцями був підготовлений проект, яким передбачалося задовольнити це прохання. Однак цар його так і не затвердив.

В наступні часи козацька старшина неодноразово подавала до царського уряду (у 1742-му, 1750-му, 1756-му рр.) подібні клопотання, однак так і не добила позитивного вирішення питання. Правлячі кола Росії постійно дбали про свою зверхність над українською козацькою старшиною, царське військове командування та чиновники, які були в Гетьманщині, не визнавали дворянського рівня старшини і допускали щодо неї утиски й зневажливе ставлення. В той час дітей козацької старшини не приймали до шляхетського кадетського корпусу (закритий станово-дворянський навчально-виховний заклад, що готував військовослужбовців для російської армії). Як пояснював Сенат у 1761 р., правом вступу в цей корпус користувалися лише дворяни, а «поелику де в Малой Росии

дворян нет», то таке право не поширювалося на дітей української козацької старшини.

З початку 60-х рр. XVIII ст. відбуваються істотні зміни в становищі російського дворянства. Переважання військовослужбового чинника в його житті негативно позначалося на господарській діяльності в маєтках, а також на розвитку дворянина як землевласника. У зв'язку з цим Петро III маніфестом «О даровании вольности и свободы всему российскому дворянству» (18 лютого 1762 р.) звільнив російських дворян від обов'язкової військової служби. Значна частина дворян повернулася у свої маєтки і стала активніше займатися господарством, тобто поступово перетворювалася у поміщиків.

Для відстоювання своїх місцевих інтересів російське дворянство почало створювати організації власних товариств з правом самоуправління, що потребувало відповідних змін в законодавстві, яке базувалося на застарілих принципах Уложення 1649 р. Як відомо, Катерина II з метою поліпшення законодавства в країні та залучення до кодифікаційної роботи представників різних станів суспільства видала маніфест (14 грудня 1766 р.) про скликання в Москві комісії для створення проекту Нового Уложення. Право обирати депутатів до комісії надавалося дворянству, міщанам і державним селянам, до яких прирівнювалися козаки.

Утворена комісія по складанню Нового Уложення (1766—1774 рр.) відіграла важливу роль у справі дворянської нобілітації української старшини і шляхти. Обранню депутатів в Комісію від української старшини і шляхти передувало їх організаційне відмежування від основної маси населення. З цією метою генерал-губернатор П. О. Рум'янцев, під наглядом якого відбувалися вибори до Комісії в Україні, видав розпорядження про скликання козацької старшини і шляхти в особливі збори для складання наказів. З того часу козацька старшина і шляхта одержали право називати себе «благородным шляхетством и рыцарством» аналогічно «предводителям дворянства»⁴, які обиралися російськими дворянами. Цей чинник відзначив Д. П. Міллер⁵, вважаючи його важливою сходинкою на шляху придбання козацькою старшиною прав російського дворянства. Про її активність у виборчій кампанії 1767 р. свідчать статистичні дані щодо складу виборців від шляхетства⁶.

Полки та повіти	Загальна кількість виборців				Громадянських чинів
	Військових чинів	у тому числі			
		бунчук. тов.	військ. тов.	значк. тов.	
Стародубський повіт	72	17	21	13	15
Чернігівський і Менський повіти	91	12	28	33	28
Полтавський, Гадяцький і Миргородський полки	80	—	28	19	28
Лубенський полк	81	6	18	28	36
Прилуцький полк	72	5	11	35	28
Погарський повіт	31	4	13	6	8
Київський полк	79	3	23	28	32
Переяславський полк	85	2	10	9	31
Ніжинський і Батуринський повіти	42	1	6	13	13
Глухівський повіт	32	8	10	8	16
Всього	665	58	168	192	235

З 34 депутатів, обраних в Комісію від Лівобережної України, було по 11 представників від шляхетства і козацтва, 10 — від міського населення і 2 — від Запорожжя⁷.

У своїх наказах депутатам козацька старшина і шляхта від того часу йменувала себе шляхетством, до якого відносила всіх урядовців від гетьмана до сотника і отамана, бунчукових, військових і значкових товаришів. Так, Малоросійська колегія на чолі з П. О. Рум'янцевим у наказі своєму представнику в Комісії для складання Нового Уложення наголошувала, що для визначення українського шляхетства необхідно враховувати царські грамоти на дворянство та на пожалування маєтностями й чинами генеральних старшин і полковників, включаючи такі грамоти і предкам тогочасних старшин від третього покоління. Всім іншим «дворянського достоїнства не имьющим, владельцам» називатися земством⁸.

Значно ширше тлумачила це питання козацька старшина, позицію якої в Комісії висловив лубенський депутат Г. Полетика. На його думку, шляхетством в Україні необхідно було визнати всіх, хто представить дипломи на шляхетське звання від польських королів, польські документи на

шляхетські маєтності, грамоти російських царів на дворянство та маєтності; вихідців із Польщі, Литви, Сербії й Волощини, які були там шляхтичами і можуть підтвердити це відповідними документами; всю козацьку старшину, оскільки в Зборівському договорі 1649 р. Б. Хмельницького з польським урядом зазначалося, що вона (старшина) в містах і повітах Королівства Польського жила, як шляхта. Крім того, Г. Полетика вважав за необхідне дозволити підтвердити свої шляхетні права кожному (навіть рядовому козаку), хто втратив документи про шляхетське походження. Для цього треба представити свідчення двох родичів-шляхтичів по батьківській лінії і двох — по материнській, а якщо таких не знайдеться, — навіть двох сторонніх шляхтичів⁹.

Проголосивши себе шляхетством, українська старшина відстоювала всі давні права й привілеї. Їх перелічує Г. Полетика. Так, він наголосив, що управління всіма справами в Україні повинно залежати від шляхетства. Далі Г. Полетика обумовлював право на: встановлення, відміну і внесення поправок в закони, що діяли в Гетьманщині, та звернення до царя з проханням на їх підтвердження; врядування місцевими установами, визначення і стягнення податків та різних поборів; обрання на світські й військові посади лише із «природних малоросійських шляхтичей»; недоторканність шляхтича, якій володіє маєтностями, за будь-які провини до судового вироку; суд і розправу над своїми підданими; вільний виїзд в інший край і продаж чи передачу свого маєтку будь-кому; вільне прижиттєве розпорядження своїми рухомими й нерухомими, спадковими і придбаними маєтностями незалежно від близьких родичів; вільне використання всіх прибутків від своїх маєтностей, в т. ч. і від наявних в них природних багатств; звільнення шляхетських маєтків від будь-яких податків й оброків, крім невеликого податку із землі; вільну безмитну внутрішню і зовнішню торгівлю; привласнення скарбу покійного іноземця, який проживав в маєтностях шляхтича і не мав спадкоємців; звільнення шляхетських маєтків від постюю і розквартирування війська; недоторканність шляхетського двору, при якій навіть злочинець без згоди господаря не підлягав під арешт, а лише міг бути позваний до суду; вільну вирубку дров, ловлю звірів і риби в ріках та озерах державного підпорядкування¹⁰. Більшістю з перелічених прав українська шляхта практично користувалася.

Найважливішим і найрішучішим доказом на користь шляхетського походження, як заявляла старшина, було їхнє фактичне становище: володіння землею, селами, якими наділяли і російських дворян, а також виконання служби в полкових і сотенних урядах, оскільки в Росії подібні посади посідали чиновники-дворяни.

Досягнуті високі позиції в економічному і суспільно-політичному житті України служили підставою українській старшині прирівнювати себе до російського дворянства. «Ибо не одно имя дворянина, но больше того поместья и вотчины, жалуемые за службу отечеству, составляли в прежнее время прямое дворянское достоинство»¹¹, — зазначав на початку ХХ ст. предводитель дворянства Роменського повіту Полтавської губернії В.Г. Полетика. Розвиваючи цю думку далі, він підкреслював, що між українським та російським дворянством різниця полягала лише у назві¹².

Як відомо, завдання Комісії для укладання проекту Нового Уложення не були розв'язані. Однак суспільно-політичний рух шляхетства Лівобережної України відповідав царистській політиці централізації й уніфікації управління в Російській імперії. Вже у 1767 р. Катерина II на клопотання українського шляхетства дозволила П.О. Рум'янцеву відібрати кілька дітей з «найвидатніших» родин української старшини для навчання їх в кадетському корпусі і в закладах благородних дівиць. А прагнення козацької старшини здобути російські чини відповідало діям царизму, спрямованим на остаточну ліквідацію системи адміністративно-територіального й військового самоуправління Лівобережній Україні.

Зі свого боку, українська старшина вважала одним з шляхів одержання дворянства здобуття російських статських чинів. До Сенату почали надходити клопотання української старшини про надання їм відповідних російських чинів. Так, у «Доношеніи в правительствующий Сенат» (1768 р.) бунчуковий товариш І. Миклашевський, підкреслюючи військові заслуги свого діда Михайла та батька Андрія і свої особисті, а також зазначаючи, що «служащие в чинах малороссийских многие пожалованы чинами великороссийскими», прохав «сие мое челобитье принять об определении меня нижайшего в чин статский российский»¹³. Того ж року глухівський сотник Семен Уманець також подав до Сенату «челобитье», в якому просив «об определении» його в чин статський росій-

ський¹⁴. У результаті Іван Миклашевський одержав чин колезького асесора, а Семен Уманець — титулярного радника¹⁵.

Указом Сенату полковник і генеральний хорунжий, член Малоросійської колегії Данило Апостол при звільненні з останньої посади (30 червня 1769 р.) також одержав чин статського радника.

Згідно з існуючим порядком після оголошення сенатського указу кожного приводили «к указной присяге», за підвищення в чині кожен сплачував 62 крб. 50 коп. і одержував підтверджуючий документ (паспорт), надісланий із Сенату¹⁶.

Російські чини присвоювалися й українській шляхті. Так, 2 червня 1769 р. до Малоросійської колегії надійшов указ Сенату про пожалування підкоморія Лаврентія Селецького чином колезького асесора. Генерал-губернатор П. О. Рум'янцев розпорядився «ему же Селецкому повелеть остаться в прежней должности, что касается до уряда подкоморского»¹⁷.

У 1775 р. П. О. Рум'янцев подав до Сенату «доношеніє» про присвоєння російських чинів цілому ряду української старшини і шляхти, а також про передачу їм у володіння рангових земель. До списку потрапили підкоморії (Григорій Горленко, Василь Пирятинський, Іван Маркевич, Григорій Долинський, Павло й Андрій Остроградські), бунчукові товариші (Олександр Давидович, Іван Леонтович, Григорій Кобеляцький, Андрій Маркович, Корнилій Кобеляцький, Адам Столповський, Степан Томара, Прохор Забіла, Яків Опочека), земські судді (Григорій Базилевський, Григорій Левицький, Семен Катеринич), полкові обозні (Андрій Тризна, Осип Ситенський), полкові судді (Петро Базилевич, Климент Вальковський, Федір Базилевський), вїт м. Ніжина (Петро Терновіот).

Таким чином проводилися підготовчі заходи для ліквідації козацької старшини як стану. Більш рішучі дії у цьому напрямку царизм зробив у 80-х рр. XVIII ст. Головною подією, що давала підставу прирівняти старшину до дворянства, було поширення на Україну в 1782 р. закону «Учреждения о губерниях» 1775 р. На території України утворено чотири намісництва: Харківське (1780), Київське й Чернігівське (1781) та Катеринославське (1783). Для участі у виборах членів губернських і повітових органів управління і суду українській шляхті надавалися права, аналогічні тим, яким згідно з законом 1775 р. користувалися російські дворяни. З 1782 р. запроваджено станові суди, з яких повітовий і верхній земський визначалися для дворян.

Українське шляхетство найбільше приваблював привілей російського дворянства на право володіння кріпаками. Указом від 3 травня 1783 р. був ліквідований вільний перехід українських селян від одного володільця до іншого, селяни прив'язувалися до того місця, де знаходилися в момент даного указу, тобто юридично закріплювалося кріпацтво. Українські пани стали справжніми дворянами, володільцями своїх селян.

Наступним указом від 28 липня 1783 р. українські козацькі полки перетворювалися на регулярні й карабінерні полки російської армії. Таким чином припинила своє існування традиційна система військового та адміністративного самоврядування в Лівобережній Україні, тобто були остаточно ліквідовані залишки української державності. На українських землях запанували загальнодержавні порядки Російської імперії. Українська козацька старшина як окремий стан втратила свій соціальний статус і була прирівнена до російського дворянства. 22 грудня 1784 р. в зв'язку з представленням бунчукового товариша Степана Томари в полковники вийшов царський указ про припинення надання українських козацьких чинів, а С. Томарі надавався чин колезького радника¹⁸.

На виконання вищевказаного указу старшинські козацькі посади перейменовувалися у російські табельні чини, а саме: ті, хто залишався на військовій службі — осавули, хорунжі і писарі, — ставали ротмістрами, сотниками, поручиками; військові товариші — корнетами; значкові товариші і сотенна старшина — унтер-офіцерами. Звільнена від служби старшина також одержала російські дворянські чини: бунчукові товариші і полкові обозні — прем'єр-майори; осавули, хорунжі й писарі — секунд-майори; військові товариші і сотенна старшина — корнети. Колишнім полковникам при відставці надавався чин бригадира.

Частина козацької старшини перейшла на світську службу і була перейменована на табельні чини у статських справах: полкові писарі й осавули переводилися в колезькі асесори й титулярні радники; полкові хорунжі — в колезькі регістратори; сотники і військові товариші — в титулярні радники або губернські секретарі. Однак чітких правил щодо цього не існувало. Наприклад, одні військові товариші були перейменовані в титулярні радники, другі — в губернські секретарі¹⁹.

Розпочався масовий перехід козацької старшини з військової на цивільну службу. Так, у травні 1784 р. в Чернігівському полку

28 осіб — полковий осавул (1), хорунжі (4), писарі (2), бунчукові товариші (4) та військові товариші (17) подали «прошення» про переведення їх на цивільну службу «по нежеланію их остаться в воинской»²⁰. Більшість з них володіла значними маєтностями та великою кількістю підданих, що давало їм змогу повністю переключитися на ведення поміщицьких господарств. Зокрема, до таких відносилися: бунчукові товариші Федір Домонтович (159 душ підданих), Михайло Лисенко (50 душ), Андрій Лисянський (50 душ); військові товариші — брати Іван, Павло та Григорій Домонтовичі (124 душі, не розділені між ними), Василь Сахновський (123 душі), Василь Красовський (40 душ); полкові хорунжі — Володимир Бронизький (85 душ), Степан Рашевський (50 душ) та ін.²¹

Права, даровані царською жалуваною грамотою (1785 р.) російському дворянству, поширювалися й на українське шляхетство. Цією грамотою передбачалося утворення дворянського товариства в кожній губернії з правом обрання свого предводителя та вирішення питань про достовірність доказів претендента на дворянство. Спадкове дворянство поділялося на 6 розрядів. Водночас у маніфесті наголошувалося, що всі вони становлять один стан. З 1785 р. за дворянством, як відособленим станом соціальної еліти, закріпилася назва благородного.

Українська старшина широким фронтом розгорнула свою діяльність по збиранню доказів для відстоювання свого права на дворянство. Вихідці із середовища православної шляхти стали вишукувати у своїх скринях давні документи. Значна кількість шляхти кинулася за кордон, в Польщу, і накупила собі дворянських дипломів, з допомогою яких зарахувала себе до таких дворянських родин, яких в Польщі і не було.

Згідно з грамотою 1785 р., крім різних актів про належність свого роду до шляхти чи дворянства, козацька старшина могла представити патенти на посаду і свідчення 12 дворян про благородний стан батька чи діда. На такій підставі губернські депутатські збори визнавали, що всі претенденти козацької старшини, починаючи від значкових товаришів, мають право на дворянство, а тому й записували їх у дворянські книги.

Зростання кількості дворян яскраво відображено в описах Київського намісництва 70—80-х рр. XVIII ст.

Дворяни Київського намісництва²²

Повіти	1781 р.	1787 р.	Примітка
Київський	161	76	
Козелецький	110	125	1 граф
Остерський	48	81	
Переяславський	86	110	1 граф
Золотоніський	96	138	
Пирятинський	61	112	
Лубенський	76	100	
Миргородський	61	112	
Хорольський	69	50	
Городиський	41	58	
Голтвянський	52	124	1 князівська родина
Всього	871	1145	2 графи і 1 княз. родина

Отже, з 1781-го по 1787 р. кількість дворян в Київському намісництві зросла на 274 родини, а також з'явилися дві родини графів і одна — князівська.

Процес кількісного зростання дворянства в Лівобережній Україні невдовзі припинився. Указом від 20 січня 1797 р. Сенат зобов'язав губернські правління «составить общий дворянских родов гербовник в герольдии»²³. Дворянські збори втратили право вирішувати питання про дворянство. Воно передавалося в герольдію, яка брала під контроль усю попередню роботу перших. Через кілька років герольдія дійшла висновку, що полкову і сотенну старшину неправомірно зараховували в дворянство навіть у випадку, коли останні при відставці одержали табельні чини офіцерів, і визнавали право на дворянство лише за тими, хто мав російські чини, вказані в «Табелі про ранги», причому одержані під час служби, а не при відставці. Така позиція герольдії була діаметрально протилежною поглядам на дворянство, що ввійшли в практику губернських дворянських зборів у Лівобережній Україні.

Питання про дворянство тісно перепліталося з визнанням права на покріпачення селян. Тому українська старшина не могла змиритися з такою постановкою питання і всіляко відстоювала свої станові інтереси, доводячи рівнозначність посад козацької старшини і російських чинів. З'явився ряд публіцистичних творів (зокрема В. Г. Полетики, В. В. Чарниша, Р. І. Марко-

вича, Калиновського, А.І.Чепи)²⁴, які відстоювали історичне значення колишньої козацької старшини.

В результаті в губернські родословні книги Російської імперії, опубліковані у 1798—1816 рр., увійшли родини українських дворян: Кочубеї, Судієнки, Миклашевські, Селецькі, Милорадовичі (3-я частина), Міщенки, Кандиби (4-а частина), Горленки, Галагани (5-а частина), Родзянки, Марченки, Лагоди, Тарновські (6-а частина), Марковичі, Дуніни, Долинські (7-а частина), Томари, Савичі, Гудими-Левковичі, Галенковські, Мазарики, Троцькі (8-а частина), Дуніни-Борковські, Базилевські, Часники, Ісаєвичі, Шираї (9-а частина)²⁵.

Отже, на кінець XVIII ст. в Лівобережній Україні завершився процес нобілітації козацької старшини в дворянство. При цьому остаточно припинилося місцеве самоврядування, тобто була ліквідована державність українського народу. Україна перетворилася на рядову провінцію Російської імперії. Нобілітація української старшини супроводжувалася поглибленням та юридичним оформленням кріпосницьких відносин на цих землях.

У зв'язку з діяльністю Комісії для складання проекту Нового Уложення постали питання про шляхетські права духовенства.

До Комісії згідно з царським указом від 14 грудня 1766 р. запрошувалися депутати від дворянства (по одному від повіту), міських жителів, однодвірців, державних селян, козаків, різних служб служилих людей та інших, крім духовенства та закріпаченого селянства. Депутати від Синоду мали представляти в Комісії не загалом духовенство як стан, а лише як вищу церковну колегію чи державну установу²⁶. Проте Синод звернувся до єпархіальних архієреїв з наказом, щоб ті надіслали свої матеріали про потреби церкви і духовенства.

У вересні 1767 р. подібні накази надійшли митрополиту київському і галицькому Арсенію, єпископу чернігівському Кирилу, єпископу переяславському Гервасію та настоятелям Києво-Печерської лаври і Києво-Межигірського монастиря. Відповідно до Комісії були представлені матеріали (пункти), складені за активною участю широких кіл духовенства, про його правове, економічне та суспільне становище від Київської, Чернігівської і Переяславської єпархій та від Києво-Печерської лаври і Межигірського монастиря.

Духовенство не шкодувало епітетів і фарб для зображення свого важкого економічного і правового становища і прагнуло будь-що домогтися підтвердження старих і придбання нових

прав і привілеїв, таких, як у чиновного шляхетства. «Малоросійськіє духовнаго чина люди и ихъ жены и дѣти ихъ всегда считались в равенстве съ свѣтскими чиновными шляхетскаго чина людьми»²⁷, — зазначалося в пунктах від Київської єпархії. Крім того, наголошувалося, що духовенство несло службу на користь держави не лише в парафіях, а й в армії, при полках, що воно відправляло офіційні церемонії, виконувало різні обов'язки по лінії протопопських і намісницьких правлінь. Тому за своїм статусом і обов'язками духовенство категорично відмежовувалося від «худородных, не имеющих никакого званія, и посполитых» і відстоювало свої привілеї нарівні з іншими чиновниками, які користувалися правами шляхетства²⁸.

Разом з тим духовенство прагнуло обумовити свою незалежність від місцевої світської адміністрації, насамперед від полковників і сотників та іншої старшини, кожен із яких вбачав у власній особі першого пана на підпорядкованій йому території і не лише не визнавав над собою духовної влади, а й постійно втручався у її справи. Місцеві урядовці тримали в повній залежності міські й сільські парафії, припускалися грубого самоправства, сваволі, безпідставних претензій щодо парафіяльних священиків, котрі нерідко змушені були шукати захисту в єпархіальній адміністрації. Остання мало чим могла допомогти священикам, оскільки світська адміністрація не підпорядковувалась її владі, а апеляції до гетьмана залишалися безуспішними, тому що той завжди підтримував козацьку старшину.

З метою зміцнення і покращення свого економічного становища духовенство висувало вимогу про скасування указу 1728 р., яким йому заборонялося придбання земель. При цьому зазначалося, що грамотою імператриці Єлизавети Петрівни 1749 р. про відновлення гетьманства в Україні були підтверджені всі вольності, права і привілеї українському народу, тому й «оные 1728 года решительные пункты, запрещающіе священству земель, грунтов и других угодий покупать и на поминовеніе священству вкладом на церкви давать, не стали быть в своей силѣ»²⁹.

Не менш важливим для духовенства було припинення земельних суперечок монастирів між собою та із світськими володільцями. В той час судові позови за землю з боку монастирів набули величезних масштабів. Так, архімандрит Гамаліївського монастиря Давид лише щодо свого монастиря нараховував близько 100 таких позовів³⁰. В поданих до Комісії пунктах духовенство звертало увагу на численні скарги на Києво-Пе-

черську лавру київських монастирів, «которыхъ деревнями, землями, грунтами и угодіями Печерская лавра завладѣла и нынѣ насильно отнимаетъ»³¹. Тому духовенство просило покласти край конфліктам за землю шляхом межування монастирських земель, щоб «монастырскія земли, дабы впредь о тѣхъ монастырскихъ недвижимостяхъ ссоров и тяжбъ не происходило, обмежевать и, с оныхъ написавъ чертежи, онымъ монастырямъ за скрѣпами и печатами межешчиковъ поручить къ владѣнію вѣчно, и каковы церковнымъ имѣніямъ положены будутъ межи и грани, оныя нѣсколько лѣтъ осматривать и возобновлять»³².

Водночас порушувалося клопотання про повернення монастирям і церквам земель, зайнятих козаками. Як зазначалося в пунктах, такі козаки «скупили и поотнимали и другими образами завладѣли церковными землями и грунтами». Крім того, колишні монастирські піддані «земли и грунты попродавали, и в приданое поотдавали и другими сдѣлками позаводили, а позаводивши и сами безвѣстно повыходили»³³. Посилаючись на діюче законодавство, згідно з яким посполиті позбавлялися права відчужувати землю без згоди їх володільців, духовенство прохало повернути монастирям і церквам землі, зайняті козаками і колишніми монастирськими підданими, незалежно від термінів давності.

До економічних вимог духовенство включило також право вільного користування земельними угіддями, винокуріння і торгівлі вином (що було на той час прерогативою осіб шляхетного стану), безмитного ведення промислових галузей господарства (зокрема цегельних, поташних, гутних, вапняних, паперових та ін. заводів), звільнення від сплати мита з пасік, перевозів, з торгівлі вином, кіньми, скотом, коноплями тощо³⁴.

Вимоги духовенства на підтвердження йому шляхетних прав і привілеїв пов'язувалися з прагненням звільнитися від різноманітних повинностей, що покладалися в той час на монастирських підданих і священнослужителів. Найобтяжливішими з них були військові пості російської армії, яка розквартирувалася в подвір'ях не лише монастирських селян та міських підданих, а й священнослужителів. Не менш тяжким був «рубльовий оклад», уведений в 1765 р. П.О. Рум'янцевим. Крім того, монастирські піддані, як зазначалося в пунктах, на вимогу військового командування та світської адміністрації «ежечастно наряжаются и отправляются на границу для дѣланія маяковъ, засѣкъ, рогатокъ и другихъ пограничныхъ работъ, а притом для строенія находящимся по форпостамъ старшинамъ, казакамъ и солдатамъ избѣ и лоша-

дямъ конюшенъ, такожъ употребляються на разныя казенныя и войсковыя потреби, рубку в лѣсахъ дерева и къ вывозу оногo, да и ко всякимъ починкамъ дорогъ и мостовъ и гатей и прочихъ сѣздовъ съ горъ и выѣздовъ по дорогамъ»³⁵. Духовенство вимагало відміни таких податків і повинностей та повернення йому колишніх прав і привілеїв у веденні господарських справ.

Вимоги духовенства не завжди узгоджувалися з вимогами козацької старшини. Зокрема, духовенство прагнуло, щоб за ним зберігалися всі судові привілеї. Із середини XVIII ст. спостерігається систематичне втручання світських правителів у духовні суди, притягнення духовних осіб на світські суди, тобто ігнорувалися судові права духовенства, що визначалися Литовським статутом і звичаєвим правом. Духовенство прагнуло обмежити втручання світських правителів у свої суди не лише в справах церковних, а також забезпечити непідсудність духовенства світським судам.

В той час як духовенство прагнуло одержати підтвердження і розширення своїх прав на володіння вотчинами і ґрунтами, старшина наполягала на необхідності звільнення духовенства від «світських упражнень» по управлінню вотчинами, а також пропонувала заборонити йому «дѣлать земельныя пріобретѣнія»³⁶.

Відстоюючи свої права на шляхетство, духовенство просило надати відповідні права і церковнослужителям, дяконам, пономарям і ктиторам, які указом 1722 р. були віднесені до духовного стану. Однак в повсякденному житті світська влада часто виявляла зневагу до них, принижуючи їх перед панами, насамперед старшинами, і навіть перед рядовим козацтвом. Так, у 1734 р. глухівське духовенство (священики з протопопом і намісником) скаржилося київському архієпископу на місцеве світське управління, яке багатьох з них насильно забирає до міської ратуші і «в оной ратуше допрашивают и держат под караулом». Крім того, тим же управлінням всіх причетників, дяків, пономарів, попівських дітей, які проживали на батьківських ґрунтах, «положено в общій посполитый оклад и вельно высылать на линию, почему они должны были нанимать за себя других»³⁷.

В останній чверті XVIII ст. в ході нобілітації козацької старшини духовенство — як вище, так і рядове, — також відстоювало своє право на статус дворянства. Так, священик м. Смілого Дічковський подав прохання конотопському повітовому предводителю дворянства Шкляревському, в якому, наводячи ряд цитат з Біблії і «от гражданских законов», доводив, що священики —

справжні дворяни і вимагав «для чести и свободного владения именем и людьми и для безнуждного провозждения и продолжения жизни записать его с фамилией между шляхетством»³⁸.

У 1784 р. переяславський протопіп Корнілій Родзимовський представив у Комісію у справах дворянства Новгород-Сіверської губернії посвідчення польських урядовців, яким відстоював своє право на дворянство. Священик Н. Воланський це право доводив патентом на чин військового товариша. Їхні клопотання підтримував генерал-губернатор П. О. Рум'янець, визнаючи представлені документи «найдоказательнішими» і зазначаючи, що в Україні в духовний сан вступали із знатних шляхетних родин і чинів. А чернігівському намісницькому правлінню він пояснював, що «духовные чины почитаемы были в числе шляхетства и, следовательно, всем тем могли пользоваться, чем и все прочее шляхетство»³⁹. Зрештою, на пропозицію П. О. Рум'янцева дворянські зібрання мали запровадити окрему рубрику в родовідних книгах, куди вписували тих, хто був визнаний дворянином з духовенства.

Отже, наприкінці XVIII ст. українське православне духовенство Лівобережної України було зрівняно в правах з дворянами, втрапивши при цьому значну частину давніх прав і привілеїв. Духовенство в цілому вже не посідало того привілейованого становища, яке йому належало на час підпорядкування московському патріарху. Майже за сто років українське духовенство втратило свої права в самоврядуванні та політичному житті краю, економічну могутність, незалежність духовних судів та інші привілеї і було повністю підпорядковане загальноімперській московській ієрархії.

2. ОСВІТА, ПОБУТ І ЗВИЧАЇ СТАРШИНИ ТА ДУХОВЕНСТВА

На розвиток освіти і науки в Україні з давніх часів мало вплив православне духовенство. Освітній та культурний рівень українського духовенства був значно вищий порівняно з російським, що розуміли московські урядовці та церковники. Ще у XIV—XV ст. чимала кількість представників українського духовенства була запрошена до Москви та інших міст Росії, де істотно впливала на розвиток духовного життя, літератури, освіти, різних галузей науки. До таких відносяться Арсеній Сатановський, Єпифаній Славинецький, Дамаскін Галицький, Семен Полоцький та ін.

В другій половині XVII ст. українське духовенство більш широким потоком понесло свої сили і знання в Росію, де мало

великий вплив на московську науку, літературу, друкарську справу, архітектуру, мистецтво, побут тощо. У 1649 р. за ініціативою царського коханця Федора Ртищева із Києва до Москви запросили «иноков, изящных в учении грамматики славенской и греческой, даже до риторики и философии»⁴⁰. (близько 30 чол.), які й започаткували першу в Росії організовану школу. Українські духовні діячі виступили фундаторами Слов'яно-греко-латинської академії в Москві на зразок Києво-Могилянської і протягом всього XVIII ст. постачали до неї викладачів.

Духовенство з України переносило в Росію свою педагогічну систему і мало великий вплив на школи, займало посади законовчителів світських шкіл, екзаменаторів при архієрейських домах (*persona grata* при школі, запроваджене в 1739 р.), започаткувало семінарії, в яких вчителювало, працювало перекладачами, товмачами, упорядниками церковних і навчальних книг, іконописцями, граверами тощо.

По всій Росії майже всі вищі духовні посади — архієпископів, єпископів та ігуменів — займало українське духовенство. Зокрема, Стефан Яворський (1658—1722), за походженням із шляхетської сім'ї м. Яворова (тепер Львівська обл.), після навчання в духовних закладах Києва, Львова, Любліна, Познані і Вільно був висвячений (1700 р.) на митрополита рязанського й муромського, а згодом призначений (1702 р.) екзархом і блюстителем всеросійського патріаршого престолу і водночас займав посаду президента Слов'яно-греко-латинської академії в Москві. Дмитрій Ростовський, — в миру Данило Туптало (1651—1709), — походив із козацької сім'ї містечка Макарова (тепер Київська обл.), був ігуменом ряду монастирів, з 1702 р. — митрополит ростовський. Він заснував у Ростові загальнодоступну школу, автор 4-томної збірки житій святих «Четы-Мінеї». Феофан Прокопович (1681—1736) походив із сім'ї дрібного торговця м. Києва. Після навчання в Києві, Римі і Польщі працював ректором Київської академії (1711 р.), а з 1716 р. очолив російську православну церкву, мав величезний вплив на московську науку і літературу, був активним прибічником реформ Петра I.

Значна кількість українських ченців переходила до російських монастирів. Так, у 1688 р. в Савво-Сторожевському монастирі із 165 ченців було 26 українців, причому всі вони служили за старшу братію, з українців був і архімандрит цього монастиря Сильвестр Черницький⁴¹.

На українське духовенство покладалася й місіонерська служба в Російській державі. Значна кількість українських місіонерів у XVIII ст. впроваджувала православну віру в Сибіру, служила при дворах та посольствах в Голландії, Лондоні, Стамбулі, Варшаві, Пекіні, Відні, Берліні, Дрездені, Лейпцігу, Парижі, Стокгольмі⁴², тощо.

В Україні православне духовенство дбало про діяльність початкових шкіл при церквах і монастирях, де навчалися вихідці з різних соціальних верств населення. При монастирях утворювалися братства і братські школи, розвивалося книгодрукування, комплектувалися книгозбірні з різних галузей знань.

У першій половині XVII ст. при Києво-Братському монастирі на базі братської школи була заснована Києво-Могилянська колегія (1632 р.), яка згодом переросла в академію (1701 р.). Посади ректора академії і настоятеля Києво-Братського монастиря займала одна духовна особа, обрана з академічних професорів.

Засновники й керівники Київської академії постійно дбали про забезпечення її кваліфікованими викладачами з духовенства, серед яких було чимало видатних вчених, письменників, полемістів. Переважна їх частина, здобувши освіту в Київській академії, удосконалювала її в зарубіжних вищих навчальних закладах, а потім в процесі викладацької роботи використовувала досягнення тогочасної європейської науки. З кінця XVII — протягом XVIII ст. курс навчання в університетах Німеччини, Англії, Італії, Франції пройшли викладачі І. Гізель, І. Кроковський, Ф. Прокопович, В. Лашевський, К. Крижанівський, С. Тодорський, С. Миславський, І. Фальковський та ін.⁴³

Інокентій Гізель — професор філософії, ректор Київської академії (1645—1650 рр.), архімандрит Києво-Печерської лаври, управитель лаврської друкарні, відомий український освітній і культурний діяч, історик. Навчався в Київській колегії, Замойській академії та в університетах Англії. Л. Баранович називав його Арістотелем. Свої гуманістичні погляди він висловив в богословсько-етичному трактаті «Мир с богом и человеком» (1699 р.).

Відомий український церковний, політичний, освітній діяч і письменник, ректор Києво-Могилянської колегії (1650—1657 рр.) Л. Баранович здобував освіту в Київській братській школі та в колегіумах Вільно і Кадуша. Під його керівництвом в Києво-Могилянській колегії навчалися: Іоаникій Галятовський — відомий український письменник, громадсько-політичний і церковний діяч ректор цієї ж колегії (1657—1665 рр.), і Антоній

Радивилівський — також відомий український письменник, культурно-освітній і церковний діяч (архімандрит у Чернігові, проповідник Києво-Печерської лаври (з 1656 р.), намісник Лаври (з 1671 р.), ігумен Миколаївського монастиря в Києві (1683—1688 рр.), визначний теоретик і практик тогочасного українського красномовства) та ін.

Вихованцем Київської колегії був і Варлаам Ясинський, який завершував свою освіту у Польщі та Чехії, де одержав диплом доктора філософії. З 1665 р. його обрано ректором Київської колегії, а з 1690 р. — київським митрополитом.

Іоасаф Кроковський після закінчення Київської колегії продовжував навчання в Римській академії. Після повернення до Києва він (з 1683 р.) — професор риторики, піітики, філософії, а потім ректор Києво-Могилянської колегії (1693—1697 рр.)⁴⁴.

Серед викладачів Київської академії своїми здібностями виділявся І. Я. Фальковський (1762—1823) — виходець із сім'ї священика с. Білоцерківцеь Пирятинського повіту. Залишивши навчання в Київській академії, він виїхав до угорського міста Токай, куди направили його батька як священика для росіян, які займалися виготовленням і постачанням вина з місцевого винограду для царського двору. В Угорщині І. Фальковський закінчив Пештську королівську гімназію, вчився у Будимському університеті. Після повернення до Києва в 1783 р. він прослухав курс богослов'я в академії. Педагогічну діяльність в Київській академії розпочав з граматичного класу, а повною мірою проявив свої здібності, викладаючи математичні дисципліни — арифметику, геометрію, алгебру, вищу і змішану математику. У вищих класах академії не менш успішно викладав німецьку мову, географію, філософію, богослов'я. І. Я. Фальковському належить значний науковий доробок в галузі математики, географії, астрономії, історії та архітектури. Він був автором таких праць, як «Сокращение смешанной математики», «Новое краткое руководство к арифметике», «Новый способ деления смешанных дробей», «Летопись о иерархии Российской», «Описание Златоверхого Михайловского монастыря», «Описание церквей Чигиринского уезда» та ін.⁴⁵

У XVIII ст. за безпосередньою участю вихованців Київської академії були засновані Чернігівська (1700 р.), Харківська (1726 р.) і Переяславська (1738 р.) колегії, де навчалася значна кількість служителів культури православних церков і монастирів України.

Духовенство постійно дбало про освітній та культурний рівень церковнослужителів. Так, Київський собор 1 березня 1691 р. (4-а і 5-а заповіді) зобов'язав духовне юнацтво навчатися в братських школах. Контроль за виконанням цього рішення покладався на протопопів. Крім того, собор вимагав, щоб кожен протопоп Київської єпархії мав книгу І. Гізеля «Мир с богом человеку» і мусив потурбуватися, щоб усі священники його протопопії також придбали її або рукописні витяги з неї⁴⁶.

У другій половині XVIII ст. діти місцевого духовенства зобов'язувалися закінчувати повний курс навчання в Київській академії під загрозою втрати їхніми батьками-священниками парафії або переведення в «компут мужицкий». У 1760 р. митрополит Арсеній Могилянський видав розпорядження, щоб священники шукали собі зятів (для призначення їх вікаріями) з вчених, а саме: у парафії, де 80—200 і більше дворів — з богословів, 60—80 — з філософів, менше 60 дворів — з філософів чи риториків і лише на крайній випадок із невчених⁴⁷.

Митрополит Арсеній надавав грамоти на парафії канцеляристам та канцелярським служителям. Це робилось тому, що вони були випускниками Київської академії. Так, митрополит Арсеній відлучив від батьківської єпархії в с. Володковій попівських синів Георгія та Іосифа Логоньківських, а парафію віддав канцеляристу, одруженому на дочці попа⁴⁸.

Все це сприяло значному припливу вихідців з духовенства до Київської академії. У 60-х рр. XVIII ст. склад її слухачів був такий⁴⁹:

Роки	1760	1761	1763	1765—1766	1766—1767	1768—1769
духовенство	353	420	514	516	523	501
різничинці	642	575	657	634	511	573

Більшість тих, хто завершував богословський курс Київської академії, переходила у священство і лише незначна кількість погоджувалася приймати чернецтво. Одержавши парафію, вони не тільки справляли церковну службу, а й піклувалися про школи, тобто про початкову освіту, про розвиток церковного співу та проповідництва.

В духовній ієрархії XVIII ст. в Лівобережній Україні переважувало вчене духовенство. Шлях до архієрейства визначався не стільки благочестям чи фанатичним богослужінням, скільки відповідною духовною освітою і талантом проповідництва.

Звичайно, життя вносило свої корективи. Значна кількість студентів з духовенства, не бажаючи закінчувати повний академічний курс та приймати священство, заздалегідь виходила із класів не лише богослов'я, а й філософії, риторики й пітики і переходила до медико-хірургічних закладів.

Чимало вихідців з духовенства після навчання в Київській академії та медичних закладах ставали викладачами медичних шкіл, відомими лікарями. Одним з них був Н. М. Амбодик (1743—1812), який походив із сім'ї священника Максима Максимовича (с. Веприк на Полтавщині), засновник вітчизняного акушерства, педіатр, ботанік й фізіотерапевт.^{*} Освіту здобув у Київській академії (1768 р.), Петербурзькій госпітальній школі (1770 р.), на медичному факультеті Страсбурзького університету, де захистив докторську дисертацію (1775 р.). Н. М. Амбодик дістав звання професора акушерства (1782 р.). Його праці «Анатомо-фізіологический словарь», «Искусство повивания, или Наука о бабичем деле» та ін. здобули широке визнання.

Про рівень освіти козацької старшини 60-х рр. XVII ст. свідчать їхні підписи під Батуринськими статтями (1663—1665 рр.) гетьмана І. Брюховецького. Всього під названими статтями підписалося 110 чол., з них власноручно — 25, в т. ч. гетьман І. Брюховецький, військові писарі Степан Гречаний і Григорій Гамалія, дозорця скарбу військового Роман Ракушка, бунчужний Іван Михайлов (син попов), полковники київський Василь Дворецький, ніжинський Петро Рачинський, ряд сотників, канцеляристів, писарів, козаків. За 85 інших старшин «по их веленью» чи «по их прошенью» руку приложили писарі та канцеляристи. Серед них були: генеральний обозний Іван Цесарський, генеральний суддя Петро Забіла, полковники ніжинський Матвій Гвинтівка, прилуцький Данило Пісоцький, сосницький Яків Скидан, лубенський Гнат Вербицький, зінківський Василь Шиман, стародубські Іван Плотник і Петро Рославченко, полтавський Дем'ян Кгуджела, а також осавули, хорунжі, отамани, полкові судді, сотники. При цьому обов'язково зазначалося: «он грамоте не умеет» або «неумеющих грамоте»⁵⁰.

В той час коли відбувалося перетворення козацької старшини в соціальну еліту та відмежування її від рядового козацтва, значення освітнього цензу набувало істотної ваги. Здобуття козацькою старшиною вищої освіти, яка дала б їй підставу

^{*} Співзвучні ім'я та по-батькові батька він об'єднав латинським амбо діс (скажи двічі) і таким чином з'явилося прізвище Амбодик (Ambodic).

відносити себе до освіченого товариства, ставало необхідністю і одним з вагомих чинників її зверхності над народними масами.

Початкову освіту діти старшини одержували в домашніх умовах. Для цього наймали дяків та інспекторів (із студентів Києво-Могилянської колеґії, згодом академії). «Договорили инспектора для детей на год за 8 рубл. 3 пары сапог и 2 пары чулок»⁵¹, — занотував у 1740 р. підскарбій Я. Маркович. Нерідко один дяк чи інспектор одночасно навчав кількох дітей у різних родинах.

На початку XVIII ст. в країні посилювався інтерес до європейської наукової й суспільно-політичної думки, що й зумовило потяг до вивчення іноземних мов. У той час в гетьмана Д. Апостола з'явився секретар француз де Люк (de Lucas). У нього почав вивчати французьку мову підскарбій Я. Маркович, якому в той час було вже за 30 років. Він же домовився з де Люком, щоб той навчав французької мови і його брата Івана (за 60 крб. на рік)⁵².

Згодом заможна старшина наймала вчителів-іноземців для навчання дітей вдома. Той же Я. Маркович домовився (1745 р.) з інформатором Г. Колбе, щоб той навчав його дітей французької мови, географії та арифметики (по 2 крб. на місяць за кожного). Через пару років Я. Маркович називає іншого інформатора — Muriello Androcello. Далі через рік він звернувся до молодих Скоропадських (які навчалися в той час за кордоном) та до їхнього гувернера Юнгамса з проханням підшукати його дітям інформатора, який би був «постоянен, трезв, тих, знал бы по-французски и немецки, географию, хронику и другие сценци, потребные дѣтям, также и рисовать; в год ему до 100 рубл.»⁵³

Після домашнього навчання значна кількість старшинських дітей поступала до Київської академії і одержувала відповідну освіту в класах фари, інфіми, граматики, синтаксису, поезії, риторики, філософії, богослов'я. Навчання в Київській академії старшинських дітей, як правило, відбувалося під наглядом приставлених до них інспекторів. Так, відомо, що інспектор сина стародубського полкового писаря Григорія Скорупи мусив стежити, щоб юний панич не вживав грубих і «литовських» слів, а дотримувався розмовної мови тодішньої великосвітської еліти, щоб вестійно відвідував класи, церкву, охайно одягався. Скорупа-батько вимагав від інспектора ввічливого поводження зі своїми дітьми, в противному разі йому записувалася сувора догана. В ході такого виховання старшинські діти набували свідомості своєї зверхності над іншим людом⁵⁴.

Студенти — вихідці з багатих родин займали привілейоване становище в академії. Одні з них жили у власних, спеціально для того куплених будинках, інші чималим коштом наймали помешкання⁵⁵. Так, Іван Берло (сотник вороньківський, полковий суддя переяславський, знатний військовий товариш), сини якого вчилися в Київській академії, писав: «Не без кошту и тоє было через колко роков нам із жоною Мазапетовною господи наймовати, за науки школ кievских сынам Василю и Арсенію инспекторам платили готовизною и кому того часу належало»⁵⁶. Відправляючи онуків до Києва для навчання, Я. Маркович записав (1742 р.): «При них Лозовій и Павлик. Коней пошло 7, денег дано для содержания их в Кіеве 40 рубл., на дорогу 2 рубл. Книги у них: *Telemaque, Colloquia, grammaire*, книжка немецкая, синонима и пр.»⁵⁷ Життя таких студентів на квартирах було досить привільним, вони ходили по ночах один до одного в гості, пригощалися «оладками», а іноді пиячили й бешкетували⁵⁸.

У XVII—XVIII ст. в Київській академії навчалися вихідці з родин української знаті: Афендиків, Безбородьків, Берлів, Борознян, Борсуків, Велецьких, Галаганів, Горленків, Гнідичів, Дворецьких, Забіл, Жученків, Кулябків, Лизогубів, Мазариків, Марковичів, Миклашевських, Проскур, Танських, Скоропадських, Ханенків та ін.

Здобуваючи освіту в Києві, або Чернігові, чи Переяславі, діти старшини були не лише підготовлені до господарської, державної чи військової діяльності, а й мали елементарні знання з філософії, теології, філології, історії народів та їхніх культур, а також прагнули наслідувати зовнішній блиск аристократичної верхівки панівного класу Росії та Польщі. Знання мов і частково юриспруденції забезпечували їм посади в канцеляріях генерального, полкового та сотенного управління, а згодом і вищі старшинські чини.

Так, після навчання в Київській академії син бориспільського сотника Афендик Д. С. став баришівським сотником (1745—1768 рр.), син вороньківського сотника Берла В. І. зайняв посаду свого батька (1715—1721), сини гадяцького сотника Велецькі Іван і Володимир служили військовими канцеляристами в Генеральній військовій канцелярії, а з 1741 р. «за служби деда и отца» одержали чини бунчукових товаришів⁵⁹.

Більш високі чини перепали вихідцям з елітарного прошарку — полковників, генеральної старшини. Так, син генерального писаря О. А. Безбородько відразу одержав чин бунчукового товариша, а згодом був колезьким асесором, київським

полковником з чином полковника армії, секретарем імператриці Катерини II, бригадиром⁶⁰.

Нашадки лубенського полковника Івана Петровича Кулябки, який доклав багато зусиль для навчання козацьких дітей грамоти та військової справи⁶¹, також навчалися в Київській академії. Один з його синів — Іван Іванович — продовжував навчання у Віттенбурзі (1750), а потім одержав чин бунчукового товариша (1759), лубенського земського судді (1764) та колезького асесора (1782); Григорій Іванович також після закінчення академії вчився у Віттенбурзі (1750), а потім служив у російській армії як поручик, капітан, ротмістр, секунд-майор; Павло Іванович відразу ж після того як прослухав курс у Київській академії (1750), був призначений снятинським сотником, потім — лубенським обозним, при відставці — полковник армії; Яків Іванович — після навчання у Київській академії служив у Пермському карабінерному полку⁶².

Подібним чином поступала й інша полкова старшина. Так, після закінчення Київської академії син прилуцького полковника Григорій Галаган зайняв посаду свого батька (1739—1763), син стародубського полковника П. С. Галецький став полковим сотником (1734—1738), син миргородського наказного осавула Галаган Я. С. одержав чин значкового товариша і т. д.⁶³

Стрімкішою була кар'єра П. С. Завадовського — сина бунчукового товариша. Після навчання в єзуїтській школі в Орші та Київській академії він відбував службу в Генеральній військовій канцелярії (1765—1767), працював секретарем Малоросійської колегії (1767), правителем секретної канцелярії П. О. Рум'янцева, потім служив у російській армії прем'єр-майором, кабінетним секретарем імператриці Катерини II (був її фаворитом), а згодом він — полковник, генерал-майор, таємний радник, сенатор, з 1793 р. — граф Римської імперії, з 1797 р. — граф Російської імперії⁶⁴.

Із середини XVIII ст. частина козацької старшини вже не задовольнялася Київською академією і прагнула відправити своїх синів до європейських університетів. Слід зазначити, що навчання і виховання українців за кордоном не було рідкістю і в першій половині XVIII ст. Однак воно обмежувалося здебільшого польськими закладами Львова, Кракова, Вроцлава. Так, Гамалія Григорій Іванович — син генерального осавула — вчився у Польщі, з 1742 р. був вже бунчуковим товаришом, з 1758 р. — кандидатом в генераліччі хорунжі (передчасно помер)⁶⁵.

В другій половині XVIII ст. українська старшина торувала шляхи своїм синам до німецьких та італійських університетів. Одним з перших в німецьких університетах навчалися сини М. В. Скоропадського, зятя Д. Апостола⁶⁶.

В Кільському університеті здобував освіту старший син генерального хорунжого М. Ханенка Василь. Листуючись з ним, М. Ханенко давав свої настанови щодо навчання: насамперед він наголошував на необхідності досконалого знання мов — латинської, французької і німецької, «а если допустит время, хотя и других каких», щоб міг вільно не лише розмовляти й писати, «но и переводить и толковать был еси достаточен». Крім мов, батько звертав увагу сина на глибоке вивчення церковної і світської історії, поезики, риторики, логіки, фізики, метафізики, арифметики, логістики, астрології, геометрії, тригонометрії, геодезії, архітектури, географії, етики, економіки, політики, юриспруденції, механіки, а також живопису, музики. «либо какого другого майстерства, что честному и ученому человеку к знанию и искусству благопристойно»⁶⁷.

В іншому листі М. Ханенко прохав сина, щоб той в Кїлі знайшов доброго вчителя, який би приїхав до Глухова «и завел гимназию... собравши учеников, хоча с 10, может хорошую иметь пенсию; ибо от всякой персоны может получать по 3 рубл. в месяц, что через год учинит ему доходу 300 рубл., а сверх того и квартера дается»⁶⁸.

Освіту за кордоном здобували й інші вихідці із старшинських родин. Так, у 1744 р. разом з О. Розумовським (фаворитом Єлизавети Петрівни) виїхав до Берліна «для обучения наукам» і Яким Якович Борсук — син київського осавула, родом козельчанин (тобто недалекий сусід Розумовських). Там він потоваришував з майбутнім гетьманом Кирилом Розумовським, який таакож знаходився в Берліні для навчання. Повернувшись з-за кордону, Я. Борсук був призначений перекладачем Колегії іноземних справ, а згодом — флігель-ад'ютантом з рангом капітана. У 1757 р. переведений в чин армійського полковника з призначенням стародубським полковником (1757—1759 рр.)⁶⁹.

В Кенігсбергу, Калле і Лейпцігу навчалися Гудовичі Олексій та Іван Васильовичі — сини стародубського бунчукового товариша. Перший з них після повернення з-за кордону був призначений флігель-ад'ютантом царя Петра III (1757), а з 1761 р. знаходився на службі в російській армії (генерал-ад'ютант, поручик, генерал-майор, генерал-аншеф). Другий (Іван) був генерал-фель-

дмаршалом (1807) в російській армії. З 1797 р. Іван Гудович — граф Російської імперії, київський генерал-губернатор⁷⁰.

Після Московського університету удосконалював свою освіту у Кенігсберзькій академії І.Г. Долинський — син ніжинського полкового осавула. Подальше його життя було пов'язане із світською та науковою діяльністю: служив на різних посадах в Комерц-Колегії (1784—1799), член Російської академії (з 1794). І.Г. Долинський переклав з німецької мови кілька книг — 3 розділи книги А. Бишинга «Сокращеніе географіи» (М., 1764, про географію взагалі, про Європу і про Російську імперію), а також працю Г.Ф. Міллера «О народах, издревле в России обитавших» (СПб., 1773; 2-е вид. 1788)⁷¹.

У Сілезії і Празі вчився В.О. Дмитрашко-Райча — онук ніжинського полковника (по материнській лінії) С. Забіли. Повернувшись з-за кордону, він одержав чин бунчукового товариша (1731—1737), б, в членом «Комиссии для перевода и свода книг правовых» (1735—1741), а потім — березанським сотником (1742—1746)⁷².

Г Англії здобував освіту А.П. Кочубей — син бунчукового товариша, полтавського підкоморія. З 1775 р. він перебував на службі в російській армії (камер-паж, прапорщик, камергер)⁷³.

З появою Петербурзького академічного (1725) та Московського (1755) університетів, медичних шкіл при Московському (1707), Петербурзькому (1716) та Адміралтейському (1719) госпіталях, що були своєрідними навчальними закладами, де лікарі водночас працювали викладачами, а також Сухопутного шляхетського калітського корпусу (1731) та Морського шляхетського кадетського корпусу (1752) частина студентів Київської академії, в т. ч. і вихідці з козацької старшини, вважала за краще здобувати освіту там, що відкривало більш можливості для світської та військової служби. У 50—60-х рр. XVIII ст. Медична колегія неодноразово надсилала укази до Київської академії та навчальні заклади Чернігова, Новгорода-Сіверського і Харкова щодо направлення студентів в медичні школи. З 1754-го по 1763 р. лише з Київської академії виїхали в Москву і Петербург понад 300 чол.⁷⁴ Серед них було чимало вихідців з козацької старшини та духовенства, які згодом зробили чималий внесок у практичну і наукову медицину.

Серед них Д.С. Самойлович (1742—1805) — вихованець Київської академії і Петербурзької госпітальної школи. Захистивши докторську дисертацію, він працював військовим лікарем у діючій армії, головним л.карем Катеринославського намісництва, був членом 20 закордонних академії⁷⁵.

У Сухопутному шляхетському кадетському корпусі навчалися: І. П. Дараган — син переяславського судді, Кулябки Петро та Іван Яковичі — сини російського військовослужбовця, онуки лубенського полковника, які потім служили в російській армії. Після навчання в Київській академії у 1779 р. вступив до Морського кадетського корпусу Платон Якович Гамалія — син бунчукового товариша. З 1781 р. він перебував на службі в російському морфлоті — капрал, підпрапорщик, мічман, лейтенант, поручик, капітан, інспектор класів Морського флоту. З 1808 р. — дійсний член Російської академії⁷⁶.

У Московському університеті навчався син бунчукового товариша Андрій Данилович Кандиба, який потім одержав чин військового товариша (1772), займав посади полкового хорунжого (1781), засідателя конотопського повітового суду (1782—1783), колезького асесора (1786—1797), конотопського повітового предводителя дворянства⁷⁷.

В результаті серед студентів Київської академії кількість дітей козацької старшини з кожним роком зменшувалася. Так, серед студентів, які 19 вересня 1763 р. присягали на вірність імператриці Катерині II (всього 166 чол.) було лише 20 вихідців з козацької старшини, переважно діти бунчукових, військових і значкових товаришів, сотників і отамана. Серед них вже не було дітей генеральної старшини та полковників. Найбільшу кількість становили діти духовенства — 85 чол.⁷⁸

Козацька старшина і гетьман К. Розумовський виявляли своє невдоволення Київською академією. У 1763 р. у своєму проханні до Катерини II про відновлення прав українського козацтва та про спадковість гетьманства за нащадками К. Розумовського вони торкалися питання про необхідність перетворити Київську академію в університет з 4-х факультетів та заснування університету з 3-х факультетів у Батурині⁷⁹. Кураторами обох університетів пропонувався гетьман, а богословського факультету при Київському університеті — київський митрополит.

Представники українського шляхетства, порушуючи клопотання перед Комісією по складанню Нового Уложення (1766 р.) про необхідність підвищення освітнього цензу своїх нащадків, висловлювали невдоволення місцевими духовними школами і наполягали на створенні університетів чи кадетських корпусів. Зокрема, стародубське шляхетство вказувало, що латинські школи в Києві, Чернігові і Переяславі «к большому просвещению разума человеческого и к получению других нужных для службы

государственной и к пользе всеобщей наук суть недостаточны» і відстоювали думку про відкриття університету в Україні. Про заснування університету клопоталося шляхетство глухівське — у Глухові, переяславське — у Переяславі, київське — у Києві⁸⁰.

Велику роль у вихованні, навчанні, розвитку наукового й культурного рівня козацької старшини відігравали книги. Цілий ряд представників високоосвіченої заможної старшини збирали домашні бібліотеки, куди входили не лише підручники, навчальні посібники та церковні книги, а й вітчизняні та зарубіжні видання з різних галузей науки і суспільного життя, рукописні твори і документи.

Чимало уваги, коштів і часу для комплектування домашньої бібліотеки приділяв підскарбій Я. Маркович. З його записів дізнаємося: «Пересматривал в библиотеках свои книги (1725 р.), которых оказалось: в скрине 66, а в библиотеке 146, в той же библиотеке с другой стороны 44, а вынятых в поход 31», «Книги, в Ромне оставленные (1725 р.) пересматривал и оказалось: богословских 21, философских 12, исторических 10, медицинских 5 и прочих 8... Пересматривал книг своих (1729 г.), коих оказалось всех 340»⁸¹. В його бібліотеці були, зокрема, Синопис, Speculum Saxorum, Конституції коронні, Литовський статут, Твардовський, «Політика» Арістотеля, про Турецьку державу, Історія короля шведського (в 4-х т.), трактати і листи Феофана Прокоповича, Буддея, книга про «небо-земні глобуси», атласи тощо⁸². В липні 1752 р. він занотував: «Купил в академической лавке 9 книг французских: 1) о христианстве, Эфиопии и Армении, 2) о последней революции персидской и 3) о древней Греции»⁸³.

Крім того, Я. Маркович постійно одержував періодичні видання, в т. ч. іноземні. Зокрема, 1731 р. він зазначав, що гетьман надіслав йому французькі газети й книгу С. Яворського «Камнь Вѣри». «Писал до почтмейстера Пестеля в Москву, — зазначав Я. Маркович 1743 р., — о недоставленных номерах газет и просил на будущий год оныя отправлять к нам». Того ж року «писал до Мейера в Москву, чтоб он о газетах амстердамских и на будущий год сконтактовал с почт-директором»⁸⁴. На той час це була велика бібліотека. Для порівняння: бібліотека С. Яворського і М. Ломоносова складалися кожна з 600 назв⁸⁵.

Домашні книгозбірні були у лубенського полковника І. П. Кулябки, генерального хорунжого М. Ханенка, з якими Я. Маркович нерідко здійснював книгообмін⁸⁶. Виходець з козацької старшини, вчитель Київської академії І. Скоропадський

зібрав 1147 книг з теології, історії церкви, філософії, права, філології, військової справи, педагогіки, географії тощо латинською, німецькою, польською, французькою, російською мовами, а також карти, таблиці, картини, які після його смерті (1783) передані до академічної бібліотеки⁸⁷.

Кілька тисяч книг налічувалося у колекції відомого українського політичного діяча і письменника, виходця з козацької старшини Г. Полетики. У 60-х рр. він працював на посаді інспектора навчальної частини Морського кадетського корпусу. Про свою бібліотеку він писав, що вона була однією з кращих в Російській державі, а щодо зібрання російських рукописних і рідкісних друкованих книг могла змагатися з державними бібліотеками⁸⁸.

Та чи не найбільшу приватну книгозбірню мав останній гетьман України К. Розумовський. Поряд з бібліотеками Бутурліна, Головкина і Демидова вона була відома по всій Європі⁸⁹.

Побут і звичаї козацької старшини значною мірою базувалися на козацьких і народних традиціях. Навіть гетьманська садиба того часу не виділялася серед інших старшинських чи заможних козацьких. Б. Хмельницький жив у Чигирині в звичайному дворі без великої розкоші. Для чужоземних послів була обладнана окрема садиба і заведений чітко обумовлений церемоніал.

В другій половині XVII ст. спостерігається тенденція до елітарної зверхності особи і резиденції самого гетьмана. І. Брюховецький, «пожалуваний» царем рангом боярина і одружений на дочці російського боярина Д. О. Долгорукого Дар'ї, прагнув до комфорту в побуті і запровадив відповідний церемоніал в резиденції. І. Самойлович, як зазначається в літописі Самовидця, «барзо гордий стал не тилко на казаков, але и на стан духовний». Прийшовши до нього, козацька старшина мусіла стояти, «также и духовенство священниці, хочай би який значний, мусіл стояти непокритою головою». Сам гетьман робив виїзди із резиденції з великою помпою, «без карети и за місто не поехал, ані сам, ані синове его, и у войску усе в кареті — так великую пиху міли, которая в жадном сенатору не живет»⁹⁰.

Елітарний церемоніал при гетьманському дворі удосконалював Д. Многогрішний. Саме за його правління при дворі з'явилися особливі чиновники — «дворяни», які становили свиту гетьмана, виконували його особисті доручення і вказівки. Переважну більшість цих «дворян» становили вихідці з Правобережжя, які виділялися зовнішнім лиском, знали звичаї польських магнатів, вміли розмовляти польською мовою⁹¹.

І. Мазепа, ставши гетьманом, мав садибу з кам'яним будинком на Гончарівці під Батурином. Світлиці його будинку були обладнані на зразок західноєвропейських. Француз Балюз, який гостював у гетьмана в 1704 р., високо оцінив його багату бібліотеку та колекцію зброї⁹².

Більше відомо про гетьманську резиденцію Д. Апостола в Глухові⁹³. Вся садиба була обведена невеликими насипними валами й дерев'яною огорожею. В центрі знаходився дерев'яний одноповерховий палац, у якому налічувалося 23 приміщення: світлиці — 3, світелки — 3, кімнати — 3, сіни — 2, сінци — 6, сінечки — 2, кам'яниця — 1, склеп кам'яний — 1, комірка — 1, лазня — 1. Будівля мала 40 вікон з шибамі, оправленими в олово, з оконницями, 12 дверей на крюках, на завісах з металевими завертками. Від головних воріт з вартівнею для сторожі вів ганок з точеними балясами (стовбцями). Широкі сіни з комином і цегляною грубою поділяли будинок на дві половини: праворуч знаходилася світлиця з кімнатою, де «отправляють всякі дѣла» Генеральної військової канцелярії. У світлиці (на 4 вікон) стояли: 1 стіл липовий довгий, 1 стіл круглий, 3 лави і 1 ослін. Кімната мебльована 3-ма невеликими круглими столами, один з яких покритий килимом, і 4-ма стільцями, оббитими червоною шкірою, обігрівалася піччю, облицьованою полив'яними квітчастими кахлями. Ліворуч сіней — ідальня (на 6 вікон), стіни якої були драпировані блакитним сукном. Світлицю-ідальню обігрівала піч, облицьована полив'яними квітчастими кахлями, і прикрашали дві картини релігійного змісту і 3 ікони в кутках. До інтер'єру світлиці входили: довгий липовий стіл, 2 липові лави і великий постав (комод) з 3-ма ящиками.

Далі йшли житлові приміщення — більші й менші, обладнані коминами, грубами, столами дубовими й липовими на ніжках, складними стільцями, оббитими червоною й чорною шкірою або атласом, ліжками столярної роботи з липи, іконами і т. п.

До гетьманської садиби входили й інші будиночки та хати для челяді. Чималу територію займали господарські споруди — кухня, пекарня, стайні, гуральня, кузня, погребі, льохи, ледівниці, пивниці, курники, криниця тощо. За садибою протікала річка (зі ставом), де ловили рибу, стояв млин, а далі — пасіки й лани.

Надзвичайно розкішним був побут останнього гетьмана України К. Розумовського. Більшу частину свого правління він проводив у Петербурзі і Москві, де й забезпечив собі великосвітські умови для п. оживання. У Петербурзі він мав два розкішних будинки. Для утримання одного з них, «большого дома», існував штат

прислуги майже з 200 чол. і щороку витрачалося близько 53 тис. крб., а другого, «Аничковского дома» — штат прислуги майже з 40 чол. із щорічними витратами близько 60 тис. крб. Крім того, для виховання і навчання своїх синів, щоб ізолювати їх від впливу матері, К. Розумовський на Васильєвському острові купив ще один будинок — новий, добре мебльований, схожий на палац. На утримання цього будинку з гувернерами (француз Борб'є, математик Румовський і Шльоцер), вчителями і прислугою щороку витрачалося близько 10 тис. крб.⁹⁴

У Москві К. Розумовський з сім'єю проживав у розкішному будинку, збудованому на старовинному Романовому дворі на березі р. Воздвиженки. В літній час для свого проживання К. Розумовський користувався підмосковними родовими вотчинами своєї дружини К. І. Нарішкіної — в Петровському і Троїце-Ликовому, а також в Полівановому⁹⁵. Маєток Розумовських у Петровському, за свідченнями мандрівника Кокса, був схожий більше на місто, ніж на дачу. Він складався з 40 чи 50 будинків різної величини, цегляних і дерев'яних, пофарбованих і нефарбованих. У маєтку знаходилося безліч слуг, оркестр музики і навіть військовий штат (генерали, флігель-ад'ютанти, ординарці, почесний караул, егері, гайдуки, гусари, скоморохи, карлики та ін.)⁹⁶.

Зрозуміло, що після столичних палаців глухівську резиденцію гетьман не сприймав. «Гнусное место Глуховское, — писав він у 1757 р., — на котором я построился уже было, и немалое притом, по сырости, низости и болотной земль.. деревянное строение, не в пору строенное и скороспешно худыми мастерами и из мелкого лъсу» не задовольняло його і було прийняте рішення про перенесення гетьманської резиденції в Батурич. Садиба К. Розумовського розкинулася на Батуричській горі. В центрі садиби знаходився дерев'яний будинок-палац, при якому існувала домовою церква, неподалік — окремі будинки для гостей. Перед головним будинком був насипаний вал, на якому стояли гармати, попід валом — рів, наповнений водою. З півдня до садиби примикав великий фруктовий і шовковичний сад, на краю обриву були насаджені рядами кущі терну та бузку.*

* Кам'яний палац, залишки якого збереглися до наших днів, будувався гетьманом в останні роки його життя. З обох боків палацу знаходилися два двоповерхових флігелі, неподалік — церква Воскресіння. Кімнати прикрашали ліпні оздоблення, паркетна підлога. На східній стіні будинку, до р. Сейм, знаходився балкон, прикрашений 8 колонами тосканського ордера. За будинком — липовий сад. Будівництво кам'яного палацу і церкви так і залишилися незавершеними.

В цій садибі К. Розумовський вельможно доживав свої останні роки (з 1794 р.) з бенкетами, прийомами численних гостей, до послуг яких були окремі приміщення, прислуга, екіпажі для прогулянок. Щодня за обіднім столом збиралося до 50 чол., грав домашній оркестр, а наприкінці обіду співали півчі.

Штат прислуги колишнього гетьмана, старого фельдмаршала К. Розумовського, крім військових, сягав понад 260 чол. (дворецький, камердинер, лікар, цирульник, кондитери, квасник, лакеї, жінки для чистки срібла, писарі, геодезисти, грубники, музиканти, півчі, конюхи, пралі, швачки, живописці, сторожі та ін.)⁹⁷.

У XVIII ст. закінченого вигляду набували промислові господарства та будівлі на Іх території. Так, в с. Драглівка (Топальської сотні Стародубського полку) виникла робітнича «буда», зафіксована в ревізії 1723 р. З роками на її базі Рагузинські заснували парусиновий завод. У 1781 р. він описаний так: «Завод составляется из 6-ти нарочитых корпусов каменных и особом о 2-х этажах доме о 13-ти покоях; в оных корпусах 70 станом, где делается парусина; работы здесь производятся при особом мастеръ, наемными людьми, коих бывает в день до 300 персон об. п. Выходит в год парусиннаго полотна длиною в 50 аршин более 800 штук, и производя в продажу каждой аршин по 14 коп., получается в год более 600 рубл.»⁹⁸

Побут і звичай козацької старшини ґрунтувалися на етнічних традиціях української народності, що на підвалинах економічної могутності й багатства соціальної еліти з часом набували нових форм. У другій половині XVII—першій половині XVIII ст. більшість родин козацької старшини проживала не в палацах з примхливими архітектурними декорами, а в просторих будинках, як правило збудованих місцевими майстрами на зразок звичайної сільської хати, розділеної сіньми на дві половини. Однак на відміну від малої і бідної селянської хати (1 світлиця плюс комора) чи вузьких і тісних міських будинків, панські житлові будівлі мали по 4—5 і більше кімнат⁹⁹, а господарські приміщення знаходилися в окремих будівлях.

Панські садиби були просторі, розташовувалися поблизу лісу, над річкою, на підвищеній місцевості, звідки відкривався чудовий краєвид. Детальний опис однієї нової садиби наводить підскарбій Я. Маркович: світлиця з кімнатою, комора, пекарня з сіньями й коморкою, навпроти—комора з засіком, велика гамазея (хлібна комора); біля гамазеї хат 2, в них сім'я 1, біля воріт 2, в них сімей 2; біля гамазеї коморка з посудом дерев'яним,

світлиця друга з сіньми, коморою і пекарнею, в ній сім'я І; сарай великий, винниця з усім, напроти комора мучна з засіком, лазня, а поблизу лазні хатка, став і млин на 2 кола. В слободці жителів 8, мають городи, поле і сінокоси¹⁰⁰.

Садибою і домашнім господарством Я. Марковича відали господар-економ і ключниця. Господарю підпорядковувалися дворові люди — двірники, садівники, кухарі, бандуристи та ін. Управління маєтками покладалося на старост та управителів.

Серед господарської прислуги були й кріпаки, куплені Я. Марковичем у російських та інших поміщиків. Зокрема, серед його записів читаємо: «Купил я дівчину калмычку за 10 рубл.», «Господарь мой купил у полковника Обулдаева крепостную жонку с сынами ея Осипом да Степаном и дочерью Парасковією за 15 рубл.», «Забарь заглатил за жонку с детьми 24 рубл.»¹⁰¹ Я. Маркович мав навіть садівника-німця, який доглядав квітники перед світлицями і фруктовий сад. Садівництвом цікавився і сам Маркович. Зокрема, він наказав зробити оранжерею в своїх маєтностях в с. Сваркові, розводити виноград в с. Сухоносівка тощо. В липні 1728 р. він занотував, що архіерей великоновгородський розповів йому про метод розводити малину, ожину та інші ягоди¹⁰².

Зовнішній вигляд і внутрішній інтер'єр панських будинків другої половини XVII—XVIII ст. не вражали надзвичайною пишністю і особливим лиском. У житлових будинках стіни білилися або оклеювалися шпалерами, розмальованими, як правило, місцевими малярами. Світлиці прикрашалися іконами святих, портретами осіб із родини власника, інколи портретами гетьманів, найчастіше Б. Хмельницького і П. Полуботка, рідше картинами із зображенням краєвидів. Внутрішній декор доповнювали вишивані й ткані рушники, килими, іноді — настінні годинники — «дзигар стінний із вагами». Так, київський полковник Костянтин Солонина прохав окольничого Артема Сергієва Матвієвича надіслати йому дзигарик¹⁰³.

Із середини XVIII ст. поруч із звичайними господарськими типовими чи дубовими столами, лавами та ослонами до внутрішньої обстановки входили стільці з поручнями, оббиті шкірою, плахтою чи кольоровою тканиною, невеликі столики, як, наприклад, у М. Ханенка «столик чорний кам'яний» і «столик круглий на однім стовбчику». В будинку Я. Марковича був «парамон» (параван) або «еспанський мур», у М. Ханенка — «матарас, сукном зеленим покритий», а також «кабінетець з дзеркалом», ковдри з жовтої матерії тощо. Світлиці Я. Марковича

прикрашали й глиняні, розмальовані різними фарбами статуї, виготовлені гончарем із Лубен, а також музичні інструменти — художньо розмальовані лютня, гуслі, бандура¹⁰⁴.

Властива українському народу гостинність набула особливо розмаху в середовищі козацької старшини другої половини XVII—XVIII ст. Майже щотижня запрошувалися звані гості чи старшини-сусіди на публічні бенкети з приводу «восшествя на престол» нового царя, виборів гетьмана, полковника, одержання царських чи гетьманських пожалувань, релігійних свят (Різдво, Великдень та ін.), весіль, родин, хрестин, повернення з військового походу, а то й просто на обід чи сімейні вечоринки тощо.

У зв'язку з цим кожна сім'я дбала про наявність відповідного для її рангу кількості і якості посуду. В середовищі найвищого кола козацької старшини вживався посуд більш розкішний — срібні підноси, кубки, ложки, чайники, солянки, фарфорові тарілки, чашки, кристалеві чаші, чарки, кухлики, стакани, металеві із срібною оправою виделки, ножі, порцеляновий посуд тощо. Так, Я. Маркович зазначав, що золотар Матвій привіз йому (1738 р.) новозроблений піднос, в якому «ваги 1 фунт и 3 лота, а сребро против рублевика, доброе». Через кілька років він дав золотарю Матяшу для виготовлення 12 чарок «сребра лотов 28 без золотника, в т. ч. рублевиков 4»¹⁰⁵.

В родинях іншої старшини в достатній кількості був керамічний посуд — простий і полив'яний, а також дерев'яний, скляний і частково срібний.

Особливо вражали страви на святкових столах старшини. Із місцевого господарства постачали м'ясо, ковбаси, гусей, качок, курей, сир, сметану, рибу, дичину, свіжі, квашені й сушені яблука, груші й сливи, горіхи турецькі й волоські, сухі й приливані, повидло, варення тощо. Не менше споживали й привозних делікатесів: цукор у головах, цукор льодовий, цитрини, мигдаль, родзинки, імбир, чай, сок лимонний, каву, лососі, осетрину, сьомгу й іншу рибу, чужоземні приправи тощо.

До різних страв споживали такі ж різноманітні напої. Добрим знавцем у цій справі був Я. Маркович, у записах якого згадується проста й подвійна горілка, вишнівка, слив'янка, дулівка, ганусова, полинівка, алембикова, рожана, царгородська, карбункулова, алькermесова, персикова, цинамонова, еліксир, росоліс, вино — волоське, угорське, бургонське, кіпрійське, судацьке, мусалес, петерцимент, фронтиня, канарсект, виноград прилитий, мед — заправлений корінням, пиво коропське. Столи покривали ска-

тертинами. У XVIII ст. використовували також сервети, серветки та «вельветки» до кави.

На свята Різдва й Великодня військова старшина приїздила в Батурин до гетьмана на поклон. В такі дні гетьман розглядав скарги і здійснював заміщення вакансових посад, підвищення в чинах тощо¹⁰⁶.

Вибір наречених для гетьманських і старшинських синів і дочок відбувався під кутом зору як престижності, так і соціальної вигоди. Так, 15-річну доньку гетьмана І. Скоропадського (під час його перебування у Москві, 1718 р.) за вказівкою самого царя одружили з П. П. Толстим — сином улюбленця Петра I, таємного радника Петра Олексійовича. Гетьманського зятя Петро I особисто «пожалував» посадою ніжинського полковника¹⁰⁷.

Як зазначав О. Лазаревський, особливою популярністю серед женихів з гетьманських і старшинських родин користувалися наречені із смоленської шляхти. Як правило, одружені на «смолянках», вони одержували у посаг за ними кріпосних селян, яких українська старшина високо цінувала, доки не набула права мати своїх кріпаків. Із смоленської шляхти — з родин Корсаків, Храповицьких і Енгельгардів — вибрали собі дружин усі три сини гетьмана Д. Апостола¹⁰⁸.

К. Розумовський, останній гетьман Лівобережної України, на відміну від інших гетьманів, ріс у середовищі петербурзької знаті, вчився за кордоном, одружився з аристократкою К. І. Нарішкіною. Він мав шість синів і п'ять дочок, через яких поріднився з рядом родин російських та зарубіжних аристократів. Його сини: Олексій — граф, дійсний таємний радник, міністр освіти (1810—1816) — був одружений на графині В. П. Шереметевій; Петро — граф, генерал-поручик, петербурзький губернський предводитель дворянства — одружений на С. С. Ушаковій; Андрій — князь, генерал-майор, російський посол в Неаполі, Копенгагені, Стокгольмі, таємний радник, сенатор — був одружений двічі — на графині Є. О. Тун-Гогенштейн-Кльостерле, а потім на графині К.-Д. О. фон Тюргейм; Лев — граф, генерал-майор — на княжні М. Г. Вяземській; Григорій — граф, бригадир, — на баронесі Г. Мальсен, а потім на баронесі Т.-Є. Шенк де Капель; Іван — граф, генерал-майор (неодружений). Зяті гетьмана: М. О. Загряжський — обер-шенкер, граф П. А. Апраксін — генерал-поручик; В. С. Васильчиков — камергер; граф І. В. Гудович — фельдмаршал¹⁰⁹.

При одруженні дітей козацької старшини, як правило, враховувався соціальний статус батьків, що переросло у звичай

та істотно позначалося на становій замкнутості соціальної еліти. Такий принцип одруження яскраво простежується на прикладі козацької старшини Лубенського полку¹¹⁰ (див. табл. на с. 151).

Досить тривалими і гучними були старшинські весілля, на яких дотримувалися традиційних звичаїв — лунали музики, хоровий спів, молодим дарували гроші на ведення господарства. Так, видаючи заміж свою дочку Ганну (1732 р.), Я. Маркович на весіллі подарував їй 300 крб. грошима і півпуда срібла, а його батько (Андрій Маркович) — коновку (висока, здебільшого звужена вгорі кварта), чарок 10, кубків 2, пугар (келих) і ложок 6. Крім того, виряджаючи молодих з дому, їм дали нову коляску з 6 кіньми, коня сивого верхового із зеленим сідлом і «сутным рондом», палубов (фургонів) мальованих 3, возків 2 і будку (критий возок). Для дрібних витрат у дорозі дочка одержала 10 крб.¹¹¹

У другій половині XVIII ст. батьки з елітарної старшини в придане своїм дочкам віддавали ціле багатство. Так, у 1772 р. полтавський полковник А. А. Горленко, видаючи заміж дочку Ульяну за графа Б. Дев'єра, розпорядився: «Даю в приданое, в бриллиантах и алмазах, в золотъ и сръбрь, в платьъ и бѣльъ и в прочем, в сумме 7 тыс. руб., наличными деньгами 6 тыс. рубл. Да полку Черниговского сотни Городницкой с. Владимирку и на р. Сниве мельницы о 6 колесах с плотиною... стоящее 12 тыс. рубл., а всего приданого на 25 тыс. рубл.»¹¹² За двома дочками А. А. Горленко віддав багатства на 50 тисяч. Синам залишив ще більшу спадщину: понад 3 тис. душ селян і понад 15 тис. десятин землі. Сини А. Горленка вступили в суспільне життя вже з російськими чинами і були першими діячами в реформованому Прилуцькому полку.

З перших років становлення нової генерації козацької старшини з'явився і тривалий час дотримувався звичай, згідно з яким вона одружувала своїх дітей не інакше, як з відома і дозволу гетьмана. І навіть В. Кочубей, віддаючи свою дочку Мотрею заміж (після повернення її від Мазепи) за сина генерального судді Чуйкевича мусив звернутися за дозволом до гетьмана. 17 травня 1707 р. він одержав відповідь, що «когда соединятся они с поляками, найдется другой жених для его дочери из знатных шляхтичей». На другий день батьки поспішили повінчати своїх дітей проти волі гетьмана¹¹³. І. Мазепа зумів схилити на свій бік Чуйкевича, який разом з Мотрею таємно перейшов до шведів. Після Полтавської битви Чуйкевичів заслали до Сибіру, а Мотря прийняла постріг.

Другим сімейним святом було народження дитини. Запроше-ним надсилалися листи, до яких додавали хліб й узвар, а під кінець

Козацька старшина Лубенського полку 1774 р. 10

Старшина	Кількість	Не мають дружин	Одружені на дочках										Інші			
			генеральної старшини	полковників	бунчукових товаришів	військових товаришів	полкової старшини	знайомих товаришів	сотників	російських урядовців	міських урядовців	духовенства		козаків		
Бунчукові товариші (на службі)	21	5		9		4		2	1							
Бунчукові товариші (абшитовані)	12	3	1	1	1	2	1	1	1				1			
Полкові судді (абшитовані)	5	2				1										
Полкові писарі (1 на службі, 1 абшитовані)	2	1	1			1										1
Осаули полкові (абшитовані)	13	3		1		3			1				2	2		
Хорунжі (абшитовані)	5	1		2									1	1		
Сотники (абшитовані)	10	2		1		2				1			1	3		
Військові товариші (на службі)	42	8		3	5	6	4	1	5	2	4	1	2	3		1
Військові товариші (абшитовані)	21	2		2	2	1	3	2			2		3	3		3
Всього	131	27	1	19	8	17	11	8	5	7	10	12	5			5

XVIII ст. — пляшку вина й пряники. Гості прибували з подарунками господарю і кілька днів відзначали це свято. Так, дружина прилуцького судді, «восприемница новорожденного сына», подарувала Я. Марковічу 300 золотих і пуздерко (погрібець) з мисками і мідними тарілками. А батько подарував йому з цього приводу смарагдовий перстень з діамантом¹⁴. «Восприемниками от купели крещенія» іншого сина Я. Марковича — Андрія — був кн. М. О. Шуховський і його рідна сестра Наталія¹⁵.

Запрошені гості прибували залежно від їхнього соціального рівня. Наприклад, на іменини полковника (1740-і рр.) зранку (о 9-й год.) прибували значкові та військові товариші, канцеляристи, сусіди-шляхтичі, пізніше (о 12-й год.) — вельможні пани — генеральна старшина, полковники, члени Військової канцелярії і Генерального суду, російські чиновники — бригадир, полковники. Пізніше за всіх з'явився генерал-лейтенант Бібіков і генеральний писар А. Безбородько¹⁶.

Родина старшини прагнула не допускати відокремлення від сім'ї сина до його одруження. Холостяцьке життя не допускалося за народними звичаями. Навіть одружені сини не поспішали відособлюватися від родини батьків, маючи від них матеріальне забезпечення і підтримку в проходженні служби¹⁷.

Цільне місце в побуті гетьманів і козацької старшини відводилось якості та кількості одягу. Про одяг гетьмана та його родини можна судити з тих подарунків, які він отримував від російського царя. Так, майже щороку гетьману І. Мазепі Петро I дарував каптани і байбараки (верхній суконний одяг чи кожушки, криті сукном) на соболях із золотими та алмазними гудзиками, косяки камок, десятки шкірок соболя, лисиці, песця, десятки аршинів оксамиту, атласу тощо¹⁸.

Чоловічий одяг козацької старшини яскраво представлений в особистих записках підскарбія Я. Марковича. Його власний гардероб становили: юпки (короткополі каптани з домашнього тонкого сукна до талії, із складками і стоячим коміром), каптани (верхній одяг з довгими полами), кунтуші (верхній розпашний одяг); по каптану пов'язували пояс; атласні шлафроки (домашні халати) з гудзиками, сап'янові чоботи різних кольорів, шапки оксамитові, смушкові, суконні, обшиті соболями, картузи оксамитові й суконні тощо¹⁹.

Більш різноманітним і дорогим був жіночий одяг. Так, гардероб дружини І. Гамалії (лохвицького сотника, бунчукового товариша), Євдокії Лизогуб складала: кунтуші — блакитний златоглавий на

соболях; білий табиновий на соболях; червоний златоглавий з бляшкою, легкий; оксамитовий червоний; лудановий рожевий; суконний кривавий на рисях шлями; запаски (жіночий одяг у вигляді шматка тканини певного розміру, що використовується замість спідниці для обгортання стану поверх сорочки) — златоглавих 3; плахти (жіночий одяг типу спідниці, зроблений із двох зшитих до половини полотнищ, здебільшого вовняної картатої тканини) — 9; шапка, гаптована на оксамиті; кітлик оксамитовий; запона (покривало для прикриття від холоду чи вітру) златоглава червона; поясів срібних 2; а третій пояс з камінням; намиста перлові, ланцюжки золоті; червоні дукати; персні¹²⁰.

Жінки із середовища козацької старшини носили також юпки (верхній жіночий одяг у вигляді довгої корсетки, переважно з рукавами), вишиті сорочки, квітчаті хустки тощо.

Ознакою гідності кожного старшини були верхові коні добірної породи — білі, сиві, гніді, а для їх спорядження — коштовні сідла з стременами, оздоблена зброя тощо.

У вільний час козацька старшина займалася мисливством, грою в карти, лото (здебільшого на гроші)¹²¹.

Нерідко до панських маєтків прибували студентські театральні групи з розважальними інтермедіями (невеликими народними комічними сценами). Зокрема, у 1730 р. М. Ханенко записав: «Студентам інтермедіантам дал 1 рубль»¹²². На весілля та інші родинні свята наймали музики з інших маєтків чи навіть з Києва. Так, на весіллі дочки стародубського полковника А. Миклашевського гостей розважали київські музики і трубачі та капела одного з перших багатіїв Стародубщини — Корсака¹²³.

В Глухові при гетьманському дворі також існувала капела півчих, про що свідчить запис того ж М. Ханенка: «Півчим гетманским дано 50 коп.»¹²⁴ Інколи до Глухова приїздили іноземні театральні трупи. Так, у 1731 р. «комедианты польского короля, которым жалованье 40 тыс. рубл., проехали через Глухов в Москву». В середині XVIII ст. Глухів відвідав французький театр. 19 грудня 1751 р. там відбувся спектакль комедії «La foire de Hizim» («Ярмарок»)¹²⁵. Святкування Водохрещення (6 січня), дня народження імператриці та інших великих свят супроводжувалося «пушечною стрільбою»¹²⁶.

Козацька старшина, як правило, дотримувалася православної віри. В багатих родинах були придвірні дяки, які щоденно читали

* Кітлик — від слова «кітель» — халат.

«заутреню, часы и вечерню» і часто супроводжували господаря в його походах.

Старшина користувалася здобутками медицини, гомеопатії, а знатна — зверталася не лише до місцевих і столичних лікарів, а й до іноземних. Для лікування широко застосовувалося кровопускання, натуральні медичні препарати, цілющі трави й рослини. Існували й домашні аптеки.

В середині XVIII ст. в Глухові для місцевої старшини була заснована аптека. Підскарбій Я. Маркович звернувся в Петербург (1743 р.) до аптекаря Мейера з проханням прибути в Глухів «для заведення аптеки». Невдовзі той відправив до Глухова аптеку, «которая привезена и сложена во дворе нашем», як зазначав Я. Маркович. Через кілька місяців він зафіксував: «Разделался я с Мейером по контракту с ним. Я ему дал 1151 рубль 75 коп., а он аптеку здесь оставил и книгу описную»¹²⁷.

В домашньому вжитку старшини часто були також поширені в той час рукописні лікарські та господарські порадики. В них містилися початкові, а часом і досить глибокі знання з ботаніки, фармакології, анатомії, фізіології, землеробства, тваринництва, бджільництва, кулінарії тощо¹²⁸.

Побут і звичаї духовенства Лівобережної України базувалися на традиціях православної церкви і пов'язувалися з місцевими особливостями. Відродження і розвиток монастирського і церковного господарства в другій половині XVII ст. були пов'язані з відновленням і заснуванням ряду нових монастирів, спорудженням і відбудовою церков. Цей процес набув свого розвитку за часів єпископства Л. Барановича (у 1657 р. він був висвячений на чернігівського архієпископа). «Радением» Л. Барановича було відбудовано ряд монастирів в Чернігові і Новгороді-Сіверському, засновано жіночі монастирі в Глухові, Полтаві, Мглинському і Сосницькому повітах, неподалік м. Коропа, поблизу м. Борзни та ін. У цій справі активну участь брали І. Галятовський, Ст. Яворський та інші архієреї.

Значну допомогу в спорудженні культових споруд подавали гетьмани і полковники. Так, гетьман Д. Многогрішний дав значні кошти Л. Барановичу для будівництва Рихлівського монастиря, а чернігівський полковник В. Борковський — на відбудову Єлецького монастиря в Чернігові¹²⁹. У Видубицькому монастирі м. Києва коштом стародубського полковника М. Миклашевського споруджено Георгіївський собор і трапезну (1696—1701), а гетьмана Д. Апостола — дзвіницю (1727—1. 33). У Глухові кам'яну Успенську церкву почав будувати (1686 р.) гетьман І. Самойлович, а дерев'яна Михай-

лівська церква була замінена (у 1693 р.) «раденієм» стародубського полковника М. Миклашевського за участю кількох осіб із «знатного товариства» та «всѣх парохіян граждан глуховских»¹³⁰. Коштом гетьмана І. Мазепи у Києві збудовано Богоявленську церкву Братського монастиря на Подолі та Миколаївський собор, трапезну і келії Пустинно-Миколаївського монастиря¹³¹.

Нерідко устрій монастирського життя з його матеріальними недостатками й традиціями послушенства спрямовувався не на потреби самого монастиря, а на задоволення примх монастирського начальства. Так, у 1730 р. архієрейський писар, чернець Герман Косовський забрав до Чернігова з Погарської протопопії писаря Іллю, який служив там по найму. Своє «скребентійское послушаніе» в Чернігові Ілля описує так: «И мучил он меня не одним канцелярским послушаніем, не давая отдых ни днем ни ночью: в лѣтнюю короткую ночь заставлял рассказывать ему разныя мерзкія басни; а чуть я бывало задремлю, — нагайкою будил; и вся ночь проходила в подаванні ему то вина, то воды, то пива; и только с рассветом монах, бывало, заснет, а я тогда должен был на базар бежать за курчатами и мясом, и все то нужно было поварить, пока монах проснется. А пообедавши, монах снова, бывало, ложится и велит мнѣ салфеткой мух отгонять; а в жаркіе дни воздух над ним прохлаждать или пятки и голову чесать. И по истине, легче кажется на каторгѣ жить, чѣм у того монаха-мучителя»¹³².

Яскравим прикладом зловживання своєю владою може бути «діяльність» гадяцького протопопа Федора Лисовського (за походженням, стародубський козак, сотенний писар в м. Варві, з 1709 р. гадяцький протопіп, у 1714—1722 рр. новгород-сіверський сотник). У грудні 1709 р. 12 священників цієї протопопії скаржилися Київському митрополиту, що новопризначений протопіп «как волк, стал разгонять собранное стадо, лютостью и злостью, тиранством и грабительством: иным власы одирающе, иным кровопролитіе многое творяще и заключеніем темничным язвяще, иных, свѣтских, нещадно біюще розгами, обнаженных весьма (чего неудобно здесь и объяснять), духовным тія же розги предуготовляюще, без малѣйшаго, по истинѣ, преступленія»¹³³.

Одним із негативних явищ монастирського побуту XVIII ст. було пияцтво. Цікава характеристика складу ченців Петропавлівського монастиря, що знаходився в 20 км. від м. Глухова, почерпнута з його архіву. В 1785 р. з 22 ченців цього монастиря 17 характеризуються як п'яниці: ієромонах Дезидерій «напится и напитокво зело охочѣ, но не запивается», ієромонах Гаврило (Босович) —

«чтобы оставил пьянство нѣт надежды», ієромонах Антиох — «временами пьян бывает», ієромонах Варлаам — «жесток, сердит, к пьянству склонен», ієромонах Гаврило (Гутовський) — «предприимчив... в послушаніи неверенъ, часто упивается и в пьянстве к ссорам и дракам склонен», ієрей Іван «состоянія худого, ни к какому дѣлу не способен, пьянствует, по шинкам ходит... А чтобы перестал пьянствовать надежды нет», ієродиякон Тодосій — «сердит, упрям, ропшущій... к пьянству склонен», ієродиякон Іоїль — «к церковному пѣнію и чтенію годится, и к послушанію другим годится, однак задруживши с пьяницами уже сам пьянствует... за пьянство и бродяжничество и за починеніе шалости, непристойные монашеству, и драки содержан в тюрьме», диякон Григорій — «тихъ, послушливъ, мало к пьянству склонен, и в пьянстве вздоренъ», чернець Євсей — «в послушаніи неверен... к ссорам и дракамъ склонен и часто допьяна упивается», чернець Симон молодший — «состоянія худого, в дѣло неспособенъ, в пьянстве къ ссорѣ и дракъ склоненъ», чернець Ясон молодший — «упрямъ, сердитъ, непослушливъ, в послушаніи невѣрен, къ пьянству, ссори, драки и бродяжничеству склоненъ», чернець Киприян — «упрямъ, немирень и к пьянству склоненъ», чернець Мисаїл — «зол, упрямъ, непослушливъ, вздоренъ, коварень... к ссорѣ и дракъ весьма охочъ и часто напивается... шатался пяній по веселям, гдѣ и бить... будучи пяній вирвал ключнику монаху Пахомію бороду», чернець Веніамин — «смирень, послушливъ, къ послушаніямъ за льность неподвиженъ и к пьянству склоненъ», чернець Симон старший — «упрямъ, глухъ, за старостію ни къ какому послушанію неспособенъ, и к пьянству склоненъ». Решта 5 чел. характеризуються як люди тверезі і до послуху ретельні¹³⁴.

Незважаючи на те що одержання посади священника кожної парафії залежало від громади, останні не завжди мали гарантії від попівських зловживань. Про це свідчить факт самоуправства зінківського попа Максима Карбовського. У 1728 р. парафіяни Покровської церкви м. Зінкова скаржилися протопопу і гетьману на непомірні здирства з них за треби (хрещення, вінчання, сорокоуст), благаяючи «почомоватъ Карбовского от пожадливости и сребролюбия»¹³⁵.

В свою чергу, сільські попи значною мірою залежали як від духовної, так і місцевої влади, насамперед сотників, і мусили задобрювати їх відповідними «датками». Так, у 1730 р. новомлинський сотник, скориставшись скаргою парафіян на священника, під загрозою власної сваволі зробити «із неправди правду, а із правди — неправду» вимагав від останнього віддати йому мідний казан з трубами для винокуріння, а також срібло, олов'яний посуд і 30 дубів¹³⁶.

Особливо тяжкою була залежність місцевого духовенства від козацької старшини за часів прилуцького полковника Гната Галагана (1709—1739 рр.). Старшина постійно втручалася в духовні справи попів, не дозволяла їм користуватися парафіяльними прибутками, притягала їх до світського суду (замість духовного), жорстоко обирала мирян. Становище дяків і пономарів було ще скрутнішим.

Побут і звичаї козацької старшини також трансформувалися, що зумовлювалось як зміцненням економічних підвалин її буття, так і впливом освітнього цензу та контактів з аристократичними колами Росії і зарубіжних країн.

Духовенство дотримувалося побуту і звичаїв, що базувалися на традиціях православної церкви і пов'язувалися з місцевими особливостями.

Таким чином, освіта духовенства і козацької старшини другої половини XVII—XVIII ст. зазнала істотних змін. Високий освітній та інтелектуальний рівень вищого духовенства другої половини XVII ст.—першої половини XVIII ст. мав значний вплив на розвиток освіти й науки не лише в Україні, а й у Росії. Засновані й діючі під егідою духовної ієрархії Києво-Могилянська колегія, згодом академія, Чернігівська, Харківська і Переяславська колегії готували не лише освічених служителів культу православної церкви і монастирів, а й відіграли значну роль у поширенні освіти серед різних верств населення України та Росії, і насамперед — козацької старшини.

Усвідомлюючи роль і значення освітнього цензу в процесі самовизначення і відмежування від рядового козацтва та народних мас, козацька старшина повною мірою використовувала наявні духовні кадри для домашньої освіти своїх дітей, а також можливості для здобуття освіти в місцевих та європейських навчальних закладах.

У другій половині XVIII ст. освітній рівень козацької старшини був вищим за той, що давала духовна освіта. Неодноразово порушувалося питання про необхідність відкриття університетів в Україні, яке, однак, так і не було вирішене. В той час політичне життя Гетьманщини поступово втрачало свої самобутні форми і підпорядковувалося загальноросійським потребам, а чимала кількість високоосвічених представників козацької старшини займала високі державні та військові посади не лише в Україні, а й у Петербурзі та Москві.

ВИСНОВКИ

Протягом другої половини XVII—XVIII ст. в Гетьманщині відбувалися істотні зміни в феодальній ієрархії соціальної еліти. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. ліквідувала шляхетство як панівний стан з його особливими правами й привілеями. Шляхтичі, які залишилися в Гетьманщині, вже не виступали організованим соціальним станом і змушені були пристосовуватись до нових історичних умов.

Водночас із середовища козацького товариства, реєстрових козаків, православної шляхти, що примкнула до Війська Запорозького, міських урядовців, вихідців із вищого духовенства почала формуватися нова соціальна еліта — козацька старшина. Займаючи ключові позиції у Війську Запорозькому та новоутвореній системі адміністративно-територіального самоуправління української державності, що сформувалася у 1648—1654 рр., козацька старшина зосередила у своїх руках політичну та військову владу.

З 1654 р. розпочався процес формування економічних підвалин елітарного становища козацької урядової старшини. Не задовольняючись пожалуванням земель під обов'язок військової служби, козацька урядова старшина прискореними темпами розпочала закріплювати за собою гетьманськими універсалами та царськими грамотами спадкові володіння, одержані на ранг землі, села і містечка, скуповувати орні землі, угіддя, ліси, ставки тощо. Велике землеволодіння козацької старшини служило підвалиною їхнього економічного панування в тогочасному суспільстві. Найбільш значними феодалами в Гетьманщині стали гетьмани, генеральна старшина, полковники і сотники.

Значну частину козацької старшини становили бунчукові, військові та значкові товариші, які не мали урядових посад і були безпосередніми виконавцями розпоряджень гетьмана та центральних органів державного управління. Суспільно-політичний та соціально-економічний статус цієї частини старшини визначався військовою службою, економічною базою (володіння маєтностями) та родинними зв'язками. Своєрідним щаблем для досягнення висоти прошарку соціальної еліти тогочасного суспільства була посада і чин військового канцеляриста у Генеральній військовій канцелярії.

Аристократизація старшинської верхівки підкреслювала різницю між «уроженими», тобто спадковими старшинами і потенційно здатними піднятися до такого рівня з числа новоявленої козацької еліти. Водночас зростала тенденція до обмеження прошарку старшини уже наявним колом, тобто до спадковості старшинського статусу.

Привілейоване становище козацької старшини гарантувалося правовими нормами її буття. За нею зберігалися політичні права у внутрішньому житті Гетьманщини, у нарадах з гетьманом, у діяльності органів державного управління. Старшині належала прерогатива у державній та військовій службі. За кожним старшиною зберігалось право переходу до іншої служби чи звільнення від неї за власним бажанням. Водночас старшина мала широкі можливості для зловживання у присвоєнні чинів, звань, неконтрольованого привласнення рангових маєтків.

Гетьманська і царська влада пильно оберігала старшинське землеволодіння, її імунітет від державних повинностей, визнаючи за нею набуті та спадкові маєтності, сприяла розширенню її прав на послушенство селян. Це відкривало широкі можливості для перетворення старшини у великих землевласників — «державців», які певною мірою зайняли місце колишніх панів. Гонитва за маєтностями і посадами нерідко ставала основним сенсом життя цієї найбільш освіченої і господарськи міцної соціальної еліти.

Заохочуючи соціальні апетити козацької старшини, російські самодержці водночас обмежували її політичні права. З посиленням влади царизму в Гетьманщині козацька старшина поступово втрачала головне — право на самоврядування. З ліквідацією гетьманства (1764 р.) та полкового устрою, перетворенням українських козацьких полків в регулярні й карабінерні (1783 р.) царський уряд остаточно зруйнував систему самоврядування в Гетьманщині. Козацька старшина, як окрема станова група, втратила свій статус і була прирівнена до російського дворянства. Нобілітація козацької старшини супроводжувалася оформленням кріпацтва в Україні.

В другій половині XVII ст. в Лівобережній Україні значно покращилось соціально-економічне становище вищого православного духовенства та монастирів та зросла їхня політична активність. У війні українського народу 1648—1654 рр. православна церква виступила на боці селянсько-козацького війська, виробила ідейну платформу війни, висунувши гасло — «боротьба за віру православу». Б. Хмельницький та його адміністрація, зі свого боку, проявляли схильність до підтримки та економічного й політичного зміцнення вищого духовенства і монастирів.

У ході активної консолідації гетьманського управління з вищим православним духовенством активізувалася політична активність останнього, зростала економічна база монастирів, які поступово перетворювалися у великих землевласників. За монастирями зберігалося право на послушенство селян. Загалом, вище духовенство й монастирі, які становили істотну ланку старого соціального устрою, не лише збереглися, а й пристосувалися до нових історичних умов і набули широких можливостей для подальшого зростання і зміцнення.

Водночас з кінця XVII ст. розпочався процес обмеження давніх прав і привілеїв українського духовенства. Насамперед це проявлялося у підпорядкуванні Київської митрополії, яка раніше перебувала в номінальній залежності від константинопольського патріарха, московському патріарху (1685 р.). Вища церковна влада Росії часто ігнорувала права і привілеї української церкви і поводитися з нею як і з іншими рядовими російськими єпархіями. Крім того, посилювалася залежність керівництва Київської митрополії від гетьманської і царської влади.

В першій половині XVIII ст. вище духовенство й православна церква зберігали свою економічну могутність, перетворившись на великих феодалів-землевласників.

Ліквідація московської патріархії та утворення Синоду (1721 р.) відповідно позначилися на становищі української православної церкви. Українські ієрархи поступово підпорядковувалися централізаторським тенденціям вищої православної влади, яка прагнула до цілковитого обмеження прав київського митрополита, а також скасування місцевих особливостей українських єпархій та єпископій. Проведена секуляризація церковних і монастирських земель (1786 р.) призвела до скорочення і закриття цілого ряду монастирів, ліквідувала велике монастирське землеволодіння, підірвавши таким чином їхню економічну основу. Вище православне духовенство втратило свої позиції в політичному житті України.

Протягом другої половини XVII—XVIII ст. козацька старшина реалізувала свої прерогативи на освіту та удосконалення культурного й інтелектуального рівня та побуту. Саме в той час коли відбувалося становлення стану козацької старшини та його відмежування від рядового козацтва, роль і значення освітнього цензу набували істотної ваги. Навчання в Київській академії, у світських навчальних закладах Москви і Санкт-Петербурга та закордонних університетах зумовило чималий внесок українського духовенства і старшини у розвиток науки, культури, літератури, медицини, флоту, позначилось на її побуті і звичаях.

ПОСИЛАННЯ

До Розділу I-го

- ¹ *Грушевский М.С.* Очерк истории украинского народа. — К., 1991. — С. 201.
- ² Акты ЮЗР. — Т. 10. — СПб., 1878. — Стлб. 421—428.
- ³ Там само. — Стлб. 471.
- ⁴ Там само. — Дод. до т. 7. — С. 333.
- ⁵ *Окиншевич Л.* Центральні установи України-гетьманщини XVII—XVIII ст. — Ч. 2. Рада старшини // Праці комісії для вивчення історії західно-руського права. — К., 1930. — Вип. 8. — С. 27.
- ⁶ *Ефименко А.Я.* История украинского народа. — К., 1990. — С. 282.
- ⁷ Воссоєдинєніє України с Росією: Документи и матеріали в трьох томах. — М., 1953. — Т. 3. — С. 558.
- ⁸ Источники Малороссийской истории. Собр. Д. Н. Бантыш-Каменским. — М., 1858. — Ч. 1. — С. 72.
- ⁹ *Грушевский М.С.* Очерк истории украинского народа. — С. 201.
- ¹⁰ *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. — Т. 1. — К., 1908. — С. 6—7.
- ¹¹ Там само. — С. 49—52.
- ¹² Там само. — С. 41.
- ¹³ Там само. — С. 238—268.
- ¹⁴ Там само. — С. 303—310.
- ¹⁵ Там само. — Т. 2. — К., 1910. — С. 74—86.
- ¹⁶ Там само. — Т. 3. — К., 1912. — С. 96—106.
- ¹⁷ Акты ЮЗР. — Т. 10. — Стлб. 293, 294.
- ¹⁸ Архив ЮЗР. — Т. 1, ч. 4. — К., 1836. — С. СХХ, 314—325.
- ¹⁹ *Величко С.* Літопис. — К., 1991. — С. 35; *Гравянка Г.* Дїявства прєзїльної и от начала поляков кравашей небывалой брани Богдана Хмельницкого. — К., 1854. — С. 135, 267.
- ²⁰ *Антонович В.О.* О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. — К., 1867. — С. 50.

- ²¹ Документи Богдана Хмельницького (1648—1657).— К., 1961.— С. 505—506.
- ²² *Модзалевский В.Л.* Указ. соч.—Т.1.—С.64—65.
- ²³ Документи Богдана Хмельницького.—С.530—531.
- ²⁴ *Модзалевский В.Л.* Указ. соч.—Т.1.—С.64—73.
- ²⁵ Там само.—С.122—138.
- ²⁶ Там само.—С.167—180.
- ²⁷ Там само.—С.485—489.
- ²⁸ Там само.—С.63, 181—183; Т.2.—С.239, 593; Т.3.—С.562—563; Т.4.—К., 1914.—С.115, 190, 368.
- ²⁹ Акты ЮЗР.—Т.6.—СПб., 1869.—С.177.
- ³⁰ Там само.—№ 58.—С.163; *Ригельман.* Летописное повествование о Малой России.—Ч.2.—М., 1847.—С.101—102.
- ³¹ Акты ЮЗР.—Т.II.—СПб., 1879.—С.331—333.
- ³² *Модзалевский В.Л.* Указ. соч.—Т.1.—С.153, 211—212.
- ³³ Там само.—Т.3.—С.729.
- Там само.—Т.1.—С.192—197, 296; Т.2.—С.609—630.
- ³⁵ Там само.—Т.1.—С.148.
- ³⁶ Там само.—Т.4.—С.477—480.
- ³⁷ *Грушевський М.С.* Ілюстрована історія України.—К.; Львів, 1913 (репринт—К., 1990)—С.325.
- ³⁸ Акты ЮЗР.—СПб.—Т.10.—Стлб. 671—672.
- ³⁹ *Модзалевский В.Л.* Указ. соч.—Т.1.—С.219.
- ⁴⁰ ЦДАДА Росії.—Ф.124, оп.3, спр.48.
- ⁴¹ Акты ЮЗР.—Т.10.—Стлб. 477—478, 501—502.
- ⁴² Акты ЮЗР.—СПб., 1889.—Т.14.—Стлб. 171—174, 605—606, 783, 786.
- ⁴³ ЦДАДА Росії.—Ф.124, оп.3, спр.97.
- ⁴⁴ Там само.—Спр.101.
- ⁴⁵ Там само.—Спр.99.
- ⁴⁶ Там само.—Спр.100.
- ⁴⁷ Там само.—Спр.125.
- ⁴⁸ Там само.—Спр.98.
- ⁴⁹ *Карпов Г.* Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся. За время: 8-е января 1654—30-е мая 1672.—М., 1870.—С.91.
- ⁵⁰ Там само.—С.92.
- ⁵¹ Документи Богдана Хмельницького.—Док. № 319, 323, 363, 382, 383, 402, 403, 410, 454, 459, 461, 462.

⁵² Цит. за кн: *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — Львів, 1990, — С.181.

⁵³ Архів Санкт-Петербурзького відділення Інституту історії АН Росії (далі — Архів СПВІІ АН Росії). — К.68.11, спр. 42.

⁵⁴ ЦДІА України у Києві. — Ф. 149, оп. 1, спр. 1, 2.

⁵⁵ Архів СПВІІ АН Росії. — К.238.11.128, спр. 69/38; ЦДАДА Росії. — Ф. 124, оп. 3, спр. 174.

⁵⁶ Архів СПВІІ АН Росії. — К.238.11.128, спр. 69/56, 69/60.

⁵⁷ *Ефименко А.Я.* Історія українського народу. — С.238—284.

⁵⁸ ЦНБ НАН України. Відділ рукописів. — І 50530, І 50531 (Лаз.4), І 50616 (Лаз.5); Архів СПВІІ АН Росії. — К.238.11.128, спр. 69/61, 64, 67, спр. 70/68, 75, 83; К.68.11, спр. 90, 119; ЦДІА України. — Ф. 157, оп. 1, спр. 35.

⁵⁹ *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К., 1986. — С.78.

⁶⁰ Санкт-Петербурзька державна публічна бібліотека. Відділ рукописів. — Ф. 293 (Западно-русские акты), спр. 321, 322.

⁶¹ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. — Т.1. Полк Стародубовский. — К., 1888. — С.15—17.

⁶² *Стецюк К.І.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. — К., 1960. — С.93—94.

⁶³ *Грушевський М.С.* Ілюстрована історія України. — С.364.

⁶⁴ ПСЗ. — Т.1. — СПб., 1830. — С.611—615.

⁶⁵ *Модзалевський В.Л.* Указ. соч. — Т.1. — С.115.

⁶⁶ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. — Т.1. — С.27—33; *Модзалевський В.Л.* Указ. соч. — Т.3. — С.475—479.

⁶⁷ *Лазаревский А.* Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — Вып. 5. — К., 1899. — С.18.

⁶⁸ ЦДІА України у Києві. — Ф. 133, оп. 1, спр. 104; *Модзалевський В.Л.* Указ. соч. — Т.3. — С.188.

⁶⁹ ЦНБ НАН України. Відділ рукописів. — І 50547, І 50550, І 50551, І 50553, І 50556, І 50566, І 50577, І 50593 (Лаз. 4).

⁷⁰ *Окиншевич Л.* Назв. праця. — С.249—257.

⁷¹ *Лазаревский А.* Очерки заметки и документы по истории Малороссии. — Вып. 5. — С.49.

⁷² *Грушевський М.С.* Очерк истории украинского народа. — С.233.

⁷³ *Скиншевич Л.* Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII—XVIII вв. // Праці комісії. — Вып. 2. — К., 1926. — С.86.

⁷⁴ Істочники Малороссийской истории. Собр. Д.Н. Бантыш-Каменским. — Ч.1. — М., 1858. — С.5, 110.

- ⁷⁵ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии.—Т.3.—К., 1902.—С. 395.
- ⁷⁶ Документи Богдана Хмельницького.—С.54.
- ⁷⁷ Там само.—С.55—56.
- ⁷⁸ *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький.—С.173.
- ⁷⁹ Документи Богдана Хмельницького.—С.88—89.
- ⁸⁰ Там само.—С.108—109, 166, 183—184, 209—210, 218, 234, 236, 262, 271, 310.
- ⁸¹ Там само.—С.349—350, 353—354.
- ⁸² Там само.—С.351—352, 354—358.
- ⁸³ Там само.—Док. № 281, 282, 291—312, 317—320, 348, 349, 355, 356, 360, 368, 370, 372, 375, 379, 381, 384, 400, 429, 470.
- ⁸⁴ Там само.—С.348, 352, 390.
- ⁸⁵ *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький.—С.175.
- ⁸⁶ *Сумцов Н.Ф.* Лазарь Баранович // К истории южнорусской литературы XVII ст.—Вып. 1.—Харьков, 1885.—С.13.
- ⁸⁷ Документи Богдана Хмельницького.—С.590.
- ⁸⁸ *Сумцов Н.Ф.* Указ. соч.—С.17.
- ⁸⁹ Там само.—С.143.
- ⁹⁰ Акты ЮЗР.—Т.8.—СПб., 1875.—С.43.
- ⁹¹ Там само.—Т.9.—СПб., 1877.—№ 74.
- ⁹² ЦДІА України у Києві.—Ф. 133, оп. 1, спр. 29.
- ⁹³ Там само.—Спр. 49, 54, 71.
- ⁹⁴ Там само.—Спр. 114, 116.
- ⁹⁵ Акты ЮЗР.—Т.8.—С.58.
- ⁹⁶ Там само.—Т.9.—№ 166.
- ⁹⁷ Документи Богдана Хмельницького.—С.431—432.
- ⁹⁸ Архів СПВІ АН Росії.—К.68(11), спр. 87.
- ⁹⁹ Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку // Український архів.—К., 1931.—С.69.
- ¹⁰⁰ Там само.—С.70—84.
- ¹⁰¹ *Мякотин В.А.* Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв.—Т.1.—Прага, 1924.—С.80.
- ¹⁰² ЦДІА України у Києві.—Ф. 157, оп. 1, спр. 10, 11; ф. 143, оп. 1, спр. 12.
- ³ Там само.—Ф. 133, оп. 1, спр. 111; ф. 148, оп. 1, спр. 6; ф. 146, оп. 1, спр. 53.
- ¹⁰⁴ Там само.—Ф. 133, п. 1, спр. 55.
- ¹⁰⁵ Там само.—Ф. 162, оп. 1, спр. 3.

- ¹⁰⁶ Там само.—Ф. 133, оп. 1, спр. 125.
- ¹⁰⁷ Там само.—Ф. 133, оп. 1, спр. 88, 89, 115, 140, 148, 171; ф. 139, оп. 1, спр. 13; ф. 221, оп. 1, спр. 228.
- ¹⁰⁸ Модзалевский В.Л. Указ. соч.—Т.2.—С.140; Т.3.—С.149.
- ¹⁰⁹ Там само.—Т.1.—С.122—123.
- ¹¹⁰ Там само.—С.148—149.
- ¹¹¹ Там само.—С.411.
- ¹¹² Там само.—С.434—435.
- ¹¹³ Там само.—С.452.
- ¹¹⁴ Там само.—Т.2.—С.63.
- ¹¹⁵ Там само.—Т.4.—С.349.
- ¹¹⁶ Берло А. Арсений Берло, епископ переяславский и бориспольский.—К., 1904.—С.4.
- ¹¹⁷ Титов Ф.И. Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII—XVIII вв.—Т.2.—К., 1905.—С.49—50.
- ¹¹⁸ Арсений, архиепископ. Историческая справка о подчинении украинской церкви московскому патриарху.—Львов, 1917.—С.12.
- ¹¹⁹ Там само.—С.37.
- ¹²⁰ Эйнгорн В. Очерки по истории Малороссии в XVIII в.: Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича.—М., 1899.—С.691..
- ¹²¹ Там само.—С.342.
- ¹²² Титов Ф.И. Указ. соч.—Т.2.—С.15—22.
- ¹²³ Там само.—С.24—26.
- ¹²⁴ Архив ЮЗР.—Ч.1, т.5.—С.80—83.
- ¹²⁵ Там само.—С.102—104.
- ¹²⁶ Экстракт из указов, инструкций и учреждений с разделением по материалам на девятнадцать частей // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии, изд. под ред. Н.П. Василенко—Вып. 2.—Чернигов, 1902.—С.240.
- ¹²⁷ Арсений, архиепископ. Историческая справка о подчинении украинской церкви московскому патриарху.—С.12.
- ¹²⁸ Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние киевской митрополии в его правление (1757—1770 гг.)—К., 1907.—С.504.
- ¹²⁹ Титов Ф.И. Указ. соч.—С.290.
- ¹³⁰ Там само.—С.330—335.
- ¹³¹ Там само.—С.332.

До Розділу II-го

¹ Гуржий А.И. Эволюция феодальных отношений Левобережной Украины в первой половине XVIII в. — К., 1986. — С. 20.

² ЦДІА України в Києві. — Ф. 53, оп. 1, спр. 9, арк. 1—35.

³ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — Ч. 3. — Приложение. — М., 1830. — С. 55.

⁴ Там само. — С. 178.

⁵ ПСЗ. — Т. 13. — СПб, 1830. — С. 324.

⁶ Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII в. — К., 1988. — С. 72.

⁷ Права, по которым судится малороссийский народ. Изд. под ред. А. Ф. Кистяковского. — К., 1879. — С. 839; Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая России. — К., 1851. — С. 124—125.

⁸ Маркович Я. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. 1. — М., 1859. — С. 385.

⁹ Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. 1729—1730 гг. — Чернигов, 1908. — С. 153—154.

¹⁰ Путро А.И. Указ. соч. — С. 73.

¹¹ Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII—XVIII ст. — С. 105.

¹² Модзалевский В.Л. Указ. соч. — Т. 3. — С. 101—102.

¹³ Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий // Русский архив. — 1875. — Кн. 1. — С. 311—314.

¹⁴ Ефименко А. Малорусское дворянство и его судьба // Вестник Европы. — 1891. — Кн. 8. — С. 531.

¹⁵ Окиншевич Л. Назв. праця. — С. 104.

¹⁶ Модзалевский В.Л. Указ. соч. — Т. 1. — С. 69.

¹⁷ Там само. — Т. 3. — С. 392.

¹⁸ Там само. — Т. 2. — С. 112.

¹⁹ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII—початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 236.

²⁰ Гуржий А.И. Указ. соч. — С. 27.

²¹ ЦДІА України у Києві. — Ф. 53, оп. 2, спр. 563, арк. 18, 24, 30, 36 та ін.

²² Там само. — Ф. 54, оп. 1, спр. 12.

²³ Модзалевский В.Л. Указ. соч. — Т. 1. — С. 7—8.

²⁴ Лазаревский А.М. Люди старой Малороссии. — К., 1882. — С. 26—36.

²⁵ ЦДІА України у Києві. — Ф. 53, оп. 2, спр. 599.

- ²⁶ *Маркович Я.* Указ. соч.—Ч.2.—С.17.
- ²⁷ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии.—К., 1893.—Т.2.—Полк Нежинский.—С.3.
- ²⁸ Чтения в историческом обществе истории и древностей.—1859.—Кн. 1.—С.282.
- ²⁹ *Дядиченко В.А.* Назв. праця.—С.205.
- ³⁰ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии.—Т.3.—Полк Прилуцкий.—К., 1902.—С.4.
- ³¹ *Модзалевский В.Л.* Указ. соч.—Т.1.—С.221.
- ³² *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии.—Т.3.—С.43.
- ³³ *Модзалевский В.* Указ. соч.—Т.1.—С.222.
- ³⁴ *Мякотин В.А.* Указ. соч.—Вып. 2.—Прага, (1926).—С.199.
- ³⁵ *Гуржий А.И.* Указ. соч.—С.28. За підрахунками В.А. Мякотіна, на 1764 р. залишилося 116 рангових маєтностей, в яких був 2661 двір посполнєтих (*Мякотин В.А.* Указ. соч.—Вып. 2.—С.246). За підрахунками М.Є.Слабченка, на 1764 р. залишилося 2680 рангових маєтностей, а на 1773 р.—766 (*Слабченко М.Є.* Господарство Гетьманщини XVII—XVIII століттів.—К., 1923.—Т.1.—С.151).
- ³⁶ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии.—Т.3.—С.64.
- ³⁷ *Дядиченко В.А.* Назв. праця.—С.219.
- ³⁸ *Модзалевский В.Л.* Указ. соч.—Т.1.—С.246; Т.2.—С.22, 167—168, 307, 484, 499.
- ³⁹ *Шафонский А.* Указ. соч.—С.85.
- ⁴⁰ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии.—Т.3.—С.114—115, 121.
- ⁴¹ Там само.—С.201—203.
- ⁴² Там само.—С.216—217.
- ⁴³ Лохвицкий исторический сборник.—К., 1906.—С.402.
- ⁴⁴ Там же.—С.342.
- ⁴⁵ ЦДІА України у Києві.—Ф. 53, оп. 2, спр. 563, арк. 18, 24, 30, 36, 40, 49, 56, 60.
- ⁴⁶ *Лазаревский А.* Очерки из быта Малороссии XVIII века // Русский архив.—1873.—№ 12.—Стлб.347.
- ⁴⁷ ЦДІА України у Києві.—Ф. 53, оп. 2, спр. 114.
- ⁴⁸ Там само.—Ф. 54, оп. 3, спр. 132.
- ⁴⁹ Там само.—Спр. 319.
- ⁵⁰ Там само.—Спр. 2022, 592.
- ⁵¹ *Модзалевский В.Л.* Указ. соч.—Т.1.—С.139.
- ⁵² ЦДІА України у Києві.—Ф. 763, оп. 1, спр. 113, арк. 7 за.
- ⁵³ *Дядиченко В.А.* Назв. праця.—С.271—275.
- ⁵⁴ ЦДІА України у Києві.—Ф. 53, оп. 2, спр. 487, арк. 7 за, 9, 17 за.

- ⁵⁵ Там само.—Ф. 54, оп. 1, спр. 1734, арк. 1—28.
- ⁵⁶ Лазаревский А. Очерки из быта Малороссии XVIII века.— Стлб. 342.
- ⁵⁷ ЦДІА України у Києві.—Ф. 53, оп. 2, спр. 819.
- ⁵⁸ Батъши-Каменский Д. Указ. соч.—Ч.3.—С.166—168.
- ⁵⁹ Дядиченко В.А. Назв. праця.—С.50—51.
- ⁶⁰ Материалы для отечественной истории. Изд. М. Судиенко.—Т. 2.—К., 1855.—С.207—208, 360—361, 364—365.
- ⁶¹ Мякотин В.А. Указ. соч.—Вып. 2.—С.173—174.
- ⁶² Батъши-Каменский Д. Указ. соч.—Ч.3.—С.171.
- ⁶³ Гуржий А.И. Указ. соч.—С.28.
- ⁶⁴ ПСЗ.—СПб., 1830.—Т.7.—С.791; Т.8.—С.80.
- ⁶⁵ Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів.—Т.1.—К., 1929.—С.39, 47; Генеральное следствие о маєтностях Гадячского полка. 1729—1730 гг.—Полтава, 1873.—С.4.
- ⁶⁶ Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка. 1729—1730 гг.—Чернигов, 1901.—С.1, 4, 7, 9, 10, 16, 17, 23, 27, 28.
- ⁶⁷ Маркович Я. Указ. соч.—Ч.2.—С.145.
- ⁶⁸ ПСЗ.—СПб., 1830.—Т.11.—С.184.
- ⁶⁹ Там само.—Т.13.—№ 260.
- ⁷⁰ Романович-Славатинский А. Дворянство в России. От начала XVIII века до отмены крепостного права.—СПб., 1870.—С.102.
- ⁷¹ ЦДІА України у Києві.—Ф. 54, оп. 3, спр. 9645, арк. 112, 115, 156, 158, 163.
- ⁷² Мякотин В.А. Указ. соч.—С.234.
- ⁷³ Романович-Славатинский А. Указ. соч.—С.102.
- ⁷⁴ Мякотин В.А. Указ. соч.—С.165—166.
- ⁷⁵ Там само.—С.167.
- ⁷⁶ Модзалевский В.Л. Указ. соч.—Т.1.—С.21.
- ⁷⁷ ПСЗ.—СПб., 1830.—Т.10.—С.446—447, 534—536.
- ⁷⁸ Гуржий А.И. Указ. соч.—С.29.
- ⁷⁹ Шафонский А. Указ. соч.—Ч.1.—С.111—112.
- ⁸⁰ Маркович Я. Указ. соч.—Ч.1.—С.129, 189.
- ⁸¹ ЦДІА України у Києві.—Ф. 51, оп. 3, спр. 1587, арк. 10—10 зв.
- ⁸² Модзалевский В.Л. Указ. соч.—Т.2.—С.261; Т.3.—С.480.
- ⁸³ Миллер Г.Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах.—М., 1846.—С.62.
- ⁸⁴ Маркович Я. Указ. соч.—Ч.1.—С.306.
- ⁸⁵ Там само.—С.7.

- ⁸⁶ Там само. — С. 183.
- ⁸⁷ Там само. — С. 209.
- ⁸⁸ Там само. — С. 371.
- ⁸⁹ ЦДІА України в Києві. — Ф. 51, оп. 3, спр. 5355, арк. 4.
- ⁹⁰ *Модзалевский В.Л.* Указ. соч. — Т. 1. — С. 68; Т. 2. — С. 80.
- ⁹¹ Там само. — Т. 3. — С. 485.
- ⁹² Там само. — Т. 2. — С. 100.
- ⁹³ Там само. — Т. 1. — С. 124, 353; Т. 2. — С. 261; Т. 4. — С. 663; *Маркович Я.* Указ. соч. — Ч. 1. — С. 453.
- ⁹⁴ ПСЗ. — СПб, 1830. — Т. 16. — С. 961.
- ⁹⁵ *Модзалевский В.Л.* Указ. соч. — Т. 1. — С. 235.
- ⁹⁶ Там само. — Т. 1. — С. 344, 346; Т. 3. — С. 27, 515.
- ⁹⁷ Там само. — Т. 2. — С. 499.
- ⁹⁸ Там само. — Т. 1. — С. 422; Т. 2. — С. 22, 205, 381, 611; Т. 3. — С. 58.
- ⁹⁹ *Крип'якевич І.П.* Історія України. — Львів, 1992. — С. 260.
- ¹⁰⁰ Табл. складена за кн.: Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка. 1729—1730. — Чернигов, 1908. — С. 151—163.
- ¹⁰¹ Підрахунки зроблені автором за кн.: Генеральне слідство про маєстності Стародубського полку. — С. 4—72.
- ¹⁰² Генеральне слідство про маєстності Лубенського полку // Український архів. — К., 1931. — Т. 4. — С. 18—46.
- ¹⁰³ Генеральное следствие о маестностях Гадячьского полка. 1729—1730 гг. — С. 9.
- ¹⁰⁴ *Модзалевский В.Л.* Указ. соч. — Т. 3. — С. 96—122.
- ¹⁰⁵ *Маркович Я.* Указ. соч. — Ч. 1. — С. 244.
- ¹⁰⁶ ЦДІА України у Києві. — Ф. 51, оп. 3, спр. 3204, арк. 2—14.
- ¹⁰⁷ Вказані генеральні слідства (підрахунки автора).
- ¹⁰⁸ *Миллер Д.П.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии // Киевская старина. — № 1. — 1897. — С. 16.
- ¹⁰⁹ Опис Новгород-сіверського намісництва (1779—1781). — К., 1931 (підрахунки автора).
- ¹¹⁰ ЦДІА України у Києві. — Ф. 54, оп. 3, спр. 9364, арк. 1—21.
- ¹¹¹ Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1960. — К., 1962. — С. 492.
- ¹¹² *Модзалевский В.Л.* Указ. соч. — Т. 1. — С. 113; Т. 2. — С. 84, 85; Т. 4. — С. 122, 580.
- ¹¹³ Там само. — Т. 1. — С. 412, 665; Т. 2. — С. 1, 306; Т. 3. — С. 300, 563, 573; Т. 4. — С. 220, 350, 370, 577, 796.

- ¹¹⁴ Там само.—Т.1.—С.69, 85, 121, 193, 305, 336, 338, 453; Т.2.—С.2, 77, 79, 81, 210; Т.3.—С.100—102, 189, 331, 339, 391, 392, 470, 481; Т.4.—С.370, 371, 372, 579, 629, 712.
- ¹¹⁵ ЦДІА України у Києві.—Ф. 54, оп. 3, спр. 12066, арк. 48 зв.
- ¹¹⁶ Там само.—Спр. 3062, арк. 1; спр. 37759, арк. 8—11.
- ¹¹⁷ Там само.—Спр. 3177, арк. 1.
- ¹¹⁸ Там само.—Спр. 12066, арк. 24, 35, 41, 44.
- ¹¹⁹ Там само.—Спр. 1852, арк. 1, 4; спр. 3058, арк. 2; спр. 12066, арк. 47 зв., 48.
- ¹²⁰ *Модзалевский В.Л.* Указ. соч.—Т.1.—С.170, 333; Т.2.—С.22, 83, 163, 197, 217, 420, 602, 665; Т.3.—С.157, 436, 566; Т.4.—С.106, 126, 505, 694.
- ¹²¹ ЦДІА України у Києві.—Ф. 54, оп. 2, спр. 9364, арк. 13 зв.—23.
- ¹²² Там само.—Ф. 80, оп. 1, спр. 25, арк. 1—26 зв.
- ¹²³ Там само.—Ф. 54, оп. 1, спр. 2576, арк. 15 зв.—23 зв.
- ¹²⁴ Там само.—Оп. 3, спр. 12066, арк. 18.
- ¹²⁵ ЦДІА України в Києві.—Ф. 54, оп. 1, спр. 87; оп. 3, спр. 1853, арк. 4; спр. 1854, арк. 2.
- ¹²⁶ *Маркович Я.* Указ. соч.—Ч.1.—С.58.
- ¹²⁷ ЦДІА України у Києві.—Ф. 94, оп. 2, спр. 62, арк. 2—3.
- ¹²⁸ ПСЗ.—Т.9.—С.397.
- ¹²⁹ *Шафонский А.* Указ. соч.—С.119.
- ¹³⁰ ЦДІА України у Києві.—Ф. 763, оп. 1, спр. 577, арк. 5.
- ¹³¹ Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку.—С.26, 27; Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку.—С.23, 27, 32, 34, 37—39, 46—48; Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка.—С.6, 9, 14, 1 20, 23—28, 80.
- ¹³² *Романовський В.* Нариси з архівознавства.—Харків, 1927.—С.67.
- ¹³³ ЦДІА України у Києві.—Ф. 51, оп. 3, спр. 3858, арк. 3.
- ¹³⁴ Там само.—Спр. 1381-а, арк. 79, спр. 3790, арк. 6.
- ¹³⁵ Там само.—Ф. 54, оп. 1, спр. 221.
- ¹³⁶ Там само.—Спр. 11247, арк. 25—28.
- ¹³⁷ *Шафонский А.* Указ. соч.—С.115.
- ¹³⁸ *Джиджора І.* Україна в першій половині XVIII віку.—К., 1930.—С.110—118.
- ¹³⁹ ЦДІА України у Києві.—Ф. 54, оп. 3, спр. 7857.
- ¹⁴⁰ Там само.—Ф. 763, оп. 1, спр. 3666 арк. 48—50.
- ¹⁴¹ Там само.—Ф. 751, оп. 3, спр. 14200, арк. 2, 4, 6.
- ¹⁴² *Модзалевский В.Л.* Указ. соч.—Т.1.—С.55, 69, 126, 170, 182, 193, 248, 309; Т.2.—С.45, 83, 84; Т.3.—С.429.

- ¹⁴³ ЦДІА України у Києві.—Ф. 763, оп. 1, спр. 113, арк. 4.
- ¹⁴⁴ *Модзалевский В.Л.* Указ. соч.—Т.1.—С.48, 226, 248, 344—346, 407; Т.2.—С.41, 240, 252, 497—498, 595; Т.3.—С.29, 191, 484, 518, 672; Т.4.—С. 104, 106.
- ¹⁴⁵ *Лазаревский А.* Очерки из быта Малороссии XVIII века.—Стлб. 380.
- ¹⁴⁶ ЦДІА України у Києві.—Ф. 54, оп. 1, спр. 1972, арк. 1 зв.
- ¹⁴⁷ Там само.—Ф. 763, оп. 1, спр. 113, арк. 7.
- ¹⁴⁸ Там само.—Арк. 7 зв.
- ¹⁴⁹ *Миллер Д.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии // Киевская старина.—1897.—№ 1.—С.5.
- ¹⁵⁰ *Ефименко А.* Малорусское дворянство и его судьба // Вестник Европы.—Кн. 4.—1891.—С.520.
- ¹⁵¹ *Миллер Д.* Указ. соч.—С.6.
- ¹⁵² ПСЗ.—Т.4.—СПб, 1830.—С.810.
- ¹⁵³ Энциклопедический словарь. Изд. Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон.—Т.10.—СПб., 1893.—С.205.
- ¹⁵⁴ Источники Малороссийской истории.—Ч.1.—С.12.
- ¹⁵⁵ Там само.—С.16.
- ¹⁵⁶ *Грушевський О.* Гетьманські земельні універсали 1660—1670 рр. // Історико-географічний збірник.—Т.1.—К., 1927.—С.64—67.
- ¹⁵⁷ Там само.—С.69—70.
- ¹⁵⁸ *Іваницький-Василенко С.* Державське землеволодіння польської шляхти в Гетьманщині // Праці Комісії для вивчення західньо-руського та українського права.—Вип. 1.—К., 1925.—С.159.
- ¹⁵⁹ Источники Малороссийской истории.—Ч.1.—С.310.
- ¹⁶⁰ *Грушевський О.* Назв. праця.—С.87.
- ¹⁶¹ Источники Малороссийской истории.—Ч.1.—С.302.
- ¹⁶² Там само.—Ч.2.—С.250.
- ¹⁶³ *Мякошин В.* Прикрепление крестьян в Левобережной Малороссии в XVIII в. // Русское богатство.—1894.—№ 3.—С.217—218.
- ¹⁶⁴ ЦДІА України у Києві.—Ф. 54, оп. 3, спр. 3775.
- ¹⁶⁵ ПСЗ.—Т.1.—СПб, 1830.—С.496.
- ¹⁶⁶ ЦДІА України у Києві.—Ф. 53, оп. 2, спр. 563, арк. 18, 24, 30, 36 та ін.
- ¹⁶⁷ Там само.
- ¹⁶⁸ Там само.—Спр. 114.
- ¹⁶⁹ Там само.—Ф. 54, оп. 3, спр. 132, 319, 2022.
- ¹⁷⁰ Там само.—Ф. 59, оп. 1, спр. 2788, арк. 5 зв.
- ¹⁷¹ Экстракт из указов, инструкций и учреждений.—С.231—232.

- ¹⁷² Там само.— С. 259—260; Источники Малороссийской истории.— Ч. 1.— С. 8, 144.
- ¹⁷³ Экстракт из указов, инструкций и учреждений.— С. 241.
- ¹⁷⁴ *Пашук А. Й.* Сул і судочинство на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст.— Львів, 1957.— С. 23—54.
- ¹⁷⁵ ПСЗ.— Т. 6.— С. 680.
- ¹⁷⁶ Источники Малороссийской истории.— М., 1822.— Ч. 4.— С. 264—267.
- ¹⁷⁷ ПСЗ.— Т. 8.— № 5324.— С. 81.
- ¹⁷⁸ *Теличко И.* Очерк кодификации малороссийского права до введения Свода законов // Киевская старина.— 1888.— Т. XXII, сентябрь.— С. 421—422.
- ¹⁷⁹ Там само.— С. 427—428.
- ¹⁸⁰ Там само.— С. 430.
- ¹⁸¹ Права, по которым судится малороссийский народ. Изд. под ред. А. Ф. Кистяковского.— К., 1879.— С. 5.
- ¹⁸² Экстракт из указов, инструкций и учреждений.— С. 44—45.
- ¹⁸³ Права, по которым судится малороссийский народ.— С. 44.
- ¹⁸⁴ Там само.— С. 46.
- ¹⁸⁵ Там само.— С. 50.
- ¹⁸⁶ Там само.— С. 54.
- ¹⁸⁷ Там само.— С. 59.
- ¹⁸⁸ Там само.— С. 354.
- ¹⁸⁹ Там само.— С. 771—803.
- ¹⁹⁰ Там само.— С. 111—113.
- ¹⁹¹ *Василенко Н. П.* Матеріали до історії українського права.— Т. 1.— К., 1929.— С. 8—17.
- ¹⁹² Там само.— С. 18—82.
- ¹⁹³ Там само.— С. 260—335.
- ¹⁹⁴ Там само.— С. 83—147.
- ¹⁹⁵ *Лазаревский А. М.* Замечания на исторические монографии Д. П. Миллера о малорусском дворянстве и статутных судах.— Харьков, 1898.— С. 40—42.
- ¹⁹⁶ *Пашук А. Й.* Назв. праця.— С. 59; ПСЗ.— СПб, 1830.— Т. 16.— С. 237—246, 961.
- ¹⁹⁷ ПСЗ.— Т. 16.— СПб, 1830.— С. 961.
- ¹⁹⁸ Там само.
- ¹⁹⁹ *Маркевич Г. И.* Выборное начало в духовенстве в древне-русской, преимущественно юго-западной церкви до реформы Петра I.— Полтава, 1905.— С. 98—99.

- ²⁰⁰ Табл. складено за кн: *Шпачинский Н.* Киевский митрополит Арсеній Могиланский и состояніе Киевской митрополіи в его правленіе (1757—1770 гг.) — К., 1907. — С. 94—99.
- ²⁰¹ *Граевский И.С.* Киевский митрополит Тимофей Щербацкий. — К., 1912. — С. 79.
- ²⁰² *Крыжановский Е.* Собрание сочинений. — Т. I — К., 1890. — С. 445, 447.
- ²⁰³ *Граевский И.С.* Указ. соч. — С. 10—17.
- ²⁰⁴ *Шпачинский Н.* Указ. соч. — С. 227.
- ²⁰⁵ Там само. — С. 229.
- ²⁰⁶ Там само. — С. 233.
- ²⁰⁷ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. — Т. I. — Ч. I. — С. 105.
- ²⁰⁸ *Граевский И.С.* Указ. соч. — С. 197.
- ²⁰⁹ Там само. — С. 195.
- ²¹⁰ Там само. — С. 192—193.
- ²¹¹ Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи с библиографическим указателем /Сост. и изд. В.В. Зверинецкий.—Вып. 2. Монастыри по штатам 1704, 1786 и 1795 годов.—СПб., 1892.—С. 27.
- ²¹² Там само. — С. 1—14.
- ²¹³ *Шпачинский Н.* Указ. соч. — С. 40.
- ²¹⁴ Там же.
- ²¹⁵ Табл. складено за кн: Описи Київського намісництва 70—80-х років XVIII ст. — К., 1989. — С. 90—159, 289—317.
- ²¹⁶ Сборник РИО. — Т. 43. — С. 509.
- ²¹⁷ *Шпачинский Н.* Указ. соч. — С. 504.
- ²¹⁸ *Титов Ф.И.* Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII—XVIII вв. — Т. 2. — К., 1905. — С. 290.
- ²¹⁹ Сборник РИО. — Т. 43. — С. 511.
- ²²⁰ Там само. — С. 504—505.
- ²²¹ Полный христианский месяцеслов с присовокуплением статей к Российской империи и Киевской иерархии относящихся. — К., 1848. — С. 484—485.
- ²²² Там само. — С. 485.
- ²²³ Там само. — С. 485—486.
- ²²⁴ *Шпачинский Н.* Указ. соч. — С. 245.
- ²²⁵ Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры. — К., 1805. — С. 62.
- ²²⁶ *Титов Ф.* Киево-Печерская лавра как ставропигиальный монастырь: Историческая справка. — К., 1918. — С. 33.

- ²²⁷ Архив ЮЗР. — Ч.1, Т.1. — К., 1872. — № 84, 91, 92, 93.
- ²²⁸ Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры. — С. 140—141.
- ²²⁹ Там само. — С. 142—143.
- ²³⁰ Архив ЮЗР. — Ч.1, Т.2. — С. 4—5, 16—17.
- ²³¹ Лазаревский А. Очерки из быта Малороссии // Русский архив. — 1871. — № 5. — С. 1886.
- ²³² Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформ Петра I. — Казань, 1873. — С. 81, 85.
- ²³³ Крыжановский Е. Очерки быта южно-русского сельского духовенства в XVIII в. // Руководство для сельских пастырей 1862 г. — Т. 2. — С. 424.
- ²³⁴ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. — Т. 1. — Ч. 1. — С. 82.
- ²³⁵ Права, по которым судится малороссийский народ. Изд. А. Ф. Кистяковского. — К., 1879. — С. 80.
- ²³⁶ Берло А. Арсений Берло, епископ Переяславский и Бориспольский. — К., 1904. — С. 52—53.
- ²³⁷ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. — Т. 1. — С. 50.
- ²³⁸ Там само. — С. 306.
- ²³⁹ Святитель Иоасаф Горленко, епископ Белгородский и Обянский (1705—1754). Материалы для биографии. Собр. и изд. Н. Д. Жеваховым. — Т. 1, ч. 1. — К., 1904. — С. 253—277.
- ²⁴⁰ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. — Т. 1. — С. 93.
- ²⁴¹ Лазаревский А. Очерки из быта Малороссии // Русский архив. — 1871. — № 5. — С. 1886.
- ²⁴² Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. — Т. 1. — С. 123, 139, 140, 142.
- ²⁴³ ЦНБ НАН України. Відділ рукописів. — П. 16680, арк. 3.
- ²⁴⁴ Там само. — П. 16767.
- ²⁴⁵ Экстракт из указов, инструкций и учреждений. — С. 240.
- ²⁴⁶ Киевская старина. — 1888, № 1, отд. 3. — С. 23—29.
- ²⁴⁷ Экстракт из указов, инструкций и учреждений. — С. 239.
- ²⁴⁸ Генеральное следствие о маетности Черниговского полка. 1729—1730. — Чернигов, 1908. — С. 180; Генеральное следствие о маетностях Гадяцкого полка. 1729—1730. — Полтава, 1893. — С. 11; Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. 1729—1730. — Чернигов, 1901. — С. 33—52; Генеральне слідство про маетності Стародубського полку // Український архів. — К., 1929. — Т. 1. — С. 42, 49, 50; Генеральне слідство про маетності Лубенського полку // Там само. — Т. 4. — С. 35—38.

²⁴⁹ Федоренко П. З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII—XVIII вв. // Записки історико-філологічного відділу УАН. — К., 1927. — Кн. II. Праці історичної секції. — С. 168.

²⁵⁰ Єфимов А. Черниговский Елецкий монастырь Успения пресвятой Богородицы со времени основания до наших дней (1060—1903). — Чернигов, 1903. — С. 9.

²⁵¹ Добровольский П. М. Черниговский Елецкий Успенский перво-классный монастырь: Историческое описание. — Чернигов, б. г. — С. 135.

²⁵² Там само. — С. 135, 140.

²⁵³ Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии (Е. Болховитинова). — К., 1825. — С. 267—268.

²⁵⁴ Там само. — С. 264—268.

²⁵⁵ Сборник РИО. — Т. 43. — С. 555—556.

²⁵⁶ Шпагинский Н. Указ. соч. — С. 351.

²⁵⁷ Терновский Ф. А. Очерки из истории Киевской епархии в XVIII столетии, на основании документов Синодального архива. — К., 1879. — С. 30—31.

²⁵⁸ Шпагинский Н. Указ. соч. — С. 360.

²⁵⁹ Знаменский П. Приходское духовенство в России. — С. 718.

²⁶⁰ Шпагинский Н. Указ. соч. — С. 364.

²⁶¹ Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку. — С. 3, 11, 17, 18.

²⁶² Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка. — С. 41, 53, 62, 75, 191.

²⁶³ Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. — С. 9, 36.

²⁶⁴ Шпагинский Н. Указ. соч. — С. 125.

²⁶⁵ Права, по которым судится малороссийский народ. — С. 835.

До Розділу III-го

¹ Источники Малороссийской истории. Собр. Д. Н. Бантыш-Каменским. — Ч. 1. — М., 1859. — С. 310.

² ПСЗ. — Т. 4. — С. 810—817.

³ Экстракт из указов, инструкций и учреждений с разделением по материалам на девятнадцать частей. — Вып. 2. — Чернигов, 1902. — С. 265—266.

⁴ Наказы малороссийским депутатам // Киевская старина. — С. 185.

⁵ Миллер Д. П. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии // Киевская старина. — 1897. — № 1. — С. 8—12.

⁶ Табл. складено за кн: *Максимович Г.А.* Выборы и указы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г.—Нежин, 1917.—Ч.1. Выборы и составление наказов.—С.106, 119—120, 127, 135—136, 145—146.

⁷ *Ефименко А.Я.* История украинского народа.—К., 1990.—С.325.

⁸ Чтения в обществе истории и древностей российских.—Кн. 3, отд. 6.—1858.—С.62.

⁹ Там само.—С.91—92.

¹⁰ *Миллер Д.П.* Указ. соч.—С.12—14.

¹¹ Записка о малороссийском дворянстве маршала роменского повета Василия Полетики. 1809 // Киевская старина.—1893.—Янв.—Т. 40.—С.8.

¹² Там само.

¹³ ЦДІА України у Києві.—Ф. 763, оп. 1, спр. 303, арк. 4.

¹⁴ Там само.—Арк. 5.

¹⁵ Там само.—Ф. 54, оп. 3, спр. 3063, арк. 2.

¹⁶ Там само.—Арк. 11—16, 20.

¹⁷ Там само.—Арк. 19.

¹⁸ ПСЗ.—Т.22.—С.272—273.

¹⁹ *Миллер Д.П.* Указ. соч. // Киевская старина. 1897.—№ 2.—С. 191.

²⁰ ЦДІА України у Києві.—Ф. 736, оп. 1, спр. 363, арк. 1—8.

²¹ Там само.—Арк. 1 зв, 5 зв, 6 зв.

²² Табл. складено за кн: *Описи Київського намісництва 70—80-х років XVIII ст.*—К., 1989.—С.90—159, 175—235.

²³ ПСЗ.—Т.24.—С.298—299. (Посаду герольдмейстера запровадив Петро I у 1721 р. На нього покладався обов'язок вести списки дворян по трьох категоріях: 1) генеральні іменні і по чинах, 2) хто з них придатний «к делам», хто перебуває «у дел», 3) скільки у кого дітей і якого віку).

²⁴ Киевская старина.—1893.—Січ; 1897.—Квіт., трав.

²⁵ *Милорадович.* Малороссийское дворянство.—Чернигов, 1890.—С. 6.

²⁶ *Дианин А.* Малорусское духовенство во второй половине XVIII в.—К., 1904.—С.1—2.

²⁷ Сборник РИО.—Т.43.—СПб, 1885.—С.434.

²⁸ Там само.—С.435.

²⁹ Там само.—С.439, 478.

³⁰ *Дианин А.* Указ. соч.—С.28.

³¹ Сборник РИО.—Т.43.—С.488, 489.

³² Там само.—С.488, 489, 562.

³³ Там само.—С.484, 561.

³⁴ Там само.—С.440—441, 491, 564, 570.

- ³⁵ Там само.—С. 471—572.
- ³⁶ Там само.—С. 230.
- ³⁷ *Миллер Д.П.* Указ. соч. // Киевская старина.—1897.—№ 1.—С. 10.
- ³⁸ Там само. // Киевская старина.—1897.—№ 2.—С. 205—206.
- ³⁹ Там само.—С. 215.
- ⁴⁰ *Пышин А.* История русской литературы.—Т. 2.—СПб, 1902.—С. 262.
- ⁴¹ *Огієнко І.І.* Українська церква. Нариси з історії української православної церкви. У 2-х т.—Т. 1—2.—К., 1993.—С. 253.
- ⁴² Там само.—С. 259.
- ⁴³ *Хижняк З.І.* Києво-Могилянська академія.—К., 1981.—С. 119.
- ⁴⁴ Там само.—С. 70—71.
- ⁴⁵ Там само.—С. 102.
- ⁴⁶ *Булаков Г.* Западно-русские православные церковные соборы, как органы церковного управления: Опыт историко-канонического исследования.—Курск, 1917.—С. 225.
- ⁴⁷ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии.—Отд. 2, т. 5.—К., 1908.—С. 1—75.
- ⁴⁸ *Шпачинский Н.* Киевский митрополит Арсеній Могилянскій и состояние Киевской митрополіи в его правление (1757—1770 гг.).—К., 1907.—С. 343—344.
- ⁴⁹ Табл. складено за кн: *Шпачинский Н.* Киевский митрополит Арсеній Могилянскій.—С. 467.
- ⁵⁰ Источники Малороссийской истории. Собр. Д. Н. Бантыш-Каменским и изд. О. Бодянским.—Ч. 1.—М., 1858.—С. 126—139.
- ⁵¹ *Маркович Я.* Дневные записки малороссийского подскарбия Якова Марковича.—Ч. 2.—М., 1859.—С. 143.
- ⁵² Там само.—Ч. 1.—С. 333, 358.
- ⁵³ Там само.—Ч. 2.—С. 225, 254, 264.
- ⁵⁴ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии.—Т. 1. Полк Стародубский.—К., 1888.—С. 81.
- ⁵⁵ *Хижняк З.І.* Вказ.праця.—С. 142.
- ⁵⁶ Киевская старина.—1899.—Янв., 126.
- ⁵⁷ *Маркович Я.* Дневные записки.—Ч. 2.—С. 275.
- ⁵⁸ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии.—Отд. 2, т. 3.—К., 1906.—С. X—XIX.
- ⁵⁹ *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник.—Т. 1.—К., 1908.—С. 22, 60, 170.
- ⁶⁰ Там само.—С. 43.

- ⁶¹ *Панашенко В.В.* Навчання козацьких дітей грамоти та військової справи на Лівобережній Україні в XVIII ст. // УІЖ.—1972.—№ 2.—С. 103—108.
- ⁶² *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник.—Т.2.—К., 1910.—С. 614—615.
- ⁶³ Там само.—Т.1.—С. 222, 235.
- ⁶⁴ Там само.—Т.2.—С.102.
- ⁶⁵ Там само.—Т.1.—С. 245.
- ⁶⁶ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии.—Т.1.—С. 78.
- ⁶⁷ Діаріуш или журнал, то есть повседневная записка случающихся при дворе, okazji и церемоний. Сост. Н. Ханенком.—М., 1858.—С. XV.
- ⁶⁸ Там само.—С. XIX.
- ⁶⁹ *Модзалевский Л.* Малороссийский родословник.—Т.1.—С. 92; *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии.—Т.1.—С. 59.
- ⁷⁰ *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник.—Т.1.—С. 354—355.
- ⁷¹ Там само.—С. 429.
- ⁷² Там само.—С. 406.
- ⁷³ Там само.—Т.2.—С. 536.
- ⁷⁴ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии.—Отд. 2, т.3.—С.152—180.
- ⁷⁵ Там само.—С.184—186.
- ⁷⁶ *Модзалевский В.Л.* Указ. соч.—Т.1.—С. 249—250, 372—373; Т.2.—С. 615—616.
- ⁷⁷ Там само.—Т.2.—С. 264.
- ⁷⁸ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии.—Отд. 2, т.3.—К., 1906.—С.152—171.
- ⁷⁹ Там само.—С.184—186.
- ⁸⁰ Сборник РИО.—Т.43.—С.130, 150, 176, 177, 193.
- ⁸¹ *Маркович Я.* Дневные записки.—Ч.1.—С. 62, 64—65, 327.
- ⁸² Там само.—С.267, 276, 363, 366; Ч.2.—С. 288, 303—304.
- ⁸³ Там само.—Ч.2.—С.306.
- ⁸⁴ Там само.—С.198, 215.
- ⁸⁵ *Сотницьенко П.А.* Бібліотека Києво-Могилянської академії: Філософські джерела // Від Вишньовського до Сковороди: З історії філософської думки на Україні XV—XVIII ст.—К., 1972.—С. 51.
- ⁸⁶ *Маркович Я.* Дневные записки.—Ч.2.—С. 264, 284, 288.
- ⁸⁷ Акты и документы. Киевской академии.—К., 1908.—Т.5.—С. 4—42.
- ⁸⁸ *Лазаревский А.* Отрывок из семейного архива Полетик // Киевская старина.—1891.—Кн. 4.—С.10.
- ⁸⁹ *Васильчиков А.А.* Семейство Разумовских.—Т.1.—СПб., 1880.—С. 394.

- ⁹⁰ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 144—145.
- ⁹¹ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. — Т. 1. — С. 28.
- ⁹² Історія української культури. Під ред. І. Крип'якевича. — Львів, 1937. — С. 16.
- ⁹³ Матеріали для отечественной истории. Изд. М. Судіснко. — Отд. 3. Описание именій, принадлежащих гетману Данилу Апостолу. — К., 1853. — С. 1—17.
- ⁹⁴ *Васильчиков А. А.* Семейство Разумовских. — Т. 1. — С. XC, XCI; Т. 2. — С. 2.
- ⁹⁵ Там само. — Т. 1. — С. 397.
- ⁹⁶ Там само.
- ⁹⁷ Там само. — Т. 1. — С. 463—472.
- ⁹⁸ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. — Т. 1. — С. 418.
- ⁹⁹ Материалы для отечественной истории — Ч. 1, отд. 3. — С. 5, 17 и др.
- ¹⁰⁰ *Маркович Я.* Дневник Якова Марковича. 1735—1740. Т. 4. // Жерела до історії України-Руси. — Т. 22. — К.; Львів, 1913. — С. 343.
- ¹⁰¹ *Маркович Я.* Дневные записки. — Ч. 1. — С. 212, 221, 367.
- ¹⁰² Там само. — С. 44, 49, 287; Ч. 2. — С. 269.
- ¹⁰³ ЦДІА України у Києві. — Ф. 124, оп. 3, спр. 285.
- ¹⁰⁴ *Маркович Я.* Дневные записки. — Ч. 1. — С. 51—53, 55.
- ¹⁰⁵ *Маркович Я.* Дневник. — Т. 4. — С. 202, 356.
- ¹⁰⁶ *Лазаревский А.* Очерки малороссийских фамилий // Русский архив. — 1875. — С. 450.
- ¹⁰⁷ *Маркович Я.* Дневные записки. — Ч. 1. — С. 3—5.
- ¹⁰⁸ *Лазаревский А. М.* Люди старой Малороссии. — К., 1882. — С. 20.
- ¹⁰⁹ *Модзалевский В. Л.* Указ соч. — Т. 4. — С. 231—233.
- ¹¹⁰ Табл. складена за документом: ЦДІА України у Києві. — Ф. 54, оп. 1, спр. 1734, арк. 1—28.
- ¹¹¹ *Маркович Я.* Дневные записки. — Ч. 1. — С. 410.
- ¹¹² *Лазаревский А.* Очерки малороссийских фамилий // Русский архив. — 1875. — 17. — С. 258.
- ¹¹³ *Бантыш-Каменский Д.* Жизнь Мазепы. — М., 1834. — С. 89.
- ¹¹⁴ *Бакай Н.* Южнорусский дворянин XVIII века. — К., 1885. — С. 6.
- ¹¹⁵ *Маркович Я.* Дневник. — Ч. 4. — С. 49.
- ¹¹⁶ *Маркевич А. М.* Малороссийская свадьба. — Б. м. 1 р. — С. 3.
- ¹¹⁷ *Бакай Н.* Южнорусский дворянин XVIII века. — С. 9.
- ¹¹⁸ Источники Малороссийской истории. Собр. Д. Н. Бантыш-Каменским. — Ч. 2. — С. 14—22.

- ¹¹⁹ *Маркович Я.* Дневные записки. — Ч.1. — С.12, 313, 352, 353; Ч.2. — С.204.
- ¹²⁰ *Лазаревский А.М.* Очерки малороссийских фамилий // Русский архив. — 1875. — № 4. — С.443.
- ¹²¹ *Маркович Я.* Дневные записки. — Ч.1. — С.59.
- ¹²² *Ханенко Н.* Дневник генерального хорунжаго Николая Ханенка. 1727—1753 гг. — К., 1884. — С.7.
- ¹²³ Там само. — С.27.
- ¹²⁴ Там само. — С.35.
- ¹²⁵ *Маркович Я.* Дневные записки. — Ч.1. — С.362.
- ¹²⁶ *Ханенко Н.* Дневник. — С.35, 36.
- ¹²⁷ *Маркович Я.* Дневные записки. — Ч.2. — С.192, 195, 198.
- ¹²⁸ Лікарські та господарські порадики XVIII ст. Підгот. до вид. В. А. Передісінко. — К., 1984. — С.17—120.
- ¹²⁹ *Сумцов Н.Ф.* Лазарь Баранович // К истории южнорусской литературы семнадцатого столетия. — Вып. 1. — К., 1885. — С.21.
- ¹³⁰ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. — Т.2. Полк Нежинский. — К., 1893. — С.78.
- ¹³¹ *Титов С.Ф.* Историческое описание Пустынно-Никольского монастыря. С.Ф.Т. — К., 1902. — С.7.
- ¹³² *Лазаревский А.* Очерки из быта Малороссии в XVII веке // Русский архив. — 1871. — № 5. — С.1902.
- ¹³³ Там само. — С.358.
- ¹³⁴ *Федоренко П.* З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII—XVIII вв. // Записки історично-філологічного відділу. — Кн. II. — К., 1927. — С.129—130.
- ¹³⁵ *Лазаревский А.* Очерки из быта Малороссии // Русский архив. — 1871. — № 5. — С.1887.
- ¹³⁶ Там само. — С.1888.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Адамович Симеон див. Симеон Адамович
Адосовський Йосип, син сотника 76
Адосовський Прокіп, син сотника 76
Андріан, патріарх московський 38
Амбодик М. Н., медик 135
Амвросій Дубневич, архімандрит київський 91
Андрій Боголюбський, вел. князь 104
Андрочелло Мурієнно, вчитель домашній 136
Анна Іоанівна, імператриця російська 45
Антіох, ієромонах 156
Антоній Вінницький, митрополит 33
Антоній Радивилівський 132, 133
Апостол, реєстровий козак 6
Апостол, генеральний хорунжий 95
Апостол Данило Павлович, полковник миргородський, гетьман
Лівобережної України 6, 40, 45—47, 52, 60, 62, 65, 67, 77,
90, 94, 109, 117, 122, 136, 139, 144, 149, 154
Апостол Павло Данилович, полковник миргородський 6
Апостол Павло Єфремович, полковник миргородський і гадяцький
6, 46
Апостол Петро Данилович, полковник лубенський 6, 46, 92
Апостол П. Д., дочка гетьмана, друга дружина Скоропадсь-
кого М. В. 41
Апостоли 47
Апраксін П. Ф., генерал-поручик, граф 149
Арістотель 132, 142
Арсеній, митрополит київський і галицький 126
Арсеній Могилянський, митрополит київський 103, 134
Арсеній Сатановський 130
Афендік Д. С., сотник баришівський 137
Афендік Микола Семенович, сотник вороньківський, зять бун-
чукового товариша Лизогуба П. С. 64
Афендік Семен, полковник Волоського корпусу 56
Афендік Степан Семенович, сотник бориспільський 56
Афендіки, старшинський рід 137
Базилевич Петро, суддя полковий 122
Базилевський Григорій, суддя земський 122
Базилевський Федір, суддя полковий 122
Базилевські, дворяни 126

- Бакуринський Климент Юрійович, військовий товариш 9
 Бакуринський Микола, шляхтич 9
 Бакуринський Юрій Миколайович, шляхтич 9, 15
 Бакуринський Яків Леонтіївич, суддя полковий чернігівський,
 статський радник 9, 66
 Бакуринські, зем'яни, шляхетський рід 70
 Балабан Діонісій див. Діонісій Балабан
 Балюз 144
 Бан Сава, боярин волоський 56
 Банін, майор відставний 55
 Баранович Лазар, архієпископ чернігівський і новгород-сіверський
 27, 28, 33—35, 37, 38, 102, 110, 132, 154
 Баратови, князі грузинські 57
 Басань Яким, осавул бахмацький 19
 Бахчевський І., військовий канцелярист 78
 Безбородченко Лукаш, реєстровий козак 6
 Безбородьки, старшинський рід 6, 137
 Безбородько Андрій, реєстровий козак 6
 Безбородько Андрій Якович, генеральний писар 44, 52, 78, 152
 Безбородько Гаврило, реєстровий козак 6
 Безбородько Іван, реєстровий козак 6
 Безбородько Матвій, реєстровий козак 6
 Безбородько Олександр Андрійович, поміщик, сенатор, князь 66, 137
 Белінський, ігумен Макошинського монастиря 91
 Бердяєв, генерал-лейтенант 55
 Березовський В. С., військовий канцелярист, бунчуковий товариш 79
 Березовський Ф. Ф., військовий канцелярист, бунчуковий товариш 79
 Берли, старшинський рід 137
 Берло Андрій, бунчуковий товариш 107
 Берло Андрій Іванович (в монашестві Арсеній), єпископ переяс-
 лавський 102, 107
 Берло Арсеній Іванович, учень Київської академії 137
 Берло Василь Іванович, сотник вороньківський 6, 137
 Берло Володимир Данилович, возний Вороньківської сотні, писар
 полковий 6
 Берло Данило Іванович, «под знаком бунчуковим застаючий» 6
 Берло І., військовий канцелярист 78
 Берло Іван, сотник вороньківський, суддя полковий 6, 107, 137
 Берло Іван, полковник піхотний, сотник мглинський 6
 Берло Іван Васильович, сотник вороньківський, бунчуковий
 товариш 6

Берло Олександр, реєстровий козак 6
Биковський І., вїйт київський 105
Бишинг А. 140
Білецькі-Носенко, військові товариші 70
Бірон, генерал-майор 60
Бобир І. Р., військовий канцелярист, військовий товариш 79
Богданович-Зарудний С., суддя генеральний 4, 14
Богдановський, отаман ніжинський 91
Боголюбський Андрій див. Андрій Боголюбський
Богомулець Петро, значковий товариш 75
Богомулець Федір, значковий товариш 75
Болдаківський Семен, шляхтич II
Борб'є 145
Борис Михайлович, дяк 37
Борковський див. Дунін-Борковський
Борозна Володимир Іванович, зем'янин 9
Борозна Григорій Володимирович, бунчуковий товариш 60, 68
Борозна Дмитро Іванович, зем'янин 9
Борозна Іван, зем'янин 9
Борозна Іван Владиславович, генеральний бунчужний, генеральний суддя 10, 62, 67, 79, 91
Борозна Іван Іванович, бунчуковий товариш, генеральний бунчужний 10, 45, 68
Борозна Іван Лаврентійович, сотник полковий стародубський 10
Борозна Лаврентій Владиславович, бунчуковий товариш, зять полковника Лизогуба І. Я. 64, 69
Борозна Лаврентій Осипович, військовий товариш 9, 10, 15
Борозна Максим Лаврентійович, сотник 10
Борозна Осип Іванович, зем'янин, козак 9
Борозна Яків Іванович, зем'янин 9
Борозни, старшинський рід 137
Борохович Михайло, полковник гадяцький 17
Борохович Роман Федорович, знатний військовий товариш 67
Борсук Петрø Федорович, священник 108
Борсук Яким Якимович, полковник стародубський 139
Борсуки, старшинський рід 137
Брежинські, військові товариші 70
Бриль, лікар 59
Бронизький Володимир, хорунжий полковий 124
Брюховецький Іван Мартинович, гетьман Лівобережної України
4, 16, 18, 21, 28, 29, 32—34, 89, 135, 143

- Буглевський, писар полковий полтавський 91
 Будлянський Петро Михайлович, знатний військовий товариш 66, 67
 Булавка Л., військовий канцелярист 77
 Булавки, старшинський рід 8
 Бурмичевський Матвій, значковий товариш 75
 Бут Леонтій, осавул 14
 Бутович Артамон Григорович, протопоп зінківський і опошнянський 13, 31
 Бутович Богдан, шляхтич 10, 31
 Бутович Василь Григорович, дякон 108
 Бутович Василь Ілліч, військовий товариш, священник 108
 Бутович Григорій Артамонович, прихильник І. Мазепи, перебував при П. Орлику 13
 Бутович Григорій Васильович, священник 108
 Бутович Григорій Іванович, священник 31, 108
 Бутович Григорій Філонович, протопоп переяславський і гадяцький 13, 31
 Бутович Дем'ян Степанович, знатний бунчуковий товариш 60, 62, 79
 Бутович Іван Артамонович, осавул полковий гадяцький 13
 Бутович Іван Богданович, військовий товариш, сотник батуринський 10, 31
 Бутович Іван Дем'янович, військовий товариш, бунчуковий товариш 79
 Бутович Михайло Іванович, сотник 52
 Бутович Петро Степанович, бунчуковий товариш 59, 62^а
 Бутович Степан Іванович, генеральний осавул 10, 31, 63
 Бутович Степан Степанович, бунчуковий товариш 59, 62
 Бутович Тарас 31
 Бутович Федір Васильович, священник 108
 Бутович Філон Тарасович, священник 31
 Бутовичі, старшинський рід 10, 65
 Бутримович Петро, отаман городовий 15
 Бутурлін 143
 Буцькі, старшинський рід 8, 70
- Вакуленки (Вакуловичі), старишинський рід 8
 Валькевич Зосима див. Зосима Валькевич
 Валькевич Петро Васильович, бунчуковий товариш, генеральний осавул 63

Вальковський Климент, суддя полковий 122
Варлаам, ієромонах 156
Варлаам Ванатович, архієпископ київський 103, 106
Варлаам Ясинський, митрополит київський 35, 37, 38, 102, 104, 133
Варсофоній, архімандрит батуринський 112
Василевич Никифор, бурмистр глухівський, священник 105
Василевич Феодосій, ігумен 25
Василій, священник борзнянський 30
Васильчиков В. С., камергер 149
Вашенко Гаврило, обозний полковник стародубський 16
Вейсбах, генерал, бригадир 54, 55
Велецький В., сотник 91
Велецький Василь Васильович, бунчуковий товариш 71, 79
Велецький Василь Осипович, знатний військовий товариш,
полковник гадяцький 10
Велецький Володимир Васильович, бунчуковий товариш 10, 137
Велецький Іван Васильович, бунчуковий товариш 10, 11, 137
Велецький Осип, шляхтич 10
Велецькі, старшинський рід 137
Велинський Іван, шляхтич 11
Велинський Григорій, бунчуковий товариш 69
Величківський, протопоп полтавський 91
Вельямінов С. Л., бригадир, президент першої Малоросійської
Колегії 54
Веніамин, чернець 156
Вербицький Гнат, полковник лубенський 135
Верховець Іван, отаман і сотник ямпільський 53
Вигонський Данило Євстафійович, полковник бихівський 9, 13
Вигонський Євстафій Ігнатович 13, 14
Вигонський Іван Євстафійович, генеральний писар, гетьман
Лівобережної України 9, 10, 11, 13, 15, 20, 21, 27, 28, 32, 33
Вигонський Костянтин Євстафійович, полковник турівський 9, 13
Вигонський Самуїл (Нагорненко-Вигонський) 9
Вигонські, шляхтичі, старшинський рід 9
Вишневецька Раїна, могилянська княжна 25, 29
Вінницький Антоній див. Антоній Вінницький
Владислав IV, король польський 9
Войтехович Іван, «приятель» чернігівського полковника 12
Войцехович Іван Богданович, знатний військовий товариш 67
Войцехович О. С., дочка реєнта Генеральної військової канцелярії 41
Войцехович Петро Богданович, знатний військовий товариш 67, 79

- Войцехович Степан Богданович, знатний військовий товариш 67
 Войцеховичі, старшинський рід 12
 Волянський Н., священник 130
 Волевачі, старшинський рід 8
 Волинський В. В., військовий товариш 79
 Волинський В. Г., військовий товариш 79
 Володківський Василь, військовий товариш 12
 Воронцов Р. Л., граф 56
 Вуяхевич Михайло Васильович, полковник 105
 Вуяхевич Павло, значковий товариш 75
 Вяземська М. Г., княжна 149
- Гавриїл Кременецький, митрополит київський 103
 Ганрило (Босович), ієромонах 155
 Ганрило (Гутовський), ієромонах 156
 Галаган Гнат Іванович, полковник прилуцький 47, 50, 54, 116, 157
 Галаган Григорій Гнатович, полковник прилуцький 47, 50, 138
 Галаган Григорій Іванович, бунчуковий товариш, майор, поміщик 66
 Галаган Я. С. 138
 Галагани, старшинський рід, дворяни 126, 137
 Галенковський Андрій Федорович, бунчуковий товариш 79
 Галенковські, дворяни 126
 Галецький П. С., сотник полковий стародубський 138
 Галецький Петро, бунчуковий товариш 61
 Галецький Яків Петрович, бунчуковий товариш 61
 Галятонський Іоаникій див. Іоаникій Галятонський
 Галяховський, протопоп глухівський 91
 Гамалії, старшинський рід 6, 7, 65
 Гамалія Андрій Андрійович, значковий військовий товариш 67
 Гамалія Андрій Михайлович, сотник лохвицький, генеральний
 осавул 7
 Гамалія Антон Андрійович, генеральний осавул 7
 Гамалія В. Г., бунчуковий товариш 79
 Гамалія Васько, реєстровий козак 6
 Гамалія Григорій, писар військовий 17, 135
 Гамалія Григорій Іванович, бунчуковий товариш 62, 138
 Гамалія Григорій Михайлович, полковник лубенський і паволоць-
 кий, генеральний осавул, наказний гетьман 6
 Гамалія І. 65, 152
 Гамалія Михайло, реєстровий козак, полковник черкаський 6

- Гамалія Михайло Андрійович, генеральний бунчужний, генеральний хорунжий, генеральний осавул 7, 21, 70
- Гамалія Михайло Осипович, полковий хорунжий 50
- Гамалія Платон Якович, капітан російського морфлоту, дійсний член Російської академії 141
- Гамалія Р. Н., військовий товариш 71
- Гамалія Яків, полковник паволоцький, швагер П. Дорошенка 6
- Гарновський Антон, бунчуковий товариш 69
- Гвинтівка Матвій, полковник ніжинський 135
- Гедеон, митрополит сочавський 27
- Гедеон Онисевич, ігумен Києво-Печерської лаври 91
- Гедеон Святополк-Четвертинський, митрополит київський 35—37, 102
- Генварський Андронік, син сотника 76
- Генварський Євлампій, син сотника 76
- Генварський Яків, син сотника 76
- Гервасій, єпископ переяславський 126
- Герман Прохорович, ігумен Михайлівського переяславського монастиря 91
- Гізель Іннокентій див. Іннокентій Гізель
- Глембоцький Войтех, комісар 9
- Гнідичі, старшинський рід 137
- Голіцин Василь Васильович, російський полковник, боярин 22
- Головкін Гаврило Іванович, граф, канцлер 10, 54, 55, 143
- Головчин Сильвестр, ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря 29
- Голуб (Богатий) Іван Григорович, обиватель м. Красного 12, 13
- Голуб (Голубенко) Захарій, військовий товариш 13
- Голуб (Голубенко) Константин, генеральний бунчужний 13
- Горленки, старшинський рід, дворяни 7, 47, 65, 107, 126, 137
- Горленко Андрій Андрійович, бунчуковий товариш, полковник полтавський 64, 150
- Горленко Григорій, підкоморорій 122
- Горленко Дмитро Лазарович, полковник прилуцький 7, 21, 47, 56, 107
- Горленко Іван Петрович, військовий товариш, бунчуковий товариш в статській службі 79
- Горленко Іоаким Андрійович, єпископ білгородський і обоянський 107
- Горленко Іоаким Іванович, генеральний хорунжий, генеральний суддя 69
- Горленко Лазар, реєстровий козак, полковник прилуцький, суддя полковий прилуцький 7, 17
- Горленко Пахомій Дмитрович, ієромонах Києво-Печерської Лаври 107

- Горленко Уляна, дочка полтанського полковника 150
Горленко Я., бунчуковий товариш, перекладач з лат., нім. і грецької мов у Генеральній військовій канцелярії 79
Горленко Яцько, реєстровий козак 7
Горлянка, сотник конотопський 52, 89
Грабянки, старшинський рід 8
Грембецький Василь Федорович, значковий товариш, військовий товариш при відстанці 71
Гремон Іван, писар 76
Гречаний Степан, писар військовий 135
Гречаний Федір Степанович, бунчуковий товариш, сотник глухівський 62, 65, 67
Гречаний Яків Степанович, бунчуковий товариш, осавул гадяцький 59
Григорій, диякон 156
Громека Василь Михайлович, сотник смілянський 67
Грушенський О., історик 83, 84
Грушенський М. С., історик 4, 5, 13, 18, 21
Грязна Катерина Борисівна, шляхтянка 15
Губчиці, старшинський рід 65
Губчиць Василь Іванович, бунчуковий товариш 79
Губчиць Григорій Васильович, бунчуковий товариш 79
Губчиць Іван Іванович, сотник почепський, абшитований бунчуковий товариш 61
Губчиць Михайло Васильович, сотник грунський, бунчуковий товариш 61
Губчиць Федір Федорович, бунчуковий товариш 69, 79
Гудими-Левковичі, дворяни 126
Гудович І., військовий канцелярист 78
Гудович І. А., бунчуковий товариш 60
Гудович Іван Васильович, генерал-фельдмаршал, київський генерал-губернатор, граф 139, 149
Гудович Олексій Васильович, генерал-аншеф 139
Гудович Павло, значний військовий товариш, сотник бакланський 16, 17
Гуляницький Григорій, полковник 14, 21
Дав. д. архімандрит 127
Давидови, князі грузинські 57
Давидович Олександр, бунчуковий товариш 122
Дамаскін Галицький 130

Данило Туптало 131
 Дараган І. П. 141
 Дворецький Василь, полковник київський 135
 Дворецькі, старшинський рід 8, 137
 Дев'єр Б., граф 150
 Дезидерій, ієромонах 155
 Демидов 143
 Дем'яненко Сава, значковий товариш 74
 Дерда Павло, значковий товариш 74
 Деревецький С., ігумен переяславський 92
 Детерлін Антон, поручик 55
 Джавахови, князі грузинські 57
 Джиджора І., історик 78
 Дионісій Балабан, митрополит київський 27, 33
 Дічковський, священник 129
 Дмитрашко І., військовий канцелярист 78
 Дмитрашко Родіон (Райча) Григорович, полковник переяславський 11
 Дмитрашко-Райча В. О., бунчуковий товариш, сотник березанський 91, 140
 Дмитрашко-Райча Федір Олексійович, бунчуковий товариш 79
 Дмитрій Ростовський 131
 Добронизький Василь, священник 31
 Добронизький Павло Самуїлович, священник 31
 Добронизький Самуїл Васильович, священник 31
 Добронизький Стефан Самуїлович, священник 31
 Добронизький Федір, реєстровий козак 31
 Добронизький Федір Самуїлович, значний військовий товариш 31, 67
 Добронизькі, військові товариші 70
 Долгорукая Дар'я Дмитрівна, дочка боярина, сестра цариці, дружина гетьмана І. Брюховецького 18, 143
 Долгорукий Г. 54, 58
 Долгорукий Д. О., боярин 143
 Долинський Григорій, підкормій 122
 Долинський Григорій Карпович, осавул ніжинський 61
 Долинський Іван Григорович, член Російської академії 140
 Долинські, дворяни 126
 Домонтович Григорій, військовий товариш 124
 Домонтович Іван, військовий товариш 124
 Домонтович Іван Михайлович, суддя генеральний 31
 Домонтович Павло, військовий товариш 124

- Домонтович Павло Іванович, чернігівський піп, пресвітер 31
Домонтович Федір, бунчуковий товариш 124
Домонтовичі, старшинський рід 31, 65
Дорошенко Василь, бунчуковий товариш 62
Дорошенко Іван Андрійович, сотник сосницький 67
Дорошенко Петро Дорофійович, гетьман Правобережної України
8, 21, 28, 29, 31, 33, 63
Дробовицький А., військовий товариш 91
Дублянський Федір, бунчуковий товариш 79
Думитрашко див. Дмитрашко
Дуніни, дворяни 126
Дунін-Борковський, бунчуковий товариш, зять полковника Лизоуба І. Я. 45, 64
Дунін-Борковський Андрій Васильович, бунчуковий товариш 62
Дунін-Борковський Василь Касперович, сотник вибельський, полковник чернігівський, генеральний обозний II, 154
Дунін-Борковський Каспер (Карпо), син люблінського земського писаря II
Дунін-Борковський Юрій Касперович, військовий товариш II
Дуніни-Борковські, шляхтичі, старшинський рід, дворяни II, 66, 126
Дуров Олександр, полковник стародубський 46
- Енгельгарди, рід смоленської шляхти 149
- Євдокія Іванівна, козацька вдова 17
Євсей, чернець 156
Євсеєвич Яків, березовський житель 30
Єлизавета Петрівна, імператриця 103, 106, 127, 139
Єпифаній Славинецький 130
Єристови, князі грузинські 57
Єропкін Ю. Ф., майор у відставці 55
Єрофеев Гаврило, піп 113
Єсимонтовський Афанасій Іванович, знатний військовий товариш 67
Єсимонтовський Іван Афанасійович, бунчуковий товариш 79
Єсимонтовський Іван Федорович, значний військовий товариш 67
Єсимонтовський Олексій Степанович, військовий товариш 72
Єсимонтовський Степан Степанович, військовий товариш 72
Єсимонтовські, старшинський рід 8
Єфименко О. Я. (А. Я.), історик 4, 16, 45, 81
Єфросинія, дружина прилуцького полковника Л. Горленка 17
- Жданович Василь Якович, хорунжий полковий 50

- Жданович М. В., бунчуковий товариш 61
 Жданович Яків Максимович, військовий товариш 71
 Жоравка (Журавка) Антон, бунчуковий товариш 69
 Жоравка (Журавка) Іван Тимофійович, генеральний осавул 95
 Жоравка Лук'ян Іванович, полковник стародубський 116
 Жоравка (Журавка) Тимофій Лук'янович, бунчуковий товариш,
 зять бунч. тов. Лизогуба А. А. 63
 Жоравка (Журавка) Я. Ф., військовий товариш 79
 Жук Степан, товариш Київського полку 16
 Жураковські, поміщики 66
 Жученки (Жуки), старшинський рід 137
 Жученко (Жук) Федір Іванович, полковник полтавський 31
 Журахівський Я., осавул 59
 Жученки, старшинський рід 8
- Забіла Василь Петрович, козак, сотник борзнянський 7
 Забіла Данило Васильович, бунчуковий товариш 60
 Забіла Іван Іванович, хорунжий Генеральної військової артилерії,
 зять чернігівського полковника Скоропадського В. І. 41, 67
 Забіла Іван Петрович, козак 7
 Забіла Костянтин Михайлович, реєстровий козак, отаман горо-
 довий борзнянський 7
 Забіла Петро Михайлович, реєстровий козак, генеральний суддя,
 генеральний обозний 7, 135
 Забіла Прохор, бунчуковий товариш 122
 Забіла С. Д., військовий товариш 71, 79
 Забіла Степан Петрович, полковник ніжинський, генеральний
 хорунжий 7, 140
 Забіла Степан Степанович, знатний військовий товариш 67
 Забіла Тарас Петрович, козак, сотник борзнянський 7
 Забіла Тарас Тарасович, знатний військовий товариш 67
 Забіла Тиміш Костянтинович, знатний військовий товариш 67
 Забіли, старшинський рід 7, 11, 65, 66, 137
 Заборонський Рафаїл див. Рафаїл Заборонський
 Заборонський Федір Іванович, бунчуковий товариш 59
 Завадовський В. В., бунчуковий товариш 60, 73
 Завадовський Іван, полковник стародубський 71
 Завадовський П. В., поміщик 66
 Завадовський П. С., полковник, генерал-майор, сенатор 55, 138
 Завадовський Яків, полковник стародубський 72
 Завацька, шляхтичка 25

Загоровський Іван, значковий товариш 74
Загряжський М. О., обер-шенк 149
Закренський Г. О., бунчуковий товариш, поміщик, підкормій 66
Закренський І. С., бунчуковий товариш, асесор кримінального суду 66
Закренський О. Л., генеральний бунчужний, генеральний обозний 45
Закренський П. І., бунчуковий товариш 66
Закровієцький П., військовий канцелярист 92
Зарудні, військові товариші 70
Заруцькі, старшинський рід 8
Заруцький Андрій, піп 113
Заруцький Олексій Богданович, козак, отаман городовий глухівський, протопоп 30
Згура 21
Зеленський, шляхтич 21
Зеленський І. Г., військовий товариш 71
Злотковський Дмитро, значковий товариш 74
Значок К. І., сотник лубенський, осавул полковий 50
Золотаренки, старшинський рід 8
Золотаренко Василь Никифорович, полковник ніжинський 14, 17, 81
Золотаренко Іван Никифорович, полковник ніжинський 14
Зорич Андрій, значковий товариш 74
Зосима Валькени, архімандрит Києво-Печерської Лаври 105

Іван, ієрей 156

Іван, піп в м. Лукомні. 113

Іваненко Г., на службі в Генеральній військовій канцелярії 45

Іваненко С. І., військовий товариш 71

Іванович Данило, отаман Остапівської сотні 53

Ієремія Михайло Корибут 29

Ізмайлов, генерал-лейтенант 60

Ілля, писар протопопії 155

Ілляшенко Г. С., військовий товариш 71

Ілляшенко С. І., бунчуковий товариш 61

Ілянов, сотник канівський 52

Імшенецький Федір, протопіп лохвицький 113

Інокентій, ієромонах 113

Інокентій Гізель, архімандрит Києво-Печерської лаври, ректор Київської академії 25, 33, 34, 132, 134

Іоаким московський патріарх 36, 37

Іоан, священик 30

Іоаникій, патріарх вселенський 104

- Іоаникій Галятовський, архімандрит чернігівський, ректор Києво-Могиллянського колегіуму 132, 154
Іоасаф Кроковський, митрополит київський 102, 132, 133
Іоїль, ієродиякон 156
Іосиф Оранський, архімандрит Києво-Печерської лаври 105
Ісаєвичі, дворяни 126
Іскра Іван Іванович, знатний військовий товариш 67
Іскра Я.К., бунчуковий товариш 79
Іскрицький А., бунчуковий товариш 69
Іскрицький Михайло, шляхтич II, 81
Іскрицький П.Г., бунчуковий товариш 79
Йосип Нелюбович-Тукальський, митрополит 33
Казимиров, поручик 55
Каленовський Іван, син протопопа 76
Каленовський Ф., протопіп Київської єпархії 92
Калиновський 125
Кандиба Андрій Данилович, військовий, бунчуковий товариш 59, 141
Кандиба Андроник Федоронич, полковник корсунський і богуславський, генеральний суддя 58, 60, 63
Кандиби, дворяни 126
Каневцева М.Л., дочка капітана, дружина прапорщика Лизогу ба В.І. 64
Канівець Павло, значковий товариш 71
Капніст Василь, полковник миргородський 46, 56
Капцевичі, військові товариші 70
Карбовський Максим, піп зінківський 156
Карнович Антон, значний військовий товариш 67
Карнович Г.І., возний, писар полковий, хорунжий полковий 50
Карпеки, старшинський рід 65
Касименко О.К., історик 66
Касперович, священик 30
Катерина, дочка Б.Хмельницького 9
Катерина I, імператриця 54
Катерина II, імператриця 55, 95, 105, 113, 118, 121, 138, 141
Катеринич Семен, суддя земський 122
Кахови, дворяни грузинські 57
Кгуджела Дем'ян, полковник полтавський 135
Кенігсек 21
Кимбарович Марк, військовий товариш 16

- Киприян, чернець 156
Кирило, єпископ 126
Кисилевський на службі в Генеральній військовій канцелярії 45
Кличинога Іван, значковий товариш 75
Кобеляцький Григорій, бунчуковий товариш 122
Кобеляцький Корнилій, бунчуковий товариш 122
Кодинець О. І., бунчуковий товариш 61
Козьма Вестарис, архімандрит при константинопольському патріарху 112
Кокс, мандрівник 145
Колбе Г., вчитель домашній 136
Кониський, писар ніжинського магістрату 91
Кописький П. П., військовий товариш 71
Копцевич Семен, на службі в Генеральній військовій канцелярії 45
Копцевич Яків, на службі в Генеральній військовій канцелярії 45
Копцевичі, військові товариші 70
Корибут Ієремія Михайло див. Ієремія Михайло Корибут
Корнілій Радзимовський, протопіп 130
Корооки, військові товариші 70
Коронка-Вольський Григорій Карпович, полковник 30
Короленко Василь, отаман городовий миргородський, сотник наказний 53
Королькевич Лук'ян, тафель-декер придворний 113
Корсак, стародубський багач 153
Корсак Василь, бунчуковий товариш 68
Корсак Максим, бунчуковий товариш 62
Корсаки, рід смоленської старшини 149
Косов Сильвестр, митрополит київський 27, 32
Косович І., військовий канцелярист 78
Косовський Герман, писар архієрейський, монах 155
Костинецький Г. І., бунчуковий товариш 61
Костинейський І. Г., бунчуковий товариш 79
Костинецький І. І., бунчуковий товариш 51
Костинецький Ф. Г., бунчуковий товариш 79
Кочубей А. П., прапорщик, камергер 140
Кочубей В., бунчуковий товариш 59
Кочубей В. В., знатний військовий товариш 67
Кочубей Василь Леонтівич, полковник полтавський, генеральний суддя 59, 91, 150
Кочубей М. В., дочка полтавського полковника, дружина бунчукового товариша Лизогуба С. С. 64

Кочубей Мотря 150
Кочубей Семен Васильович, генеральний обозний 95
Кочубей Ф. В., бунчуковий товариш, зять чернігівського полковника Скоропадського В. І. 41
Кочубеї, старшинський рід, поміщики, дворяни 65, 66, 126
Кошкін, полковник 55
Красковський Артем, шляхтич 15
Красний Кирило, значковий товариш 75
Красний Осип, значковий товариш 75
Краснянський Іван Григорович 17
Красовський Василь, військовий товариш 124
Красовські, військові товариші 70
Кременецький Гавриїл див. Гавриїл Кременецький
Крижанівський К., викладач Київської академії 132
Крип'якевич І. П., історик 26, 61
Криштофович А. Т., бунчуковий товариш 79
Криштофович Іван Кирилович, сотник сенчанський 51
Криштофович І. Т., бунчуковий товариш 79
Криштофович Кирило, сотник сенчанський 51
Криштофович Пилип Тимофійович, сотник сенчанський 51
Криштофович Тимофій Іванович, сотник сенчанський 51
Криштофович (Криштопенко) Сергій, шляхтич 11
Кроковський Іоасаф див. Іоасаф Кроковський
Кропковський Федір, значковий товариш 74
Кузьменський, значковий товариш 91
Кузьменський Г., бунчуковий товариш 91
Кузьменський П. Г., військовий товариш 71
Кулябка А. Ф., бунчуковий товариш 63, 79
Кулябка В. І., сержант у відставці 41
Кулябка Григорій Іванович, секунд-майор 138
Кулябка Г. Ф., бунчуковий товариш 61
Кулябка Іван, «сланетне урочоний» лубенський обиватель 13
Кулябка Іван Іванович, бунчуковий товариш, суддя земський лубенський, колезький асесор 138
Кулябка Іван Петрович, полковник лубенський 138, 142
Кулябка Іван Якович 141
Кулябка П. І., військовий канцелярист 77
Кулябка Павло Іванович, обозний лубенський, полковник 138
Кулябка Петро Якович 141
Кулябка Яків Іванович, служив у Пермському карабінерному полку 138

Кулябки, старшинський рід 65, 137
Купчинський Ф., сотник яготинський 44
Кутненський Д. 91
Куц Іван, козак 72

Пагоди, старшинський рід 8, 126
Ладонка, військовий товариш 91
Лазаренич Іосиф, священик 30
Лазаренський О. М., історик 53, 149
Ласкевич П., військовий товариш 91, 92
Лашкевич А., військовий товариш 78
Лашкевич А. А., бунчуковий товариш 79
Лашкевич І. С., отаман городовий стародубський, бунчуковий товариш 61
Лашкевич Петро, військовий товариш 72
Лашкевич Степан Іванович, бунчуковий товариш 79
Лашевський В., викладач Київської академії 132
Левенець 65
Левенець Т. І., бунчуковий товариш 61
Левицький Григорій, суддя земський 122
Лежайський Михайло див. Михайло Лежайський
Леонтович Іван, бунчуковий товариш 122
Леонтович Павло, значковий товариш 75
Лизогуб Антон Андрійович, бунчуковий товариш 59, 63
Лизогуб Андрій Євдокимович, знатний військовий товариш 67
Лизогуб Андрій Юхимович, сотник конотопський, бунчуковий товариш 63
Лизогуб Василь Іванович, прапорщик 64
Лизогуб Василь Семенович, бунчуковий товариш 64
Лизогуб Григорій Григорович, бунчуковий товариш 64
Лизогуб Григорій Якович, бунчуковий товариш 64
Лизогуб Євдокія, дружина лохвицького сотника Гамалії І. 152
Лизогуб Іван Іванович, бунчуковий товариш 64
Лизогуб Іван Кіндратович, реєстровий козак, полковник канівський та уманський 7, 8, 11, 63
Лизогуб Іван Семенович, бунчуковий товариш 64
Лизогуб Іван Якович, бунчуковий товариш 64
Лизогуб Ілля Якович, бунчуковий товариш 64
Лизогуб Константин Семенович, бунчуковий товариш 64
Лизогуб Олексій Іванович, поручик 64
Лизогуб Петро Семенович, бунчуковий товариш 64

- Лизогуб Семен Семенович, бунчуковий товариш 64
- Лизогуб Семен Юхимович, бунчуковий товариш, зять гетьмана
І. Скоропадського 41, 62, 63, 67
- Лизогуб Юхим Якович, генеральний бунчужний, генеральний
хорунжий, полковник чернігівський 63
- Лизогуб Яків Іванович, бунчуковий товариш 64
- Лизогуб Яків Кіндратович, реєстровий козак, полковник канів-
ський і чернігівський, генеральний обозний, наказний гетьман
7, 11, 62, 63, 92
- Лизогуб Яків Юхимович, генеральний бунчужний, генеральний
обозний 44, 60, 63, 67
- Лизогуби, старшинський рід 7, 8, 47, 63, 65, 137
- Лисаневич В., сотник, військовий товариш 91, 92
- Лисевич Гнат, писар полковий, протопоп ічнянський 108
- Лисенко Іван Якович, полковник переяславський 19
- Лисенко Михайло, бунчуковий товариш 124
- Лисенко Федір, генеральний осавул 44, 62
- Лисонський Федір, сотник новгородсіверський, протопіп гадяць-
кий 155
- Лисянський Андрій, бунчуковий товариш 124
- Литвиновський Павло, канцелярист Малоросійської колегії 71
- Лишень Михайло, бунчуковий товариш 69
- Лишень Ф. Т., військовий товариш 71
- Лісницькі, старшинський рід 8
- Лобода Пантелеймон, значковий товариш 71, 76
- Логоньківський Георгій, попівський син 134
- Логоньківський Іосиф, попівський син 134
- Лозиченко (Лозинський), писар військовий 92
- Ломиковський В. Я. 77
- Ломиковський Іван Васильович, знатний військовий товариш,
генеральний писар 19, 20, 21
- Ломиковський І. І., знатний військовий товариш 67
- Ломиковський П. І., військовий канцелярист, бунчуковий товариш 70
- Ломоносов М. В. 142
- Лукашевич П. М., поміщик 66
- Лукашевичі, військові товариші 70
- Лукомський С., сотник 92
- Лук'янович Яків, значковий товариш 74
- Лучичі, бояри 9
- Лучичі-Виговські, шляхетський рід 9
- Люк, де, француз, секретар гетьмана Д. Апостола 136

- Мазепетовна, дружина судді полкового переяславського 137
- Мазарики, старшинський рід 126, 137
- Мазепа Іван Степанович, гетьман Лівобережної України 9, 10, 16, 17, 21, 22, 28—30, 32, 35, 37, 38, 56, 58, 83, 85, 115; 116, 144, 150, 152, 155
- Макарій, патріарх антиохійський 104
- Макарій, священник 30
- Макарій Андрій Дем'янович, бунчуковий товариш 61
- Макарій Іван Дем'янович, бунчуковий товариш 61
- Макарій Семен Андрійович, бунчуковий товариш 61
- Маковські, військові товариші 70
- Максим Філімонович, протопіп ніжинський див. Мефодій
- Максимович Антон Максимович, знатний військовий товариш 67
- Максимович Дмитро 81
- Максимович Максим, священник 135
- Максимович П. М., значний військовий товариш 67
- Максимович Степан Максимович, знатний військовий товариш 67
- Малиновський, канцелярист миргородської полкової лічильної комісії 72
- Мальсен Г., баронеса 149
- Маркевич Іван, підкормії 122
- Маркович Андрій, бунчуковий товариш 122, 152
- Маркович Андрій Маркович, полковник лубенський, генеральний підскарбій 45, 50, 150
- Маркович Ганна, дочка підскарбія Якова Марковича 150
- Маркович Іван, військовий канцелярист, бунчуковий товариш 136
- Маркович Іван К., військовий товариш 79
- Маркович Іван Маркович, сотник прилуцький, батько гетьманші Скоропадської 51
- Маркович Йосип, бунчуковий товариш 79
- Маркович Марк Аврамович 416 51
- Маркович М. Я., поміщик 66
- Маркович Н. М., дружина гетьмана І. Скоропадського 41
- Маркович Р. І., публіцист 125
- Маркович Федір Маркович, знатний військовий товариш, сотник полковий прилуцький 51, 67
- Маркович Яків Андрійович, бунчуковий товариш, генеральний підскарбій 45, 59, 60, 62, 67, 73, 136, 137, 142, 146—148, 150, 152, 154
- Марковичі, старшинський рід 65, 126, 137

Мартинівч Артем, полковник ніжинський 17
Мартос Я.І., військовий товариш 71
Марченки, дворяни 126
Матвієвич Артем Сергійович, окольничий 147
Матвій, золотар 148
Матяш, золотар 148
Маценко Остап, товариш Прилуцького полку 17
Медшенський Іван, значковий товариш 71
Мейер, аптекар, книготорговець 142, 154
Мелетій, архімандрит Києво-Печерської лаври 105
Мельниченко Іван, полковник прилуцький 24
Меншиков Олександр Данилович, князь, граф, фельдмаршал 53, 54
Мефодій, єписоп мстиславський і оршанський 33, 34
Миклашєвич А., військовий канцелярист 78
Миклашєвська П. М., дочка стародубського полковника, дружина бунчукового товариша Лизогуба А.Ю. 63
Миклашєвський Андрій Михайлович, бунчуковий товариш 62, 65, 70, 121, 153
Миклашєвський Іван Павлович, бунчуковий товариш, колезький асесор 62, 68, 69, 121, 122
Миклашєвський Михайло, генеральний хорунжий, генеральний осанул, полковник стародубський 19, 30, 121, 154, 155
Миклашєвський П. С., бунчуковий товариш 60
Миклашєвський Степан Михайлович, бунчуковий товариш 58, 70
Миклашєвські, старшинський рід, дворяни 8, 65, 126, 137
Микола, священник 30
Милорадович, український пошт-директор 55
Милорадович Гаврило Ілліч, полковник гадяцький 47, 56, 116
Милорадович Ілля Олександрович, сотник грунський, бунчуковий товариш 61
Милорадович Михайло Ілліч, полковник гадяцький 46, 50
Милорадович П. С., бунчуковий товариш 79
Милорадович Степан Михайлович, бунчуковий товариш 62
Милорадовичі, старшинський рід, дворяни, поміщики 65, 66, 126
Милютиков Дмитро, шляхтич, сотник седнівський 52, 89
Миньківський Іван, полковник паволоцький 15
Мирович Іван Михайлович, полковник переяславський 54
Мирович Ф. І., дочка переяславського полковника, дружина генерального обозного Лизогуба Я.Ю. 63
Мисаїл, чернець 156
Миславський Антон значковий товариш 75

- Миславський С., викладач Київської академії 132
Миславський Самуїл див. Самуїл Миславський
Михайленко І., грунський міщанин 30
Михайло Лежайський, архімандрит новгородсіверський 35, 38
Михайлов Іван, попівський син, бунчужний 135
Михайлович Никифор, священник 30
Міллер Г. Ф., історик 58, 140
Міллер Д. П., історик 81, 118
Мініх Ф., граф, фельдмаршал 46, 55
Мішенки, дворяни 126
Многогрішний Дем'ян Ігнатович, гетьман Лівобережної України
18, 19, 21, 22, 27, 29, 32, 34, 83, 85, 143, 154
Мончан І. М., значний військовий товариш 67
Мончан Михайло, шляхтич II
Мончан Я. П., військовий товариш 71
Мончани, військові товариші 70
Могила Петро, митрополит київський 104
Могилянський Арсеній див. Арсеній Могилянський
Модзаленський В. Л., історик 5, 65
Мокієнський К., полковник київський 21
Мокрієнич Іван, бунчуковий товариш 62
Мокрієнич Самійло Карпович, значний військовий товариш 67
Мокрієнич Степан, писар гадяцький, священник 30
Молявки, старшинський рід б, 70
- Нагорненко-Вигонський див. Вигонський Самуїл
Напеев 65
Наришкіна Катерина Іванівна 145, 149
Наумов В. В., резидент при гетьману Д. Апостолу 54
Нелюбович-Тукальський Йосип див. Йосип Нелюбович-Тукальський
Немирович-Данченко Іван, бунчуковий товариш 68
Ненада Авакум Тарасович, сотник полковий, осавул городовий,
полковник наказний 12
Ненада Йосип Тарасович див. Тарасевич Йосип
Ненала Тарас Аврамович, бурмистр ніжинського магістрату 12
Нестерович Афанасій, син писаря сердюцького 76
Нечай, бурмистр київського магістрату 91
Никифэр, ієромонах 92
Никифор Михайлович, священник 30
Никон, патріарх московський 32

Ніс Іван Яремович, прилуцький полковник, генеральний суддя 12
Новицька А. І., дочка бунчукового товариша, дружина бунчукового
товариша Лизогуба К. С. 64

Новицький, сотник ічнянський 52, 89

Новицький А. Я., бунчуковий товариш 79

Новицький Іван, бунчуковий товариш 62

Новицький П. І., бунчуковий товариш 79

Новицький Яків, бунчуковий товариш 62

Новицькі, старшинський рід 65

Носачович Лукаш 15

Обидовський Іван, полковник ніжинський 21

Оболонські, поміщики 66

Обулдаєв, полковник 147

Огієвський Дем'ян, брат сотника кролевецького 76

Огронович, сотник лубенський 77

Огронович Михайло Григорович, суддя полковий, обозний,
наказний гетьман 12, 54

Огронович Я., бунчуковий товариш 92

Окиншевич Лев, історик 21

Олексина Пріська 30

Олексіїв 113

Олексій Михайлович, цар 5, 14, 33, 82

Омельянович Михайло, бунчуковий товариш 79

Опочека Яків, бунчуковий товариш 122

Оранський Іосиф, див. Іосиф Оранський

Орбеліани, князі грузинські 57

Орехівський Яків, протопіп 113

Орлик Пилип, генеральний писар, гетьман 21

Осип, кріпак 147

Островський Роман, значковий товариш 74

Остроградський Андрій, підкоморій 122

Остроградський Павло, підкоморій 122

Павло І, імператор 55

Павловський Петро, військовий канцелярист 72

Падун Степан, значковий товариш 74

Паїсій, патріарх ерусалимський 104

Паїсій, патріарх олександрійський 104

Палкевич, суддя полковий переяславський 17

Панамаренко Іван, значковий товариш 74

Парасковія, кріпачка 147
Парпури, військові товариші 70
Парфеній, патарх вселенський 104
Пахоменко, священик 30
Пахомій, чернець 156
Петро, піп в м. Лукомни 113
Петро I, імператор 56, 82, 90, 102, 112, 131, 149, 152
Петро III, імператор 118
Петрункевич Степан, значковий товариш 71
Петрункевичі, війсткові товариші 70
Пирятинський Василь, підкоморій 122
Пісоцький Данило, полковник прилуцький 135
Пищхика Силвятей, значковий товариш 75
Пітірим, патріарх московський 34
Плотник Іван, полковник стародубський 135
Подгурський Федір, протопіп 113
Покорський Афанасій, стародубський полковий писар 17
Покорський Г. А., бунчуковий товариш 79
Покорський Д. А., бунчуковий товариш, зять полковника Лизогуба І. Я. 64, 79
Покорський Іван Д., бунчуковий товариш 69, 79
Покорський Петро Г., військовий товариш 71, 72
Покорські, старшинський рід 65
Полетика А. А., бунчуковий товариш, поміщик, роменський предводитель дворянства 66
Полетика Іван, шляхтич 11
Полетика Василь Г., маршал роменського повіту 121, 125
Полетика Г., лубенський депутат в Комісію 119, 120, 143
Полетика О. М., військовий товариш 71
Полоницький Василь, бунчуковий товариш 62
Полуботок Андрій, бунчуковий товариш 62
Полуботок Леонтій 17
Полуботок П. Л., знатний військовий товариш 67
Полуботок Павло Леонтійович, полковник чернігівський, гетьман наказний 47, 147
Полуботок Яків, бунчуковий товариш 62
Попов, полковник 55
Попович див. Самойлович І. С.
Пороховський Федір, син значкового товариша 76
Посудевський Василь, зем'янин 11
Посудевський Давид, зем'янин 11

Посудевський Ф. Р., бунчуковий товариш, зять Скоропадського П. І. 41
Посудевський-Внучко Сава, зем'янин II
Потребич-Гречаний див. Гречаний
Прокопович Феофан див. Феофан Прокопович
Пронкович Григорій, священник 30
Проскури 137
Протасьєв, стольник, резидент при гетьману І. Скоропадському 54
Пушкарьов Іван, писар сотенний 72

Рагузинський Сава Владиславович, граф, дійсний статський радник 55, 56
Рагузинські 146
Радзивіл Богуслав 15
Радиславський Іван, значковий товариш 75
Радич Пантелеймон, значний і заслужений військовий товариш 67
Радченко Олефір 15
Ракович С. А., бунчуковий товариш 79
Раковичі, старшинський рід 65
Ракушка Роман, дозорця скарбу військового 135
Ракушка Роман, сотник ніжинський 14
Ракушки-Романовські, старшинський рід 8
Ратієви, князі грузинські 57
Ратневи, дворяни грузинські 57
Рафаїл Заборовський, митрополит київський 103, 106
Рачинська Г. І., смоленська дворянка, дружина бунчукового товариша Лизогуба І. Я. 64
Рашевський Степан, хорунжий полковий 124
Родзянки, поміщики, дворяни 66, 126
Розумовський Андрій Кирилович, князь, генерал-майор, сенатор 149
Розумовський Григорій Кирилович, граф, генерал-майор 149
Розумовський Іван Кирилович, граф, генерал-майор 149
Розумовський Кирило Григорович, гетьман Лівобережної України 41, 44, 48, 52, 56, 92, 94, 95, 139, 141, 143, 144—146, 149
Розумовський Лев Кирилович, граф, генерал-майор 149
Розумовський Олексій Кирилович, граф, міністр освіти, сенатор 139, 149
Розумовський П. І., полковник ніжинський 46
Розумовський Петро Кирилович, граф, петербурзький предводитель дворянства 149
Роман, ніжинський міщанин 14
Романенко 81

- Романович Василь Д., бунчуковий товариш 79
 Романович Іван, сотник монастирищенський 51
 Романович М. П., бунчуковий товариш 79
 Романович Михайло Петрович, сотник монастирищенський 51
 Романович П. Д., бунчуковий товариш 79
 Романович Петро Іванович, сотник монастирищенський 51
 Романович Семен, бунчуковий товариш 69
 Романович Ф. І., бунчуковий товариш 79
 Росинський Прокіп, значковий товариш 75
 Рославець Василь, бунчуковий товариш 79
 Рославець М. І., значний військовий товариш 67
 Рославець (Рославченко) Петро, полковник стародубський 17, 30,
 32, 135
 Рославець Семен Петрович (Самуїл), ігумен 32
 Рошаківський, значковий товариш 91
 Рищев Федір 130
 Рубанівський Опанас, отаман сотенний 71
 Рубець А., обозний, суддя стародубський 45
 Рубець Г. А., бунчуковий товариш 79
 Рубець Іван, зем'янин, син боярський 11
 Рубець Іван, бунчуковий товариш 68
 Рубець Гнат Ілліч, знатний військовий товариш 70
 Рубець Михайло, бунчуковий товариш 69
 Рубець Осип, зем'янин, син боярський 11
 Рубець С. Д., бунчуковий товариш 79
 Рубець Семен Гнатович, бунчуковий товариш 68, 70
 Рубець Федір Григорович, знатний військовий товариш 70
 Рубець Федір Якович, знатний військовий товариш 70
 Рубець Юрій Ілліч, знатний і знаменитий військовий товариш 67
 Рубець Яків Михайлович, знатний і знаменитий військовий
 товариш 70
 Рубльов Василь, бунчуковий товариш 68
 Рубці, старшинський рід 65
 Рубцов М. Г., бунчуковий товариш, зять чернігівського полковника
 Лизогуба І. Я. 64
 Рудинський Євсей, писар сотенний 71
 Румовський 145
 Румянцев О. І. 10
 Румянцев (Румянцев-Задунайський) П. О., генерал-губернатор Лі-
 вобережної України 45, 56, 95, 118, 119, 121, 122, 128, 130, 138

Савицький, протопіп роменський 91
Савицький Гервасій, монах 91
Савицький С., писар полковий 92
Савич О. А., поміщик 66
Савич П. Ф., бунчуковий товариш 79
Савич Петро, бунчуковий товариш 68
Савичі, старшинський рід, дворяни 65, 126
Самойлович Василь Самуїлович, піп 13
Самойлович Д. С. 140
Самойлович Іван Самуїлович, гетьман Лівобережної України 10,
13, 16, 18, 19, 21, 22, 28, 29, 32, 35, 38, 87, 115, 143, 154
Самойлович Мартин Самуїлович, піп 13
Самойлович Самуїл, піп 13
Самойлович Тимофій Самуїлович, піп 13
Самуїл Мисланський, митрополит київський 105
Самуїл Ростовський, митрополит київський 103
Сап'яник Яким, канцелярист 71
Сафонович Феодосій, ігумен Михайлівського Золотоверхого мона-
стиря 28
Сахновський Андрій, значковий товариш 70
Сахновський Василь, військовий товариш 124
Сахновський П. І., військовий товариш 71
Сахновські, старшинський рід 65
Світ Павло, піп 113
Світільський Лук'ян, канцелярист полковий, священник 108
Свічка В. Л., значний військовий товариш 67
Свічка П. О., бунчуковий товариш, поміщик, ніжинський повітовий
предводитель дворянства 66
Свічка С. В., знатний військовий товариш 70
Селецький Лаврентій, підкоморій, колезький асесор 122
Селецькі, дворяни 126
Семека Михайло, отаман сотенний 71
Семен Полоцький 130
Семенов, прокурор 80
Серапонт Євстафійович, священник глухівський 30
Серафим, митрополит лакедемонський 112
Серафим, константинопольський патріарх 112
Сердеков Яким, значковий товариш 75
Сигизмунд І, король польський 9
Силич Іван, знатний військовий товариш 70
Силич Іоаникій (Іван), полковник чернігівський 14, 17

- Силич Ф., бурмистр канівський 91
 Сильвестр Черницький 131
 Симеон Адамович, протопоп ніжинський й ічнянський 34
 Симон молодший, чернець 156
 Симон старший, чернець 156
 Симоновський Д. І., колезький асесор, зять Скоропадського Т. П. 41
 Ситенський Осип, обозний полковий 122
 Ситников, писар сотенний 72
 Скидан Яків, полковник сосницький 135
 Скорняк-Писарев Б. Т., комендант глухівського гарнізону 55
 Скоропадська І. І., дочка гетьмана, дружина бунчукового товариша
 Лизогуба С. Ю. 63
 Скоропадський Василь Ілліч, полковник чернігівський 41
 Скоропадський І., викладач Київської академії 142
 Скоропадський Іван Васильович, бунчуковий товариш 62
 Скоропадський Іван Ілліч, гетьман Лівобережної України 17, 40,
 41, 47, 53, 54, 56, 58, 149
 Скоропадський Михайло Васильович, бунчуковий товариш 41, 60,
 62, 139
 Скоропадський Павло Ілліч, бунчуковий товариш 41
 Скоропадський Тимофій Павлович, бунчуковий товариш 41
 Скоропадські, старшинський рід, поміщики 65, 66, 136, 137
 Скорупа Григорій, писар полковий стародубський 136
 Скорупа Павло Григорович, син стародубського полкового писаря 136
 Случавський Іван, військовий товариш 72, 77
 Смаржевський Т., ігумен 92
 Сокоцький Семен, чернігівський житель 30
 Соломка Х. Т., військовий товариш 71
 Солонина Д. Я., знатний військовий товариш 70
 Солонина Костянтин, полковник київський 147
 Солонина М. С., сотник остерський, зять полковника Лизо-
 губа І. Я. 64
 Солонини, старшинський рід 65
 Сомко 81
 Сомкович Яким, феодал 15
 Софія, російська царівна 51
 Спиридон Виткович, архімандрит 112
 Старицький В., соборний старець Києво-Печерської лаври 92
 Старушин Климентій, ігумен 25
 Стахович А. А., бунчуковий товариш, зять бунчукового товариша
 Лизогуба П. С. 64

- Стахович Іван, бунчуковий товариш 69
 Степан, кріпак 147
 Стефанови, грузинські дворяни 57
 Стефанович Іоанн, священик 30
 Стеценко Федір, значковий товариш 75
 Стожок Микита, син значкового товариша 76
 Столповський Адам, бунчуковий товариш 122
 Столповський С., бунчуковий товариш, писар полковий 92
 Столповський С., хорунжий полковий лубенський 91
 Стороженки, старшинський рід 8
 Стороженко Андрій Григорович, сотник ічнянський 51
 Стороженко Андрій Іванович, сотник ічнянський 51
 Стороженко Григорій Андрійович, сотник ічнянський, бунчуковий товариш 51, 63, 91
 Стороженко П. Д., поміщик 66
 Стравинський Балтазар, староста мозирський 9
 Стрекалов, таємний радник 55
 Судієнки, феодали 126
 Судієнко, член головного поштового управління 55
 Судієнко Іван Андрійович, славетний і знатний військовий товариш 67
 Сулима Г. Ф., дочка бунчукового товариша, дружина Скоропадського Т. П. 41
 Сулима М. С., дочка переяславського полковника, дружина бунчукового товариша Лизогуба Я. І. 64
 Сулима С. І., зять бунчукового товариша Лизогуба П. С. 64
 Сулима Ф., хорунжий 59
 Сулими, старшинський рід 8, 81
 Сумцов М. В., історик 28
- Таличенко Яким, значковий товариш 75
 Танська Г. В., дочка переяславського полковника, дружина бунчукового товариша Лизогуба С. С. 64
 Танський Василь, полковник переяславський 47, 116
 Танські, старшинський рід 137
 Тарасевич А., бунчуковий товариш 59
 Тарасевич І., бунчуковий товариш 59
 Тарасевич Йосип, осавул полковий, ніжинський 12
 Тарасевич Яків, син сотника 76
 Тарновський Федір, сотник варвинський 108
 Тарновські, дворяни 126

Твардовський 142
Телесницький Петро, військовий канцелярист 71
Теодорович А., військовий канцелярист 77
Тераковський Стефан 16
Терновіот Петро, війт м. Ніжина 122
Тетеря Павло Іванович, гетьман Правобережної України 4, 15, 29, 81
Тимофій Щербацький, митрополит київський 97, 99, 103
Тимофійович Марк, сотник шептаківський 19
Тодорський С., викладач Київської академії 132
Тодосій, ієродиякон 156
Толбугін, комендант ніжинський 55
Толстие, графи 55
Толстой Петро Олексійович, таємний радник 149
Толстой Петро Петрович, граф, зять гетьмана І. Скоропадського, ніжинський полковник 41, 116, 149
Томара В., бунчуковий товариш 59
Томара С. І., полковник переяславський 56, 63
Томара Степан, бунчуковий товариш 122, 123
Томари, дворяни 126
Требинський Д. П., бунчуковий товариш, зять бунчукового товариша Лизогуба А. А. 63
Требинський Славуї, виходець із Герцоговини і Чорногорії, сотник іркліївський 56
Тризна Андрій, обозний полковий 122
Тризна Іосиф, архімандрит печерський 25
Троцина Антон Трохимович, сотник срібнянський 51
Троцина Микола Антонович, сотник срібнянський 51
Троцина Трохим Васильович, сотник срібнянський 51
Троцькі, дворяни 126
Трубецькой І. Ю., князь 55, 73
Туманський Г., писар генеральний 45, 95
Тун-Гогенштейн-Кльостерле Є. О., графиня 149
Тюргейм К.-Д. О., графиня 149

Углицький Феодосій, див. Феодосій Углицький
Улянов, значковий товариш, сотник 89
Уманець Пилип, сотник глухівський 14
Уманець Семен, сотник глухівський 121, 122
Унучко Сава, сотник любецький 15
Ушинський Яцько, козак 30

- Фальковський І. Я., викладач Київської академії 132, 133
Федоренко П. К., історик 110
Феофан Прокопович, професор, ректор Київської академії 131, 132, 142
Філевич 92
Філяревич Петро, значковий товариш 75
Федір Олексійович, цар російський 27
Феодосій Углицький, архімандрит чернігівський елецкий 38
Філімонович Максим див. Мефодій
- Ханенки, старшинський рід 137
Ханенко Василь Миколайович, син генерального хорунжого 139
Ханенко Іван Данилович, священник 108
Ханенко Микола, генеральний хорунжий 92, 139, 142, 147, 153
Ханенко Михайло Степанович, гетьман Правобережної України 19
Харкевич Федір 76
Харченко Олексій, значковий товариш 74
Хенцинський Яків, значковий товариш 74
Хитрово Я., воєвода 4
Хмельницький Богдан, гетьман України 4, 5, 8—11, 13—15, 20, 22—29, 32, 33, 67, 82, 88, 89, 120, 143, 147
Хмельницький Павло, полковник київський 15
Хмельницький Юрій Богданович, гетьман України 8, 16, 21, 27, 29, 32, 33, 87
Храповицькі, рід смоленської шляхти 149
- Цесарський Іван, генеральний обозний 135
Циціанови, князі грузинські 57
Цицюра Тимофій, полковник переяславський 14
- Чарниш В. В., публіцист 125
Чарниш Іван, генеральний суддя 44
Часники, дворяни 126
Чепа А. І. 126
Чернушевич Антон, значковий товариш 74
Черняхівський, писар полковий переяславський 91
Четвертинська У. Ю., онука гетьмана, перша дружина Скоропадського М. В. 41
Четвертинський Гедеон Святополк див. Гедеон Святополк Четвертинський
Чечель, шляхтич 21

Чуйкевич Антон 21
Чуйкевич Ф. О., бунчуковий товариш 59, 94
Чуйкевич С., бунчуковий товариш 91, 92
Чуйкевичі 150

Шатський Олексій, значковий товариш 75
Шафіров П., підканцлер 54
Шафонський О. Ф., історик 58
Шаховська Наталія, сестра княгині 152
Шаховський, генерал-майор, князь 55, 60, 94, 108, 152
Шашкевич Григорій, сотник мглинський 52
Шенк де Капель Т. Є., баронеса 149
Шереметев Борис Петрович, граф, боярин, фельдмаршал 54, 56
Шереметева В. П., графиня 149
Шиман (Шимановський) Василь, полковник зінківський 108, 135
Шираї, дворяни 126
Ширай М. С., дочка бунчукового товариша, третя дружина
Скоропадського М. В. 41
Шишка Йосип, бунчуковий товариш, сотник сосницький 52, 89
Шкляревський, конотопський повітовий предводитель дворянства 129
Шльоцер 145
Штольфен, генерал-лейтенант 55

Щербацький Тимофій див. Тимофій Щербацький

Юнгамс, гувернер 136
Юхименко Мартин, бахмацький житель 19

Явон Іван, значковий товариш 74
Яворський Стефан 102, 131, 142, 154
Якубович Я., писар 59
Ян-Казимир, король польський 10
Яновський Ф., архієпископ новгородський 102
Ярмултовський Павло 15
Ясинський Варлаам див. Варлаам Ясинський
Ясон молодший, чернець 156

ЗМІСТ

Передмова	3
Розділ I. Формування нової генерації соціальної еліти у Гетьманщині другої половини XVII ст.	
1. Козацька старшина	4
2. Вище православне духовенство та монастирі	23
Розділ II. Зміни в соціальному становищі еліти Гетьманщини XVIII ст.	
1. Зміцнення соціально-економічної могутності урядовців	39
2. Бунчукові, військові, значкові товариші. Військові канцеляристи	57
3. Правові чинники привілейованого становища старшини і шляхти	81
4. Зміни у становищі духовенства і монастирів	96
Розділ III. Дворянська nobilitacja та культурно-освітні прерогативи козацької старшини і вищого духовенства	
1. Перетворення козацької старшини і вищого духовенства у дворянство	115
2. Освіта, побут і звичаї старшини та духовенства	130
Висновки	158
Посилання	161
Іменний покажчик	181

Підписано до друку 16.03.94 Формат 60x84 1/16
Ум.друк. арк. 12,32 Обл. вид.арк. 12,72
Тираж 200 Зам. 269 1995 р Ціна договірна

Поліграф. д-ція Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4

